

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΙ ΔΟΜΟΙ
- "ΜΝΗΜΑΤΑ ΜΝΗΜΗΣ ΑΙΩΝΙΟΥ" - ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΒΒΑ

Ἀπὸ μέσης καρδίας ἐκφράζω τὰ εὐχαριστήριά μου γιὰ τὴν ὕψιστη τιμή, νὰ βρισκομαι αὐτὴ τὴν ὥρα στὸ ἐπίσημο βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὡς ἐκλεγμένο τακτικὸ μέλος της.

Ἀμέριστες εἶναι οἱ εὐχαριστίες μου, Κύριε Πρόεδρε, γιὰ τὴν ἐγκάρδια ὑποδοχὴ σας καὶ Κύριε Χρήστου, γιὰ τὴ γενναιόδωρη παρουσίαση τοῦ ταπεινοῦ μου ἔργου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ συγγραφικὸ καὶ ἄλλο ἔργο ἀμφοτέρων ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχω ἀντλήσει τόσα πολλά. Θυμᾶμαι ἀκόμα τὸν δάσκαλό μου, ἀείμνηστο ἀκαδημαϊκὸ Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο. τοῦ ὁποίου ὁ διπλὸς «κύκλος» σπουδῶν Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Ἀρχαιολογίας, μὲ γοήτευσε καὶ μὲ παρέσυρε τότε νὰ τὸν ἐπαναλάβω, μὲ ἀντίθετη μόνο σειρά.

Θὰ ἤθελα τὴ χαρὰ γι' αὐτὴ τὴν τιμὴ νὰ μοιραστώ μὲ πρόσωπα ἀγαπημένα, παρόντα καὶ ἀπόντα: τοὺς γονεῖς μου πού μὲ ἔμαθαν νὰ ἀγαπῶ τις ἰδέες, ὅλους τοὺς δασκάλους μου, τοὺς μαθητὲς καὶ τοὺς συνεργάτες μου, μὲ ὅσους μοιράστηκα τὴ νηφάλια σκέψη διαποτιζόμενη ἀπὸ τὴ νηφάλια μέθη στὸ παιχνίδι τῆς μάθησης καὶ τῆς ἔρευνας.

Θὰ κλείσω μὲ τὴν οἰκογένειά μου πού μὲ στηρίζει μὲ ἀγάπη, χωρὶς νὰ γογγύζει γιὰ τις ὀφειλόμενες, ἀλλὰ συνεχῶς ὑποκλεπτόμενες ἀπειρες ὥρες ἀπὸ τις ἀκαταμάχητες ἀδυναμίες μου: τὴν ἀρχαιολογία, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ἐπικοινωνία!

*

* *

Οἱ τρεῖς καταστατικοὶ Δόμοι
- «μνήματα μνήμης αἰωνίου» - τοῦ Χριστιανισμοῦ

Στὸ Χριστιανικὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, τὸ γνωστὸ μας «Πιστεύω», τρεῖς μετοχές πού ἀφοροῦν στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ σὲ αἰτιατικὴ πτώση - γεννηθέντα, ἀναστάντα καὶ ἀνελθόντα - σηματοδοτοῦν τρία, γιὰ τὴν

άνθρωπινη νόηση υπερφυσικά, στήν κυριολεξία έκρηκτικά γεγονότα: τή Γέννηση ενός Θεοῦ ἀπό τήν Παρθένο Μαρία, τήν Ἀνάσταση ενός Νεκροῦ ἀλλά μὴ Θνητοῦ καί τήν Ἀνύψωσή Του στοὺς Οὐρανοὺς μέσα σέ σύννεφο, χωρὶς ἀνθρώπινα τεχνουργήματα.

Αὐτή, λοιπόν, ἡ θεμελιακὴ διατύπωση τοῦ δόγματος τῆς νέας θρησκείας, ποὺ ἀποφασίσθηκε τὸ 325 μ.Χ. ἀπὸ τήν Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο¹, προκαλεῖται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο (εἰκ. 1), στὸν ὁποῖο ἀποδίδονται ἓνα χρόνο μετὰ, τὸ 326 μ.Χ., τρεῖς νέες ἀποφάσεις, κατοχυρωτικὲς καὶ ἐδραιωτικὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ: α) ἐξαφανίζονται, ὅπως δείχνουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ἀπὸ τήν ἐπίσημη νομισματοκοπία² τοῦ Κράτους, οἱ ἀπεικονίσεις ὅλων τῶν ἀρχαίων θεῶν, ἀπόδειξη ἐπίσημης διαγραφῆς πλέον de facto τοῦ παραδοσιακοῦ πολυθεϊσμοῦ, β) οἱ ἱστορικὲς πηγὲς σημειώνουν ἄρνηση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ θυσιάσει στὸ Καπιτώλιο³ στοὺς παραδοσιακοὺς θεοὺς, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ κράτους, καὶ γ) ἀνεγείρονται μὲ ἐντολὴ του τρία «μνήματα (=μνημεῖα) μνήμης αἰωνίου γέμοντα», κατὰ τὸν σύγχρονό του Εὐσέβιο Καισαρείας, σὲ τρεῖς τοποθεσίες μὲ τρία ἄντρα στήν Παλαιστίνη, ὅπου ἔλαβαν χώρα τὰ πρωτοφανῆ γεγονότα τοῦ ἀναφερθέντος Συμβόλου τῆς Πίστεως.

Εἶναι οἱ μεγαλόπρεποι Δόμοι ἢ οἱ Ναοὶ τῆς Γεννήσεως, τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναλήψεως⁴, «οἰκοδομαὶ ἐπληρμέναι καὶ θαυμασταί», ὅπως γράφει ὁ Εὐσέβιος (εἰκ. 2). Δὲν εἶναι αὐτὰ τὰ μοναδικὰ του κτίσματα, εἶναι ὅμως καὶ τὰ τρία κατ' ἐπίνευση θεϊκῆ. Ὁ Κωνσταντῖνος προέβη σὲ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα «οὐκ ἄθεεῖ τοῦτο ἐν διανοίᾳ βαλὼν ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ

1. Βλ. Εὐσέβιου Καισαρείας, *Εἰς τὸν Βίον Κωνσταντίνου*, Λόγος Γ' 6, στὸ «Εὐσέβιου Καισαρείας Ὁ ἅπαντα τὰ ἔργα», 4. Εἰσαγωγή - Κείμενον - Μετάφρασις - Σχόλια ὑπὸ Π. Χρήστου, στή σειρά Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 347 κ.ἑξ. Γιά τίς ἐργασίες καὶ τὰ προβλήματα τῆς πρώτης αὐτῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας βλ. πρόχειρα A. M. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, (1948) σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση Ἄ. Τζόουνς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Εὐρώπης*, Γαλαξίας, Ἀθήνα 1962, σ. 164 κ.ἑξ.

2. Πρβλ. Δημ. Ν. Χριστοδούλου, *Οἱ μορφὲς τῶν Ἀρχαίων Θεῶν στή Νομισματοκοπία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (306-326 μ.Χ.)*, Μονογραφίαι τῆς Ἑλληνικῆς Νομισματικῆς Ἑταιρείας 1, Ἀθήναι 1998, σ. 26.

3. Δημ. Ν. Χριστοδούλου, ὅ.π. σ. 28 καὶ Ζώσιμος 2.92.2

4. Εὐσέβιου Καισαρείας, ὅ.π. Λόγος Γ', 33, 41.

Σωτήρος ἀνακινήθεις τῷ πνεύματι»⁵, δηλαδή «βαλὼν τοῦτο εἰς τὴν διάνοιάν του ὄχι χωρὶς τὴν ὑπόδειξιν Θεοῦ, ἀλλὰ μὲ ἔμπνευσιν τοῦ Σωτήρος Θεοῦ». Ἡ τελευταία αὐτῆ ἀπόφασιν τοῦ Κωνσταντίνου μένει ὡς ἡ διαρκέστερη καὶ ἄμεσα ὁρατὴ στοὺς 6.000 προσκυνητὰς, ποὺ σὲ καιρὸ εἰρήνης ἐπισκέπτονται καθημερινὰ τὰ μνημεῖα αὐτά.

Ἔτσι ἀποκαλύπτεται ἡ πάγια σημασία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, νὰ ἀγκυρώνονται διαιωνιζόμενα στὸ χῶρο, μέσα ἀπὸ τὰ δημιουργήματά της, γεγονότα καὶ πράξεις ἱστορικῆς σημασίας. Ὁ Κωνσταντίνος ἀποδεικνύεται ὄχι μόνον ἱκανὸς περὶ τὰ γήινα, ἀλλὰ καὶ στρατηγικὸς θεμελιωτὴς τῆς Ἐκκλησίας, ἀναμειγνύοντας τὸ θείκον περιεχόμενον τῆς μὲ συγκεκριμένους τοποθεσίας καὶ ἀρχιτεκτονήματα καὶ δημιουργώντας στὸν πιστὸ τὴν ἔννοια τῶν ὑποβλητικῶν Ἀγίων Τόπων, μαγνήτη μὲ ἀδιάλειπτη ἐνέργεια μέχρι σήμερα, ἐπεκτεινόμενο καὶ σὲ ἄλλους τοπικοὺς, προσκυνηματικοὺς τόπους. Μὲ αὐτὴ τὴ διπλὴ φόρτιση, τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, οἱ τρεῖς αὐτὲς ἀνεγέρσεις γίνονται οἱ πρῶτοι ἐκθέτες μιᾶς νέας ἀλυσίδας «θεσπεσιῶν» δομῶν ἢ χριστιανικῶν Δόμων, ἐγκαινιάζοντας ἓνα νέο ἀρχιτεκτονικὸ καθεστῶς. Εἶναι τὸ καταστατικὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἀπλό, προκωνσταντινεῖο⁶, λειτουργικὸ ἢ χρήσιμο, ἀλλὰ κοινότυπο κτίσμα συνάθροισης πιστῶν (συνήθως οἰκία), στὸν τύπον τοῦ Ναοῦ, ἀφιερωμένου στὸ Θεό, ὅπως ὁ Δόμος Διὸς στὴν Ἀρχαιότητα, κι ἅς κινδυνεύει ὁ Κωνσταντίνος νὰ θεωρηθεῖ ὅτι παραβαίνει τὴν ῥῆσιν τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς Κορινθίους (Β', στ' 16): «μὴ ὁμοζυγεῖτε μὲ τοὺς ἀπίστους», ὅτι «σεῖς εἶσθε ναὸς Θεοῦ ζῶντος».

Μὲ τὴ μεταλλαγὴ αὐτῆ ἀρχίζει ἐπομένως ἡ χριστιανικὴ Ναοδομία, ὡς πνευματικὸ ἀνάπτυγμα θεολογικῶν, κοσμολογικῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιλή-

5. Εὐσεβίου Καισαρείας, ὅπ.π. Λόγος Γ', 25.

6. Πρὸς. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, MIET, Ἀθήνα 1991, σ. 47 «...κτῆρια... γὰρ τίς τακτικὰς λειτουργίας... ἔμειναν γὰρ πολὺ καιρὸ πιστὰ στὶς ἀρχὰς τῆς καθαρὰ λειτουργικῆς ἀρχιτεκτονικῆς... Κατοικίες ποὺ ἀνήκαν σὲ ἰδιῶτες χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμα στὶς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} αἰ. γὰρ τὴν τέλεση λειτουργικῶν...». Ἀλλὰ καὶ μερικὲς ἐξαιρέσεις μνημειακῶν κατασκευῶν πρὶν τὸν Μ. Κωνσταντίνον, δὲν κατορθώνουν νὰ ξεπεράσουν τὸν «ψευτο-οἰκιακὸ, ταπεινὸ, λειτουργικὸ χαρακτῆρα». Ἔτσι τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, γίνεται ἡ οὐσιαστικὴ τομῆ, ὅπου οἱ «χριστιανικὲς ἰδέες ἐκφράστηκαν μὲ τὴ γλῶσσαν τῆς ἐπίσημης ἀρχιτεκτονικῆς...».

ψεων. Μιά νέα, επίσημη και λαμπρή αρχιτεκτονική, θα δημιουργήσει πολυάριθμες τεχνοτροπίες μέσα στους αιώνες (Πρωτοβυζαντινή, Βυζαντινή, Ρωμανική, Γοτθική, Αναγεννησιακή, Μπαρόκ κ.ά.), θα εξαπλωθεί σε όλοκληρο τον πλανήτη, σε άπροσδιόριστο αριθμό και έκταση και θα γνωρίσει άμέτρητες δημιουργίες.

Πρόθεση αυτής της όμιλίας είναι να σκιαγραφήσει με συντομία, όχι το θεϊκό τμήμα της κωνσταντινείας επίνευσης αλλά μόνο την αρχιτεκτονική της ανάδειξη, ιδιαίτερα εκείνη του Ναού της Αναστάσεως.

*

* *

Α'. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΒΗΘΛΕΕΜ

Ἡ Βασιλική τῆς Γεννήσεως μετὴν ὁποία ἀρχίζουμε αὐτὴ τὴ σκιαγράφηση, ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ εἶναι, σύμφωνα μετὶς ῥήσεις τῶν Σαμουήλ⁷, Ἰερεμίας⁸, Μιχαία⁹ καὶ τοῦ Ἀπ. Παύλου¹⁰ στὴ Βηθλεέμ, ἀφοῦ ὁ Ἰησοῦς ὡς καταγόμενος «ἐξ οἴκου καὶ πατριᾶς τοῦ Δαυΐδ»¹¹, ἔπρεπε νὰ γεννηθεῖ ἐδῶ σὲ αὐτὴ τὴν πόλιν. Ἀνεγείρεται τὸ 326 μ.Χ. ὡς ἀφιέρωμα «πρὸς τῷ τῆς γενέσεως ἄντρῳ»¹² καὶ σώζεται ἀκόμα, ἔστω καὶ παραλλαγμένο ἀπὸ τὴν πρώτη του οἰκοδομικὴ φάση (εἰκ. 3). Βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα

7. Βλ. Σαμουήλ ἢ Βασιλειῶν Α', ΙΖ', 12. «Καὶ εἶπε Δαυὶδ υἱὸς ἀνθρώπου Εὐφραθαίου οὗτος ἐκ Βηθλεέμ Ἰούδα...».

8. Ἰερεμίας, ΚΓ', 5: «ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, λέγει Κύριος, καὶ ἀναστήσω τῷ Δαβὶδ ἀνατολήν δικαίαν, καὶ βασιλεύσει βασιλεύς...».

9. Μιχαίας Ε', 1 «Καὶ σύ, Βηθλεέμ οἶκος τοῦ Ἐφραθα, ὀλιγοστός εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν Ἰούδα ἐκ σοῦ μοὶ ἐξελεύσεται τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα ἐν τῷ Ἰσραήλ, καὶ αἱ ἔξοδοι αὐτοῦ ἀπ' ἀρχῆς ἐξ ἡμερῶν αἰῶνος...».

10. Παύλου, Πρὸς Ρωμαίους Α', 3: «περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, τοῦ γενομένου ἐκ σπέρματος Δαυὶδ κατὰ σάρκα...».

11. Λουκᾶ, Β', 4.

12. Εὐσεβίου Καισαρείας, ὅπ.π. Λόγος Γ' 43. «...Καὶ γὰρ καὶ γένεσιν ὑπομῆναι ὁ μεθ' ἡμῶν Θεὸς δι' ἡμᾶς ἠνέσχετο, καὶ τόπος αὐτοῦ τῆς ἐνσάρκου γενέσεως παρ' Ἐβραίοις ἢ Βηθλεέμ ἐκηρύττετο...».

τῆς σημερινῆς Βηθλεέμ, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ἐντοπίσθηκε μὲ ἀνασκαφές ἡ θέση τῆς πόλης τοῦ Δαυῖδ¹³ γύρω στὸ 1000 π.Χ.

Σὲ κάτοψη ἦταν μιὰ πεντάκλιτη βασιλική μὲ ὑπερυψωμένο ὀκτάγωνο στὴν ἀνατολική της πλευρά, στὸ μέσο τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδο ἔφερε ἄνοιγμα μὲ κιγκλίδωμα ὀλόγυρα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ προσκυνητῆς ἔβλεπε τὴ φάτνη. Οἱ διαστάσεις τοῦ ναοῦ ἦταν ἐκεῖνες ἐνὸς τετραγώνου περίπου, μὲ σαράντα κίονες σὲ τέσσερις σειρὲς ἢ πέντε κλίτη, μὲ διάμετρο τοῦ ὀκταγώνου 18 μ. καὶ μὲ δάπεδο διακοσμημένο μὲ θαυμάσια ψηφιδωτά. Λόγω σεισμοῦ ἢ ἀπὸ ἄλλη αἰτία ἄγνωστη σὲ μᾶς, θὰ καταστραφεῖ καὶ θὰ ἀνακατασκευασθεῖ σὲ τρίκογχη διαμόρφωση, στὸ τέλος τοῦ Ε' αἰ. μ.Χ.¹⁴, ἐνῶ τὰ πέντε κλίτη ἐπαναλαμβάνονται μὲ μικρὴ μόνο ἐπέκταση κατὰ ἓνα κίονα πρὸς Δ (εἰκ. 4).

13. Πρὸλ. G. Kroll, Auf den Spuren Jesu, Stuttgart, 1988, σ. 37. «...Die im Jahre 1969 von den israelischen Forschern S. Gutman und A. Berman durchgefuehrten topographischen und archaeologischen Untersuchungen fuehrten zu dem ueberrashenden Ergebnis, dass das alttestamentliche Betlehem, die Stadt Davids, oestlich von der Geburtskirche lag. Scherben der Eisenzeit (etwa ab 1200 v. Chr.) wurden in den Gaerten und auf dem umliegenden Gelaende suedlich und noerdlich der Geburtskirche gefunden. Bereits 1962 wurden ... verschiedene freigelegt... Die Lampen, Kruege und Toepfe stammen aus der Eisenzeit II (900-600 v. Chr.). Auch .in den Jahren 1962-1964 sind in den Grotten unter der Geburtskirche eisenzeitliche Kleinfunde gemacht worden, die etwa dem 7. Jahrhundert v. Chr. angeh hoeren ... Diese Feststellungen haben eine grosse Bedeutung fuer die Authentizitaet der Geburtsgrotte: Sie lag im Ort...».

14. Ἡ πρώτη μνεῖα γιὰ τὴν ἀνέγερση ναοῦ τῆς Γεννήσεως στὴ Βηθλεέμ βρίσκεται, ἔστω καὶ λακωνική, στὸ κείμενο τοῦ «Προσκυνητῆ τῶν Βορδιγάλλων» (333 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια γράφει: «ubi natus est Dominus Jesus Christus, ibi basilica facta est iusso Constantini». Πρὸλ. Itinerarium Burdigalense στὸ: P. Geyer, ἐκδ. Itinera Ierosolymitana saeculi III-VIII CSEL 38 (1898) 1-3, 25. Βέβαια ἀκολοθεῖ εὐθὺς ἀμέσως ὁ Εὐσέβιος «Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου Βασιλέως», Λόγος γ', 41-43, ὁ ὁποῖος περιγράφει ἀναλυτικότερα τὸν Ναὸν τῆς Γεννήσεως μαζί μὲ τὸν Ναὸν τῆς Ἀναλήψεως: «ἀπολαθῶν δ' ἐνταυθοῖ χώρας ἐτέρας δυσὶν ἄντροις μυστικοῖς τετιμημένας, πλουσίας δὲ ταῦτα φιλοτιμίαις ἐκόσμηι, τῶ μὲν τῆς πρώτης τοῦ σωτῆρος θεοφανεῖας ἄντρον, ἔνθα δὴ καὶ τὰ τῆς ἐνσάρκου γενέσεως ὑπέστη τὰς καταλλήλους νέμων τιμάς...». Καὶ συνεχίζει: «...καὶ γὰρ καὶ γένεσιν ὑπομείναι ὁ μεθ' ἡμῶν Θεὸς δι' ἡμᾶς ἠνέσχετο, καὶ τόπος αὐτοῦ τῆς ἐνσάρκου γενέσεως ὀνομαστὶ παρ' Ἑβραίοις ἢ Βηθλεέμ ἐκηρύττετο. Διὸ δὴ βασιλεὺς (Ἑλένη) ἡ θεοσεβεστάτη τῆς Θεοτόκου τὴν κήσιν μνήμασι θαυμαστοῖς κατεκόσμηι, παντοίως τὸ τῆδε ἱερὸν ἄντρον φαιδρύνουσα, βασιλεὺς δὲ μικρὸν ὕστερον βασιλικοῖς ἀναθήμασι καὶ ταύτην ἐτίμα, τοῖς ἐξ ἀργύρου καὶ

Ἔτσι σώζεται μέχρι σήμερα ανέπαφη στο ἔσωτερικό, μοναδικό παράδειγμα μὴ μετατροπῆς ἢ ἀλλοίωσης μνημείου στὴν Παλαιστίνη¹⁵, καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ μνημειακότητα τῆς Παλαιοχριστιανικῆς περιόδου.

Ἐξωτερικὰ ὅμως τὸ μνημεῖο ἔχει ὑποστῆ μετατροπὲς στὴ δυτικὴ κυρίως πρόσοψη. Ἀπὸ τὶς τρεῖς εἰσόδους τῆς πρόσοψης αὐτῆς ἔμεινε μόνο ἡ μεσαία, σμικρυνμένη στὸ ἔπακρο, ὥστε ὁ εἰσερχόμενος νὰ πρέπει νὰ σκύψει γιὰ νὰ μπει¹⁶ (εἰκ. 5).

Τὸ μνημεῖο ἀνήκει στοὺς Ἑλληνες μοναχοὺς, ἀλλὰ συνεχῶς διαφιλονεῖται¹⁷ καὶ διατρέχει κινδύνους, ὅπως κατὰ τὴν τελευταία σύγκρουση Ἰσραηλινῶν καὶ Παλαιστινίων (εἰκ. 6).

χρυσῶν, κειμηλίων περιπετάσασί τε τὰς τῆς μητρὸς ἐπαύξων φιλοκαλίας. Βλ. Εὐσεβίου Καισαρείας, Ἔργα, Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, 57 Θεσσαλονίκη, 1982, σ. 390 κ.εξ. Νεότερη βιβλιογραφία γιὰ τὰ σημαντικότερα θέματα τοῦ Ναοῦ τῆς Γεννήσεως περιέχεται σὲ δύο ἀξιοπρόσεχτα ἄρθρα τοῦ ἐρευνητῆ τοῦ οἰκοδομήματος Gustav Kuehnel: 1) Das Ausschmueckungsprogramm der Geburtsbasilica in Bethlehem, Byzanz und Aedland im Koenigreich Jerusalem, περιοδ. BOREAS, τόμ. 10, Muenster 1987, σ. 133-150 καὶ 2) Die Konzilsdarstellungen in der Geburtskirche in Bethlehem: ihre kunsthistorische Tradition und ihr Kirchenpolitisch-historischer Hintergrund, περιοδ. Byzantinische Zeitschrift, Stuttgart, 1993/1994, σ. 86-107, πινακ. VI-XI. Ἐπίσης στὸ Υ. Tsafir (ἐκδ.), *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem, 1993, σ. 197-203 καὶ τέλος περισσότερο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ περιγραφή τοῦ μνημείου βλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, MIET, Ἀθήνα, 1991, σ. 75-77.

15. Βλ. G. Kuehnel, *Das Ausschmucksprogramm...*, ὅπ.π., σ. 13, ὑπόσημ. 4.

16. Ἡ μοναδικότητα αὐτῆ, δηλ. νὰ μείνει ἀναλλοίωτη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῆς Βασιλικῆς τῆς Γεννήσεως μέχρι τὶς Σταυροφορίες στὸ ἔσωτερικό της τουλάχιστον, προκαλεῖ ἀπορία λόγω τῆς γενικῆς καταστροφῆς σημαντικῶν χριστιανικῶν κτισμάτων (ὅπως τοῦ Ναοῦ Ἀναστάσεως ἀπὸ τοὺς Πέρσες τὸ 614 μ.Χ. καὶ ἀπὸ τὸν Χαλίφη Ἐλ Χάκεμ τὸ 1009 μ.Χ.) μαζί με τὸν Ναὸ τῆς Ἀναλήψεως στὴν Παλαιστίνη κατὰ τὴν πρώτη χιλιετία. Ἔτσι γεννήθηκαν διάφορες διηγήσεις γιὰ νὰ τὴν ἐξηγήσουν. Μία ἀπὸ αὐτὲς ἀναφέρει, ὅτι ὅταν οἱ Πέρσες κατέλαβαν τὴν Παλαιστίνη τὸ 614 μ.Χ. καὶ μπῆκαν στὴ Βασιλικὴ τῆς Βηθλεὲμ εἶδαν τὴν παράσταση τῶν συμπατριωτῶν τοὺς μάγων νὰ προσκυνοῦν τὸν γεννηθέντα Χριστὸ καὶ ἄφησαν τὸ μνημεῖο ανέπαφο. Στὴ συνέχεια, μετὰ τὴν κατάληψη τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τοῦ Μωάμεθ, φαίνεται ὅτι στὴ Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως ἡ νότια κόγχη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς της χρησιμοποιήθηκε ὡς χώρος προσευχῆς (μυχράμπ) ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα. Ἀκόμα ὅτι οἱ χριστιανοὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ πληρώνουν εἶσοδο στὸ Ναὸ, ὅποτε μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ διατήρησή της χωρὶς ἀλλοιώσεις καὶ καταστροφές. Πρὸβλ. G. Kuehnel, *Das Ausschmucksprogramm...* ὅπ.π. σ. 135, ὑπόσημ. 6 καὶ 7, ὅπου ἀναφέρονται οἱ ὑπάρχουσες σχετικὲς πηγὲς ἀραβικῶν, περσιῶν, λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν κειμένων.

17. Μία νέα περίοδος γιὰ τὴ Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως ἀρχίζει μετὰ τὸν ἐρχομὸ τῶν Σταυροφόρων. Τὸ 1100 μ.Χ. στέφεται ἐδῶ ὁ Βαλδουῖνος ὡς ὁ πρῶτος βασιλεὺς τοῦ βασιλείου τῆς Ἱερουσαλήμ.

Β'. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

Προτού σκιαγραφηθεῖ τὸ κορυφαῖο ἀπὸ τὰ τρία μνημεῖα, ὁ Πανίερος Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως, ἐπιτρέψτε μου νὰ προτάξω τὴ διαπίστωση, πόσο σχετικὰ περιορισμένη καὶ ἀποσπασματικὴ εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ τῆς σημασίας του, ὡς πρώτου οἰκοδομήματος τῆς ἐπίσημης καὶ λαμπρῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἰδιαίτερα αἰσθητὸ εἶναι τὸ κενὸ αὐτὸ στῆν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία¹⁸, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὰ τὰ μνημεῖα εἶναι βυζαντινὰ καὶ φυλάσσονται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐπὶ αἰῶνες.

Ὅταν ὁ ὁμιλῶν ἀνέλαβε καθήκοντα Ἐμπειρογνώμονος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων τὸ 1985, ἔθεσε ὡς στόχο καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους τεκμηρίωση καὶ ἔρευνα, τόσο ἀπὸ καθαρὰ ἐπιστημονικὴ ἄποψη, ὅσο καὶ ὡς κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἑλληνορθόδοξης Ἀγιοταφικῆς

καὶ τὸ 1108 γίνεται ἡ ἔδρα τῆς Καθολικῆς Ἐπισκοπῆς Βηθλεέμ - Ἀσκάλωνος μὲ φύλακα τὸ τάγμα τῶν Λύγουστίνων μοναχῶν. Ἡ ἐπισκοπὴ αὐτὴ ὅμως ἐξακολούθησε νὰ ὑπάγεται στὸ Ἑλληνικὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει μιὰ ἀρμονικὴ συνεργασία τῶν δύο δογμάτων. Εἶναι ἀκόμα ἱστορικὰ διακριβωμένο ὅτι τὴν περίοδο αὐτὴ, δηλ. πρὶν τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τὸ 1204 μ.Χ., οἱ σχέσεις τοῦ Λατινικοῦ Βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων μὲ τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς σχέσεις «πολιτιστικῆς συνεργασίας». Ἐπιστέγασμα αὐτῆς τῆς συνεργασίας φαίνεται νὰ εἶναι τὸ κοινὸ πρόγραμμα ψηφιδωτῆς καὶ ζωγραφικῆς διακόσμησης τῆς βασιλικῆς (στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων ψηφιδωτά, στὶς ἐπιφάνειες τῶν κίωνων ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση ἁγίων τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας), ὅπως μαρτυρεῖ ἐπιγραφὴ ἀναφέρουσα τὸν «Μανουὴλ μεγάλον βασιλέα Πορφυρογέννητον τὸν Κομνηνόν» καὶ τὸν «μεγάλον ρῆγα Ἱεροσολύμων Κυρὸν Ἀμορί» καὶ χρονολογούμενη τὸ 1169 μ.Χ. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὴν μοναδικότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου, τοῦτο εἶναι μοναδικὸ καὶ γιὰ τὴ διακόσμηση καὶ τὴ θεματολογία της. Εἶναι ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης (4^{ου} μ.Χ. αἰ. μὲ πλογμούς, σπείρες καὶ ἄλλα μοτίβα) καὶ ψηφιδωτὰ μαζὶ μὲ ἀγιογραφικὲς παραστάσεις τοῦ ἔτους 1169 μ.Χ., ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε. Τὰ δευτέρω ἀποτελοῦν τεκμήρια ὅχι μόνον εἰκονογραφικῆς ἀλλὰ θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς σημασίας γιὰ τὴν ταραχμὴν περίοδο τοῦ 12^{ου} μ.Χ. αἰ. Ἡ σημασία αὐτῆ, ὅπως προβάλλει ἀπὸ τὸ διακοσμητικὸ κοινὸ πρόγραμμα Βυζαντινῶν καὶ Σταυροφόρων, στὴ Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως, ἀναφέρεται στὴν ἔντονη ἐπιθυμία τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Κομνηνοῦ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Πρὸβλ. G. Kuehnel, *Die Konzilsdarstellungen in der Geburtskirche in Bethlehem: ihre kunsthistorische Tradition und ihr kirchenpolitisch - historischer Hintergrund*, *Byzantinische Zeitschrift*, Bände 86-87, 1993/1994, σ. 86 κέξ.

18. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός, ὅτι στῆν πρόσφατη μονογραφία τοῦ μνημείου: J. Krueger, *Die Grabeskirche zu Jerusalem, Regensburg, 2000*, ὅπου παρατίθεται ἡ πλήρης σχεδὸν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία του, τρία μόνον ἄρθρα ἐλλήνων ἐρευνητῶν μεταξύ 500 περίπου τίτλων ἀναφέρονται.

Ἀδελφότητας, ἡ ὁποία μὲ τὸν Πατριάρχην Εἰρηναῖον τὸν Α' ἐπικεφαλῆς, διατηρεῖ σήμερα μὲ μύριες δυσκολίες τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὴ φλεγόμενη αὐτὴ περιοχὴ. Ὁ στόχος μας αὐτὸς πραγματώνεται μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας καὶ σὲ πρώτη φάση ὀλοκληρώθηκε τὸ ἑλλείπον corpus τῶν σχεδίων τοῦ πλέον πολύπλοκου ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου, τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (εἰκ. 7, 8, 9).

Ἡ ἐργασία αὐτὴ, ποὺ κράτησε 10 χρόνια καὶ τῆς ὁποίας μερικὰ σχέδια, ἐπιτρέψτε μου, νὰ παρουσιάσω ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά δημόσια, ἔγινε ἀπὸ ὁμάδα Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων, τοπογράφων, ἀρχαιολόγων καὶ φωτογράφων¹⁹. Ἐπικεφαλῆς εἶναι ὁ τοπογράφος Καθηγητὴς τοῦ Ε.Μ.Π. Δ. Μπαλοδῆμος καὶ ὁ ὁμιλῶν. Παρουσιάζονται ἐδῶ, μερικὰ ἀπὸ τὰ σαράντα σχέδια κατόψεων, τομῶν, ὀψοτομῶν καὶ ὄψεων, ποὺ ἀνατέμνουν τὴ σημερινὴ μορφή τοῦ μνημείου ὀριζοντίως καὶ καθέτως. Τὸ σύνολο τοῦ ἔργου θὰ τὸ δοῦν, ὅσοι ἐνδιαφέρονται μὲ ἄνεση χρόνου, δημοσιευμένο, ὡς προσφορά στὸς μελετητὲς γιὰ ἔρευνες καὶ ἀξιολογήσεις. Στὸ Παράρτημα Β' τοῦ παρόντος δημοσιεύματος δίνεται μιὰ σύντομη περιγραφή τῆς σημερινῆς μορφῆς τοῦ μνημείου καὶ μιὰ σειρά τῶν ἐκπονηθέντων νέων σχεδίων.

*

* *

Μποροῦμε τώρα νὰ θίξουμε σύντομα μερικὰ ἱστορικὰ ζητήματα τοῦ μνημείου.

19. Στὴ διεπιστημονικὴ αὐτὴ ὁμάδα ἔλαβαν μέρος κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς δεκαετίας περίπου οἱ κάτωθι: Ἐ. Βοζίκης, Ἀ. Γεωργόπουλος, Ἐ. Δογγούρης, Δ. Ζήβα, Γ. Καραδέδος, Ἐ. Λάμπρου, Μ. Λεφαντζής, Γ. Μακρής, Θ. Μητρόπουλος, Γ. Παντάζης, Ἰ. Πετρόγκωνας, Σ. Ταμπάκη, Μ. Τσιλίκης καὶ Δ. Χλιβερός. Τὸ ἱστορικὸ τοῦ παρόντος ἐκτελεσθέντος ἔργου ἔχει μὲ συντομία ὡς ἑξῆς: ἡ ἔλλειψη ἀπὸ αἰῶνες μιᾶς σχεδιαστικῆς τεκμηρίωσης τοῦ Πανίερου Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἦταν γιὰ τὸ Ἑλληνορθόδοξον Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων ἓνα κενὸ κρίσιμο γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους στὶς συνεχεῖς ἀντιπαραθέσεις κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἐργασιῶν στὰ «κοινὰ» καὶ τὰ «ἐξιδιασμένα» μέρη μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ ἰσχύον καθεστῶς (status quo) διαχειρίζονται τὶς τύχες τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος. Τὰ πράγματα εἶχαν ἔλθει σὲ ὄξύτατο σημεῖο ἀμφισβητήσεων μὲ τοὺς Καθολικοὺς, οἱ ὁποῖοι τὸ 1992 ἔφθασαν μέχρι τὴν UNESCO (ὅπου ἡ ἐκπροσώπηση καθολικῶν χωρῶν εἶναι ἰσχυρή). Ἐτσι ἡ τεκμηρίωση τῆς ὑπάρχουσας ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου θεωρήθηκε τότε ἐπιβεβλημένη καὶ εἶναι εὐτύχημα ὅτι ὀλοκληρώθηκε παρὰ τὶς μεγάλες δυσκολίες ποὺ προέκυψαν.

Γιὰ τὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως ἔχουν γραφτεῖ τοὺς τελευταίους αἰῶνες πολλά, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς Σταύρωσης καὶ τὴν αὐθεντικότητά της. Περιέχει, ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ δύο κορυφαῖα καὶ συγκλονιστικὰ προσκυνήματα τῆς Χριστιανοσύνης, τὸν «Φρικτὸν Γολγοθᾶ» καὶ τὸν «Ζωοδόχον Τάφον», ὅπως ἀποκαλοῦνται. Γιατὶ ὅμως ἀμφισβητήθηκε ἡ θέση τῆς Σταύρωσης;

Σύμφωνα μὲ τοὺς ἀποστόλους, Ματθαῖο²⁰, Μάρκο²¹, Ἰωάννη²² καὶ Παῦλο²³ ἡ Σταύρωση ἐγίνε **ἔξω** ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλήμ, κοντὰ σὲ ἓναν κῆπο - παλαιὸ λατομεῖο μὲ ἓναν τάφο λαξευμένο, ὁ ὁποῖος ἀνήκε στὸν Ἰωσήφ, τὸν ἀπὸ Ἀρμαθαίας. Ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν ἐπαληθεύεταν μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἑβραίου ἱστορικοῦ Ἰώσηπου²⁴, ποὺ γράφει γιὰ τὰ τεῖχη μετὰ τὸ 70 μ.Χ. Κυρίως ὅμως ὁ ἐπίσκοπος Σάρδεων Μάξιμος²⁵ τὸ 160 μ.Χ., γράφει καθαρά: «ὁ φόνος (τοῦ Ἰησοῦ) γέγονεν ἐν μέσῳ Ἱερουσαλήμ... ἐπὶ μέσῃ πλατείας καὶ πόλεως...». Εἶχαμε ἐπομένως δύο

20. Ματθ. ΚΖ', 32: «...καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι, ἐξερχόμενοι δέ... (δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πόλη).

21. Μάρκ. ΙΕ', 20: «...καὶ ἐξάγουσιν αὐτὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι...».

22. Ἰω. ΙΘ', 17: «...καὶ βαστάζων τὸν σταυρὸν αὐτοῦ ἐξῆλθε εἰς τὸ λεγόμενον κρανίου τόπον, ὃς λέγεται ἑβραϊστὶ Γολγοθᾶ...».

23. Παῦλου, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἑβραίους, ΙΓ', 12: «...Ὁ Χριστὸς ἔξω τῆς πύλης (τῆς πόλεως) ἔπαθε...».

24. Φλάβιος Ἰώσηπος, *Ἰουδαϊκὸς πόλεμος*, ΙΙ, 1. Πρβλ. ἐπίσης G. Kroll, ὁπ.π., σ. 373. Στὸ κείμενο τοῦ Ἰώσηπου ἡ ἐντύπωση ποὺ προκύπτει εἶναι ὅτι ὁ τόπος τοῦ Μαρτυρίου βρισκόταν μέσα στὴν πόλη.

25. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφικὴ θέση τοῦ Γολγοθᾶ σύμφωνα μὲ τὸν ἐπίσκοπο Σάρδεων Μελίτων α βλ. στό: Κ. Δ. Καλοκῆρη, *Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων καὶ τὸ θέμα τοῦ Ἁγίου Φωτός*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 41 κέξ. καὶ ἐπίσης M. Biddle, *The Tomb of Christ*, Shutton Publishing, 1999, σ. 60 κέξ. Διεξοδικότερα ἀναλύεται τὸ θέμα τῆς ἀμφισβήτησης τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ Τάφου, παλαιότερης καὶ πρόσφατης, στό ἄρθρο μου: Γ. Π. Λάββας, «Ὁ τόπος τῆς Σταύρωσης καὶ τῆς Ταφῆς τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ ἔμμηση ὑποτροπὴ τῆς ἀμφισβήτησής τους». *περιοδ. Νέα Ἐστία*, ἔτος 74, τόμ. 147^{ος}, τεύχ. 1722, Ἀπρ. 2000, σ. 504 κέξ. Ἐκεῖ καταδεικνύεται τὸ ἀβάσιμο τῶν ἰσχυρισμῶν ἀμφισβήτησης ἀπὸ ἓνα μέρος μόνον, τῆς Δυτικῆς Χριστιανοσύνης, δηλ. Προτεστάντων καὶ Ἀγγλικανῶν κυρίως, τῶν ὁποίων τὰ κίνητρα δὲν εἶναι μόνον ἐπιστημονικά. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ διαχείριση τῶν Παναγιῶν αὐτῶν προσκυνημάτων ἀνήκει σὲ ἄλλα δόγματα -τοὺς Ἐλληνορθόδοξους, Καθολικούς, Ἀρμενίους, Κόπτες καὶ Συριά- νους- τὰ ὁποῖα οὐδέποτε τὰ ἀμφισβήτησαν. Θύμα τῆς ἀμφισβήτησης ὑπῆρξε παλαιότερα καὶ ἓνας Ἕλληνας γεωγράφος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε σχετικὴ πραγματεία βλ. Γ. Ἄ. Ἀρβανιτάκη, *Ὁ Γολγοθᾶς καὶ ὁ Τάφος. Ἡ πραγματικὴ των θέσις*, Ἀλεξάνδρεια, 1923.

ἐκδοχές μὲ φαινομενικὰ ἀντιφατικὲς πληροφορίες, ποὺ δημιουργήσαν ἀμφιβολίες, ἀτέρμονες συζητήσεις καὶ ἀναζήτηση τῆς αὐθεντικῆς θέσης ἀλλοῦ.

Τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῶν τελευταίων πενήντα ἐτῶν²⁶ δίνουν πλέον, διευκρινίζοντας τὴ διαδρομὴ τῶν τειχῶν, τὴν ἀπάντηση, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες: ἡ Ἱερουσαλὴμ στὴ δεκαετία τῆς Σταυρώσεως περιβάλλεται ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο τεῖχος μὲ τὸν Γολγοθᾶ καὶ τὸν Τάφο **νὰ βρίσκονται ἔξω** ἀπὸ τὰ τεῖχη καὶ κοντὰ στὴ Β.Δ. πλευρὰ τους. Στὴ βασιλεία ὅμως τοῦ Ἡρώδη Ἀγρίππα Ι (41-44 μ.Χ.), δηλαδὴ λίγα χρόνια μετὰ τὴ Σταύρωση, ἀρχίζει νὰ κτίζεται τὸ **τρίτο** τεῖχος καὶ ὁλοκληρώνεται μέχρι τὸ 67-69 μ.Χ., ὀρίζοντας μιὰ νέα ἔκταση, ἀτείχιστη μέχρι τότε. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐπέκταση ὁ Γολγοθᾶς καὶ ὁ Τάφος τοῦ Χριστοῦ **βρίσκονται τώρα μέσα** στὴν πόλη. Ἐπομένως ὁ Μάξιμος, ποὺ βιώνει αὐτὴ τὴ νέα ἀστική πραγματικότητα, δὲν μπορεῖ νὰ περιγράψει διαφορετικά. Ἡ διευκρίνιση ἐπομένως τῆς διαδρομῆς τῶν διαδοχικῶν τειχῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ - μέσω τῶν ἀνασκαφῶν - δικαιώνει καὶ τὶς δύο, διαφορετικὲς στὸ περιεχόμενό τους, περιγραφὲς τῆς θέσης τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ταφῆς, ἀλλὰ ἀκριβεῖς ὡς πρὸς τὸ χρονικὸ σημεῖο γραφῆς τους. Οἱ Ἀπόστολοι ἔχουν δίκιο νὰ τοποθετοῦν τὴν τοποθεσίαν αὐτὴ ἐκτὸς τῆς πόλεως κατὰ τὸ χρόνο τῆς Σταυρώσεως, ἀλλὰ ὁ Μάξιμος δὲν ἀστοχεῖ, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴ νέα πραγματικότητα, ὅπου ἡ ἴδια τοποθεσία εὐρίσκεται στὴν ἐποχὴ τοῦ μέσα στὴν πόλη (εἰκ. 10).

*

* *

Ἄν ὅμως, ἡ παλαιότερα ἔντονη αὐτὴ διαμάχη δὲν προκαλεῖ πλέον τὸ

26. Τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα -ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις εὐρημάτων καὶ γενικότερες συνθέσεις- εἶναι πολυάριθμα. Ἐδῶ σημειώνουμε ἓνα παλαιότερο ἀλλὰ ἐνδιαφέρον ἄρθρο ἐνὸς μὴ χριστιανοῦ ἐρευνητῆ, τοῦ Ἰσραηλινοῦ ἀρχαιολόγου καὶ καλοῦ γνώστη τοῦ θέματος καὶ τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς ἀρχαιολογίας Ντάν Μπάχατ, ὁ ὁποῖος φθάνει στὸ οὐδέτερο συμπέρασμα γράφοντας ὅτι: «[...] we really have no reason to reject the authenticity of the site...». Πρὸβλ. Dan Bahat, «Does the Holy Sepulchre Church Mark the Burial of Jesus?» στὸ περιοδ. *Biblical Archaeology Review*, τόμ. XII, τχ. 3 (1986), σ. 68. Ἐπίσης Dan Bahat, «The Illustrated Atlas of Jerusalem», *Carta of Jerusalem*, 1990, J. Patrick, «The Early Church of the Holy Sepulchre in the Light of Excavations and Restorations», στὸ *Ancient Churches Revealed*, 1993.

ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, σὲ ἄλλα ζητήματα, ὅπως εἶναι ἡ τοπογραφία, δὲν ἔχουν δοθεῖ ἀκόμα πειστικές ἀπαντήσεις. Σὲ πρόσφατα ἀκόμα δημοσιεύματα ἐγκρίτων ἐρευνητῶν²⁷, διατηροῦνται ἐπαναλαμβανόμενες γνωστές ἀπὸ αἰῶνες εἰκόνες περὶ τοῦ Γολγοθᾶ ὡς λόφου, ἀσύμβατες μᾶλλον μὲ τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα τοῦ συγκεκριμένου καὶ ἀναμφίβολα πλέον ἀυθεντικοῦ τόπου.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀκόλουθη ἰδιαιτερότητα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ἀμετάβλητη μέσα στοὺς αἰῶνες.

Πρόκειται γιὰ τὶς στάθμες τῶν δαπέδων του, ποὺ παραμένουν σταθερές, λόγῳ ἀκριβῶς τῶν κρίσιμων χωρικῶν του θέσεων, δηλαδὴ τοῦ Σημείου τῆς Σταυρώσεως καὶ ἐκείνων τοῦ Τάφου καὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ, τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Ἔτσι μιὰ ἐνδελεχῆς μελέτη τῆς τοπογραφίας τοῦ ἐσωτερικοῦ του, ἐπιτρέπει μιὰ προσεγγιστικὴ ἀναπαραστάση τοῦ λατομείου - κήπου, ὅπως πρέπει νὰ ἦταν τὸ 326 μ.Χ., ὅταν μὲ ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα ἀρχίζει ἡ ἀνέγερση τοῦ ἱεροῦ συγκροτήματος.

Ἔχει λοιπὸν ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε, ποιά τοπογραφικὴ μορφή προκύπτει ἀπὸ τὶς μετρήσεις στὴ στάθμη τοῦ Φρικτοῦ Γολγοθᾶ, τοῦ Ζωοδόχου Τάφου, τῆς Εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ ἀπὸ τὴν Αὐγούστα Ἑλένη, τὴν πρώτη γνωστὴ ἀρχαιολόγο στὴν Ἱστορία, καὶ τῶν ἄλλων ἐνδιάμεσων σημείων μὲ τοὺς λοιποὺς τάφους, καὶ ἄλλες κοιλότητες τοῦ τότε λατομείου - κήπου.

Μαζί μὲ τὶς μετρήσεις, ἐπιβοηθητικὰ εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Kathleen Kenyon, Ute Lux καὶ Virgilio Corbo στὴ γειτονικὴ μὲ τὸ μνημεῖο περιοχὴ καὶ μέσα στὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως²⁸. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα εὐρήματα, ἐντυπωσιακὰ εἶναι λαξευμένα ἢ ἀπελέκητα ἀγκωνάρια λίθων σὲ διάφορα σημεῖα αὐτῆς τῆς περιοχῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται καθαρά, ὅτι σὲ μιὰ παλιὰ περίοδο, ἡ τοποθεσία αὐτὴ ὑπῆρξε πραγματικὰ λατομεῖο. Μέσα στὸν ἴδιο τὸ Ναὸ ἐντοπίσθησαν ἡμιλαξευμένοι λίθοι, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν ἀκόμα μετακινηθεῖ ἢ δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἢ ἐπεξεργασία κοπῆς τους ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο (εἰκ. 11).

27. Βλ. J. Patrick, *The Early Church...*, ὅπ.π., σ. 102, Κ. Καλοκώρη, *Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα...*, ὅπ.π., σ. 35, κ.ἄ.

28. Πρὸβλ. Dan Bahat, *The Illustrated Atlas...*, ὅπ.π., σ. 16 κέξ. Charles Couasnon, «The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem», *The Scheich Lectures*, 1972, Oxford University Press, London, 1974, Virgilio Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme*, Jerusalem, 1981.

Παρόμοια εύρήματα έντοπίσθησαν και σε άλλα σημεία μαζί με θραύσματα αγγείων της εποχής του σιδήρου II, δηλαδή κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ., τα όποια και χρονολογούν τη φάση αυτή του λατομείου.

Στόν κρίσιμο πάντως χρόνο, που μᾶς ενδιαφέρει ἐδῶ για τήν ἱστορία τῶν χριστιανικῶν γεγονότων, φαίνεται ὅτι ὁ τόπος αὐτός ἦταν κήπος και ταυτόχρονα ταφική περιοχή (εἰκ. 12).

Τέσσερις τάφοι τουλάχιστον ἔχουν έντοπισθεῖ, χρονολογούμενοι στήν ἐποχή του Χριστου: ὁ ἕνας βρίσκεται στή δυτική πλευρά τῆς Ροτόντας και θεωρεῖται ὅτι εἶναι ὁ τάφος του Ἰωσήφ του ἀπό Ἀριμαθαίας. Ἐνας δεύτερος, μεγαλύτερος, βρέθηκε κάτω ἀπό τή σημερινή Ἱερά Αὐλή, ὁ ὁποῖος λαξεύτηκε ἀργότερα και μετατράπηκε σε κινστέρνα, κατά τούς χρόνους του Κωνσταντίνου. Τέλος, ἕνας τρίτος ἔχει έντοπισθεῖ κάτω ἀπό τήν ἐκκλησία τῶν Κοπτῶν, ΒΑ του Ναου τῆς Ἀναστάσεως.

Ὁ τέταρτος και ὁ σημαντικότερος, εἶναι ὁ Τάφος του Ἰησοῦ²⁹ (εἰκ. 13).

Ὁ Τάφος αὐτός, λαξευμένος σε ἔσωτερικό τμήμα του βράχου του λατομείου, συνάγεται ὅτι εἶχε τή μορφή ἀρκοσολίου, δηλαδή ἑνός κοιλώματος μέσα στόν βράχο με τοξοειδές ἄνοιγμα. Ἦταν προορισμένος νά δεχθεῖ

29. S. Gibson and J. E. Taylor, *Beneath the Church of the Holy Sepulchre*, Jerusalem, 1994 σ. 36, σχ. 20. Ἀπό τό παρατιθέμενο σκίτσο προκύπτει ὅτι ἡ λατομημένη ἔκταση με τίς γενικές διαστάσεις 200×150 μ. του Γολγοθά, περιεῖχε βράχινες ἐξάρσεις και θυθίσματα, γεμάτα με χώμα σε μερικά σημεία (ὅπου οἱ καλλιέργειες του κήπου). Σε μιὰ ἀπό τίς λίθινες ἐξάρσεις μέσα στοῦ χώρο και ὄχι στα μάγουλα του πρώην λατομείου φαίνεται ὅτι εἶχε λαξευθεῖ ὁ τάφος του Ἰησοῦ. Ἄν ὁ τελευταῖος εἶχε λαξευθεῖ στήν παρειά (=μάγουλο) του συμπαγοῦς βράχου στή δυτική πλευρά του λατομείου, δέν θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ ἡ ὑπαρξη του ἄλλου τάφου του Ἰωσήφ, στή θέση που βρίσκεται. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχε σχετικό θυθισμα, ὅπως συνάγεται και ἀπό τήν μικρή σχετικά ὑψομετρική τους διαφορά (τάφος Ἰησοῦ 753,22 μ. και τάφος Ἰωσήφ πίσω ἀπό τή Ροτόντα 751,85 μ.), ἔτσι ὥστε νά ἐξηγεῖται ἡ διαμόρφωση ἀπό τούς ἀρχιτέκτονες του Μ. Κωνσταντίνου χωρίς δυσκολία και χωρίς ἀφαίρεση συνεχόμενου με τίς παρεῖς πετρώματος. Μιὰ ἄλλη ἔνδειξη ὅτι ὁ Τάφος του Ἰησοῦ ἦταν λίθινο ἔξαγμα μέσα στοῦ λατομείου και ὄχι λαξευμένος στήν παρειά του, εἶναι ἡ μορφή του ἀρκοσολίου (arcosolium) που ἔχει, δηλ. του ἀτομικοῦ τάφου, ἐνῶ οἱ ἄλλοι (ἐκεῖνος του Ἰωσήφ και ὁ τάφος στήν περιοχή του Κοπτικοῦ μοναστηριοῦ) ἀνήκαν στήν κατηγορία τῶν τάφων Kokhim (=με περισσότερες θέσεις). Οἱ τελευταῖοι λαξεύονται σε πέτρωμα με μεγαλύτερο κυβισμό (που προσφέρεται στις παρεῖς), ἐνῶ ὁ τύπος τάφου ἀρκοσολίου (ἀτομικός) χρειάζεται μικρότερη λίθινη ποσότητα, ὅπως εἶναι τὰ λίθινα ἐξάρματα.

έναν μόνον νεκρὸ καὶ διαμορφώνεται σὲ ὀρθογώνιο χώρο. Τὸ θρανίον - ὅπου τοποθετεῖται ὁ νεκρὸς - βρίσκεται δεξιὰ, καὶ ἀριστερὰ τοποθετεῖται ἡ εἴσοδος μὲ τὸν ὑπόλοιπο χώρο διακίνησης στὸ νεκρικὸ θάλαμο.

Ἔτσι μετὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς διερευνήσεις καὶ μὲ τὶς ἠλεκτρονικὲς γνώσεις τοῦ Δρ. Μ. Λεφαντζῆ φανταζόμεστε τὴν τοποθεσίαν τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ Τάφου, ὡς ἓνα ἐκτεταμένον χώρον, μὲ ἐξάρσεις καὶ βυθίσματα στὸ φυσικὸ πέτρωμα διαφόρου σχήματος, βάθους καὶ ὕψους, ποῦ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐξόρυξιν τοῦ λατομούμενου λίθινου ὕλικου. Τὸ μεγαλύτερον διαπιστωμένον βάθος εἶναι στὴν Εὐρέση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἢ στὸ παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Ἐλένης μὲ μείον 9,52 μ. ἀπὸ τὸ σημερινὸ δάπεδον (0,00 μ.) τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως. Τὸ μικρότερον βύθισμα ἐντοπίσθηκε στὸ μείον 2,12 μ. ἀντίστοιχα, καὶ ὁ μέσος ὅρος ἀπὸ τὸ σημεῖον μηδὲν (0,00 μ.) ποικίλλει μετὰ μείον 6,00 καὶ μείον 7,50 μ.

Μιὰ ἀναπαράστασις τῆς τότε μορφῆς τοῦ χώρου δείχνουν οἱ εἰκόνες 14 καὶ 15.

Ἐδῶ ἐπομένως θὰ λάβει χώραν ἡ Σταύρωσις καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἤδη ὁ τάφος, ὅπου θὰ ἐναποτεθεῖ τὸ ἀπόγευμα τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ὁ νεκρὸς τοῦ Θεανθρώπου. Τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα τοῦ Θείου Πάθους δὲν ἀπέχουν μετὰξύ τους περισσότερον ἀπὸ 40 μ. σὲ εὐθείαν γραμμὴν. Ὁ Τάφος βρίσκεται σήμερον χαμηλότερον ἀπὸ τὸ σημεῖον τῆς Σταυρώσεως κατὰ 4,50 μ. Τὸ σημεῖον ποῦ ἔγινε ἡ Σταύρωσις, πιθανῶς ἀπὸ τὴν λάξευσιν νὰ εἶχε ἀποκτήσει ἢ νὰ φαινόταν ὡς μορφήν κρανίου, ὅπως δείχνει ἓνα κοίλωμα στὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν σήμερον, ἐξ οὗ καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν Εὐαγγελιστῶν γιὰ τὸν Γολγοθᾶ ὡς «κρανίου τόπον»³⁰ (εἰκ. 16).

30. Τὸ κοίλωμα αὐτὸ μέσα στὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σημερινοῦ Γολγοθᾶ ἤλθε στὸ φῶς μετὰ τὶς ἀνασκαφικὰς τομὰς, ποῦ ἔγιναν στὸ σημεῖον αὐτὸ στὴν δεκαετίαν τοῦ ἔ60. Βλέπε σχετικὰ: Katsibinis C., «The uncovering of the eastern side of the hill of Calvary and its base. New lay out of the area of the Canons Refectory by the Greek Orthodox Patriarchate», *Liber Annus* 27, 1977, σ. 197-208. Τὴν περιχρῆσιν αὐτὴν μελέτησε διεξοδικὰ ὁ ἰσπανὸς ἀρχαιολόγος F. Diez Fernandez στὴν συνέχειαν καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν ἀνατολικὴν αὐτὴν πλευρὰν, ὅπου ἐντοπίσθηκε τὸ κοίλωμα, ἀσκήθηκε λατρεία πρὶν ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς (135 μ.Χ.) καλύψει τὸν χώρον αὐτὸν ἰσοπεδώνοντάς τον, ὥστε νὰ ἀνεγείρει στὴν ἴδιαν θέσιν εἰδωλολατρικὸν ναὸν τῆς Ἀφροδίτης. Συμπεραίνεται ἐπομένως ὅτι ἡ ἀπόφασιν αὐτὴν τοῦ Ἀδριανοῦ συνδέεται μὲ τὴν ὑπαρξιν ἐνεργοῦ χώρου λατρείας τῶν πρώτων χριστιανῶν, χώρον ποῦ ἤθελε νὰ ἀποκρύψει, στερώνοντας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἓνα σημαντικὸν σημεῖον ἀναφορᾶς τῆς πίστεως τους. Ἡ ἐπίχωσις αὐτὴ στὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀδριανοῦ φαίνεται ὅτι ἐκρυ-

Εἶναι τυχαῖο ἄραγε, ὅτι σέ ἐργασία μας τὸ 1988, ἐπάνω στὸν Γολγοθᾶ³¹, ἀποκαλύφθηκε διαμπερῆς σεισμικὴ ρωγμὴ στὸ Βράχο, ποὺ θυμίζει τὴ φράση τοῦ εὐαγγελιστῆ Ματθαίου: «...καὶ ἡ γῆ ἐσχίσθη καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν...»³² (εἰκ. 16, 17);

ψε τὴν κοιλότητα, τὸ λεγόμενο σήμερα «Σπήλαιο τοῦ Ἄδάμ», ἀπὸ τότε μέχρι πρόσφατα, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς μετὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνῆς τῶν δεκαετιῶν μετὰ τὸ 1960. Ὁ ἴσπανος ἀρχαιολόγος ἐξετάζοντας τὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τοῦ Γολγοθᾶ, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ λατρεία στὸ χῶρο αὐτό, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς Σταύρωσης, ἀρχίζει ἐδῶ ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ. Αὐτὸ εἰκάζεται ἀπὸ τὴν κεραμικὴ καὶ τὰ κονιάματα, ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ «Σπήλαιο» καὶ χρονολογοῦνται στὸν 1^ο αἰῶνα μ.Χ. Πρόκειται γιὰ ἴχνη κονιάματος, τσιμέντου καὶ μαρμαροκονίας στὸ δάπεδο τοῦ κοιλώματος σὲ διάφορα χρώματα (κόκκινο, sepia, κίτρινο, πράσινο, ὄχρα καὶ λευκὸ) ὡς ταινίες διακοσμητικῆς. Ὅλα αὐτὰ παραπέμπουν σὲ διαμόρφωση χώρου μετὰ λατρευτικὴ λειτουργία καὶ ὄχι πλέον ταφικὴ, ποὺ πιθανῶς θὰ εἶχε πρὶν τὴ Σταύρωση. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ λαμβάνονται ἀπὸ χειρόγραφο στὴν ἀγγλική, ἀδημοσίευτο ἀκόμα, ποὺ ὁ κ. F. Diez εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἀποστείλει. Βλ. ἐπίσης F. Diez Fernandez, «La Recherche Archéologique au Saint Sepulchre», *περιοδ. Le Monde de la Bible* 33, σ. 28-36.

31. Βλ. Γ. Λάββα - Θ. Μητρόπουλου, «Φρικτὸς Γολγοθᾶς. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου τῆς Σταύρωσεως τοῦ Θεανθρώπου», *περιοδ. Νέα Σιών, Ἱερουσαλὴμ*, 1988, σ. 315-346, ὅπου περιγράφεται ἀναλυτικὰ ἡ τελευταία αὐτῆ ἐπέμβαση καὶ δίνεται ἐπίσης ἓνα ἱστορικὸ διάγραμμα τῶν προηγούμενων διαμορφώσεων τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνηματος.

32. Ἄν συνεχίσουμε τὴν ὑπόθεση ἐργασίας, ποὺ διατυπώνει ὁ F. Diez σχετικὴ μετὰ τὰ εὐρήματα τῶν παρατηρήσεων του στὸ Κοίλωμα - «Σπήλαιο τοῦ Ἄδάμ», τότε αὐτὰ προδίδουν μιὰ διακοσμητικὴ ἐπένδυση τοῦ χώρου αὐτοῦ ὡς τόπου λατρείας καὶ ἀκόμα τὴν πρόθεση νὰ ἀποκρυβῆ ἡ σεισμικὴ ρωγμὴ, ἡ ὁποία διαπερᾶ τὸ Βράχο, τόσο στὸ σημεῖο αὐτό, ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ του (ὅπου σήμερα εἶναι τὸ λεγόμενο «Παρεκκλήσιο τοῦ Ἄδάμ») καὶ ἀκόμα πιὸ ἔντονη καὶ ἐντυπωσιακὴ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ Σημείου τῆς Σταύρωσεως. Ὁ Diez θεωρεῖ ὅτι ἡ σεισμικὴ αὐτὴ ρωγμὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι «later than the first century A.D... because of the ceramics of a small layer of earth, which covered the flaw in the part of the grotto...». Ἐπίσης γιὰ τὴν κεραμικὴ σημειώνει: «...the ceramic which was found inside the grotto and particularly in the earth that was used to smooth the rocky bank inside the grotto and to fill the holes in the walls, as well as the crack produced by the earthquake, is homogenous and from the Ancient Roman period...», *δὴλ. τὸν 1^ο μ.Χ. αἰῶνα*.

Ἐὰν τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ ἐρμηνεία μετὰ τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ F. Diez γίνον ἀποδεκτά, καὶ ἀσφαλῶς ἡ πιθανότητά τους δὲν στερεῖται πειστικότητος, τότε εἶναι λογικὸ νὰ ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ -μετὰ δὴλ. τὴ Σταύρωση- στὸν χῶρο τοῦ Φρικτοῦ Βράχου καὶ μάλιστα σὲ ὑπάρχον σπήλαιο - κοίλωμα (πρῶτῳ Τάφο) χῶρος γιὰ τιμὴ καὶ λατρεία τοῦ Θεανθρώπου. Ὁ χῶρος αὐτὸς πρέπει νὰ ἦταν σὲ χρῆση μέχρι τὸ 135 μ.Χ., ὅποτε ἀποκρύβεται μέσα στὰ «μπάζα» καὶ τὸ νέο τεχνητὸ ἐπίπεδο, ποὺ κατασκευάζει ὁ Ἀδριανὸς γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης. Ὅταν πάλι ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας μετὰ τὴν Ἁγία Ἐλένη ἀπομακρύνουν τὸ εἰδωλολατρικὸ αὐτὸ ἔργον -ἐπιχωσεῖς καὶ κτίσματα- φαίνεται ὅτι τὸ Σπήλαιο αὐτὸ δὲν γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ μένει ἐπιχωμένον καὶ ἄγνωστο στοὺς Βυζαντινοὺς, οἱ

Ἄς διευκρινίσουμε ἀκόμα τὸ ζήτημα τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅπως ἔχει περάσει στὴν ἀντίληψή μας.

Ἐπιγράφοι τὸν εἰκονίζουν συνήθως ὡς μικρό, συμβολικὸ ἢ πραγματικὸ λόφο, ἐνῶ σὲ ὁμιλίες καὶ ἄλλα κείμενα, ἐγκρίτων ἐρευνητῶν, ὁ Τόπος τοῦ Μαρτυρίου περιέχει ἀνήφορο - συμβολικὸ καὶ τοπογραφικὸ (εἰκ. 18).

Ἄν προσέξουμε τὴ μόνη πηγὴ, ποὺ ὀνομάζει *λοφίσκο* τὸ Γολγοθᾶ, τὸν Προσκυνητὴ τῶν Βορδιγάλων ἢ Bordeaux (333 μ.Χ.), ἴσως ἐξηγηθεῖ ἡ σύγχυσή του: ὁ προσκυνητὴς περιγράφει τὴν πόλη εὐρισκόμενος στὴ μεγάλη λεωφόρο (Cardo) τῆς Αἰλίας Καπιτωλίας ἢ Ἱερουσαλήμ, καὶ βλέπει δεξιὰ τῆς ὁδοῦ τὴν κοιλάδα τοῦ Τυροποιείου, (ἐλληνικὴ ὀνομασία), περιγράφοντας τὸ ἐκεῖ εὐρισκόμενον Πραιτώριο τοῦ Πόντιου Πιλάτου, ἐνῶ ἀριστερὰ σημειώνει τὸ «*λοφίσκο (monticulus) Γολγοθᾶ, ὅπου σταυρώθηκε ὁ Κύριος*». Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἐννοεῖ τὴ συνεχόμενη καὶ ἀνερχόμενη λοφώδη περιοχὴ Γαρήβ, ποὺ ἀναφέρει ὁ προφήτης Ἱερειμίας καὶ τὴ συνυπολογίζει μὲ τὸ λατομεῖο - κῆπο ὡς σύνολο (εἰκ. 19).

Ἄπὸ τὰ μέχρι τώρα, ἐπομένως, τοπογραφικὰ δεδομένα τῶν διερευνήσεων, δὲν προκύπτει ὁ Γολγοθᾶς ὡς λόφος, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τίς αὐθεντικὲς περιγραφές τῶν Ἀποστόλων τεκμαίρεται. Οὔτε ὅμως καὶ λογικὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τίς διακριβωμένες πληροφορίες, ὅτι δηλ. ὁ Γολγοθᾶς ἦταν κοντὰ στὸν Τάφο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν μέ-

ὁποῖοι διαμορφώνουν τὸ Προσκύνημα τοῦ Γολγοθᾶ καὶ κτίζουν τὴ Βασιλική, τὰ αἶθρια καὶ τὴ Ροτόντα, χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνουν στὸν λατρευτικὸ αὐτὸ, κλειστὸ πλῆον, χώρο. Σῶζεται μόνον ἡ ἐβραϊκὴ παράδοση γιὰ τὸν Τάφο τοῦ Ἀδάμ, κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς Σταύρωσης, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνδέθηκε μὲ αὐτὸ τὸ κοίλωμα, ὅμως μεταφέρεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Βράχου (ὅπου σήμερα τὸ «Παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ»).

Ἔτσι, τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ κοίλωμα μένει ἄγνωστο γιὰ αἰῶνες καὶ ἔρχεται στὸ φῶς μὲ τίς ἀνασκαφές μετὰ τὸ 1960. Ἡ ἀποκάλυψή του ὅμως στὸ β' μισό τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καὶ ἡ πιστοποίησή του ὄχι ὡς ταφικὴ, ἀλλὰ ὡς λατρευτικὴ λειτουργία κατὰ τὴν περίοδο 33-135 μ.Χ., σημαίνει τόσο τὴν πανηγυρικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀκριβοῦς θέσης τοῦ Γολγοθᾶ ἀφ' ἑνός, ὅσο καὶ τὴν κατὰ συμπεράσμα ὑπαρξὴ τοῦ πρώτου λατρευτικοῦ χώρου στὸν πλέον ἄγιο καὶ ἱερὸ Τόπο τῆς Χριστιανοσύνης, κάτω δηλαδή ἀπὸ τὸ Σημεῖο τῆς Σταύρωσης. Ἡ ὅλη διαμόρφωση, θέση καὶ συσχέτιση τοῦ Γολγοθᾶ μὲ τὸν Βράχο, τὰ εὐρύτερα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ Τείχη καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ χώρου, ὀδηγοῦν σήμερα, μετὰ τίς ἐντατικὲς ἐρευνες καὶ μελέτες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, σὲ πορίσματα συγκλίνοντα μεταξύ τους, δηλαδή συμφωνοῦν τὰ ὑλικά ἀρχαιολογικὰ κατὰλοιπα μὲ τίς ἱστορικὲς πηγές.

σα σὲ πρώην λατομεῖο καὶ τώρα κη̄πο. Μποροῦσε νὰ βρίσκεται λόφος μέσα σὲ λατομεῖο³³;

Ἡ Ἀδριάνεια φάση

Οἱ διάφορες οἰκοδομικὲς φάσεις εἶναι γνωστὲς στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἡ πρώτη χρονολογεῖται τὸ 135 μ.Χ., ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς

33. Ἀσφαλῶς δὲν μποροῦμε νὰ ἔχουμε σήμερα τὴν ἀκριβῆ μορφή τοῦ Σημεῖου τῆς Σταυρώσεως, ὅπως ἦταν τὴν ἐποχὴ ποὺ συντελεῖται ὁ «καινὸς φόνος» κατὰ τὸν Μελίτων Σάρδεων, δηλ. ἡ Σταύρωση, ἀφοῦ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπέστη διάφορες ἐπεμβάσεις καὶ διαμορφώσεις στὴ συνέχεια. Εἶναι σκόπιμο ὅμως νὰ διευκρινίσουμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸν χῶρο, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὶς μεταγενέστερες χριστιανικὲς πηγὲς καὶ ἐπαναλαμβάνονται καὶ σήμερα ἀκόμα, ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ ἰσχύουν.

Τὸ κυριότερο εἶναι ὅτι ὁ Γολγοθᾶς, λανθασμένα, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἔχει περάσει στὴ συνειδηση καὶ τὴν ἀντίληψη τῶν θεολόγων, καλλιτεχνῶν καὶ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν πιστῶν ὡς λόφος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Β. Amico τοῦ 1609 μ.Χ. -Βλέπε, Κ. Καλοκύρη, *Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα...* ὅπ.π., σ. 281, εἰκ. Β' - πέρα ἀπὸ τὶς πολυάριθμες εἰκόνες τῆς Σταύρωσης. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι καὶ ἔγχρηστοι, σύγχρονοι θεολόγοι, γνῶστες τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν πηγῶν, ὅπως ὁ Κ. Καλοκύρης στὸ βιβλίο του ὅπ.π. σ. 35, παρασύρεται καὶ ὀνομάζει τὸν Γολγοθᾶ «λόφος τῆς Σταυρώσεως» ἢ «λόφος τοῦ Γολγοθᾶ», ἢ ὁ J. Patrick, ὁ ὁποῖος πιθανολογώντας ταυτίζει τὸν Γολγοθᾶ (hillock=λοφίσκο) μὲ τὴν περιοχὴ Gareb, ἢ ὁποῖα ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὸ λατομεῖο μὲ βορειοδυτικὴ κατεύθυνση καὶ μὲ ἀνερχόμενο ὕψος (σημερινὸ Ἑλληνορθόδοξο μοναστήρι Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης) καὶ εὐρύτερη ὑπερυψωμένη περιοχὴ σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίπεδο τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (ἐπίπεδο Ναοῦ Ἀναστάσεως + 753 μ., κορυφὴ λοφώδους περιοχῆς Gareb + 770 μ. = 17 μ. διαφορά).

Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ ἀντιδιαστείλουμε τὸν πράγματι λοφώδη εὐρύτερο χῶρο τοῦ Γαρήβ (Gareb) ἀπὸ τὸν βυθισμένο, λόγῳ τῶν ἐξορύξεων τοῦ βράχου, χῶρο τοῦ λατομεῖου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴν ἀρχὴ καὶ χαμηλὰ τοῦ Gareb καὶ περιέχει τόσο τὸν Τάφο, ὅσο καὶ τὸ κρανιόμορφο τμήμα του, τὸν Γολγοθᾶ, ὅπου ἔγινε ἡ Σταύρωση.

Στὴν κυριολεξία θέβαια τὸ λατομεῖο, ὅπου ὁ Τάφος καὶ τὸ Σημεῖο τῆς Σταυρώσεως (=Γολγοθᾶς), ἀποτελεῖ μέρος τοῦ Γαρήβ (Gareb), ἀλλὰ βρίσκεται χαμηλὰ στοὺς πρόποδες του καὶ κοντὰ στὸ (δεύτερο) τεῖχος. Ἡ λοφώδης περιοχὴ τοῦ Gareb ἀπέχει ἀπὸ τὸ τεῖχος ἀρκετὰ, γιὰ νὰ ἀποτελεῖ κίνδυνο γιὰ τοὺς ἀμυνόμενους σὲ περίπτωσι πολιορκίας. Ἐάν, ἐπομένως, προσέξουμε τὸ σημεῖο ἀπὸ ὅπου βρίσκεται καὶ περιγράφει τὸ τοπίο ὁ προσκυνητῆς τοῦ Bordeaux, τότε καὶ ἡ ἔννοια τοῦ *monticulus* ἐξηγεῖται καὶ ὁ Γολγοθᾶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κυριολεκτικὰ λόφος, ἀλλὰ μιά ἀπὸ τὶς κοντινὲς στὸ τεῖχος παρεῖες τοῦ ἐγκαταλειμμένου λατομεῖου, ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶχε ἢ νὰ ἀπέκτινσε μὲ τὴ λατομέυση, κρανιόμορφη μορφή, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τῶν Εὐαγγελιστῶν.

Τέλος, τὸ πλεόν ἀσύμβατο μὲ τὴ λογικὴ ὀχύρωσι μιᾶς πόλης θὰ ἦταν, ἐάν ὁ Γολγοθᾶς, ὡς λόφος, βρισκόταν ἔξω καὶ κοντὰ στὸ τεῖχος τῆς Ἱερουσαλήμ.

χτίζει τήν κατεστραμμένη από τόν συνάδελφό του Τίτο τὸ ἔτος 70 μ.Χ. πόλη, μὲ νέο, ρωμαϊκοῦ τύπου σχέδιο, ὡς Αἰλία Καπιτωλίνα. Ἐδῶ ὁ Ἄδριανός, ἀφοῦ ἐπιχώσει μὲ φερτὰ ὕλικά τὸ βύθισμα τοῦ λατομείου καὶ καλύψει τὸν Τάφο καὶ τὸν Γολγοθᾶ, ἀνεγείρει τὸν εἰδωλολατρικὸ ναὸ τῆς Ἄφροδίτης ἐπάνω σὲ τεχνητὸ ἐπίπεδο³⁴, ὥστε νὰ στερήσει ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τὰ ἐρείσματα τῆς μνήμης τους γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ Θείου Πά-

Μπορεῖ κανένας νὰ δεχθεῖ λόφο δίπλα ἢ κοντὰ σὲ ὀχυρωματικὸ τεῖχος, ἀπὸ ὅπου οἱ ἐχθροί, σὲ καιρὸ πολιορκίας, μποροῦν νὰ πλήξουν μὲ εὐχέρεια τοὺς πολιορκούμενους;

Πῶς μπορεῖ ὁμως νὰ ἐξηγηθεῖ αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ *monticulus*; Εἶναι ἀπίθανο πάντως νὰ εἶδε ὁ ἀνώνυμος προσκυνητῆς (333 μ.Χ.) τὸ ἤδη διαμορφωμένο καὶ ὑπερυψωμένο κατὰ 4,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὑπόλοιπου Ἱεροῦ Συγκροτήματος (Ροτόντας - αἰθρίου - Βασιλικῆς τοῦ Κωνσταντίνου, τὰ ὁποῖα ἀκόμα δὲν εἶχαν περατωθεῖ), προσκύνημα τοῦ Φρικτοῦ Γολγοθᾶ καὶ νὰ τὸ θεώρησε «βουνίον» (βουναλάκι). Αὐτὴ ἡ λέξις βέβαια, σὲ ὅσους δὲν ὑπῆρξαν αὐτόπτες μάρτυρες, ἀλλὰ ἀναγνώστες τοῦ Ὀδοιορικοῦ, ἀπέκτησε ὑπόσταση λόφου.

Ἔτσι ἡ ἐξήγησις, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Γολγοθᾶ ὡς *λοφίσκου* ἀπὸ τὸν ἀναφερθέντα προσκυνητὴ καὶ κατ' ἐπέκτασιν λόφου ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους, ἀσφαλῶς βρίσκεται στὰ ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφικὴ μορφή τῆς ὅλης λοφώδους περιοχῆς τοῦ Gareb, ἡ ὁποία ταυτίζεται σήμερα μὲ τὸν ΒΔ λόφος (North-western Hill, Βλ. ἐπίσης, D. Bahat, *The Illustrated Atlas...* σ. 12, ὅπου ὁ λόφος Γαρήβ ἐπιγράφεται στὸν χάρτη *Northwestern Ridge*, πού συνδέεται καὶ μὲ ὅσα περὶ λόφου ἀναφέρει ὁ προφήτης Ἱερεμίας, τὰ ὁποῖα πιθανὸν νὰ γνώριζε ὁ ἐν λόγῳ προσκυνητῆς. Τὸ ἀπόστασμα αὐτὸ τοῦ Ἱερεμίας ἔχει ἴσως διαφύγει τῆς προσοχῆς τῆς ἔρευνας, ἀφοῦ ἐκεῖ ὁ Προφήτης μὲ ἀναντίρρητη σαφήνεια ὀνομάζει τὴν περιοχὴ Gareb: «Καὶ σχοινίον διαμετρήσεως θέλει ἐξέλθει ἐπὶ ἀπέναντι αὐτῆς ἐπὶ τοῦ λόφου Γαρήβ (Gareb) καὶ θέλει περιέλθει ἕως Γοάθ» (31:39).

34. Σχετικὰ μὲ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἄδριανοῦ δὲν ὑπάρχει μεγάλη σαφήνεια. Ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει ὅτι ἐδῶ ἔκτισαν ναὸ τῆς Ἄφροδίτης, «σκότιον Ἄφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι μυχόν οἰκοδομησάμενοι, κάππειτα μυσαρὰς ἐνταυθὶ θυσίας ἐπὶ θεβήλων καὶ ἐνάγων βωμῶν ἐπισπένδοντες». (Εὐσέβιου Κωνσταντίνου Βασιλέως, Λόγος Γ', 26, 3). Ὁ Ἅγιος Ἱερώνυμος ἀναφέρει ναὸ τοῦ Δία μὲ ἄγαλμα Ἄφροδίτης: «Ab Hadriani temporibus usque ad imperium Constantini, per annos circiter centum octoginta, in loco Resurrectionis simulacrum Jovis; in Crucis rupe statua ex marmone Veneris a gentibus posita colebatur...». (Βλ. καὶ Dan Bahat, *The illustrated Atlas of Jerusalem*, Carta, Jerusalem, 1990, σ. 66.) Ἡ συνέχεια τῆς διαφωνίας τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὸ θέμα γενικὰ στὰ ἀκόλουθα: J. E. Taylor, *Christians and the Holy Place. The Myth of Jewish-Christian Origins*, Oxford, Clarendon, 1993, W. Pullan, *Regeneration and the legacy of Venus towards an interpretation of memory at early Christian Golgotha*. *Πρακτικὰ 29th International Congress of the History of Art*, Dordrecht, 1999, σ. 595-602 καὶ M. Biddle, *The Tomb of Christ*, Stroud, 1999.

θους. Αυτή ή συνειδητή πράξη τοῦ αὐτοκράτορα, ὡς *damnatio memoriae*, εἶναι μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη, ἂν ὄχι ἀπόδειξη, γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ Τόπου τοῦ Μαρτυρίου (εἰκ. 20).

Ἡ συλλογικὴ μνήμη τῶν Χριστιανῶν διατήρησε, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου, τὴν ταυτότητα τοῦ Τόπου, ἔτσι ὥστε τὸ 326 μ.Χ. με ἐντολή του, ὁ ἐπίσκοπος Μακάριος, με τοὺς διασημότερους ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς, Ζηνόβιο καὶ Εὐστάθιο, νὰ ἀρχίσει τίς ἐργασίες κατεδάφισης τῶν εἰδωλολατρικῶν δομῶν, γιὰ νὰ ἐφαρμοσθεῖ τὸ νέο σχέδιο, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸν Τάφο με τὴ Ροτόντα καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς πεντάκλιτης βασιλικῆς, τὴν ὁποία περιγράφει με θαυμασμό ὡς ἀρχιτεκτόνημα ὁ Εὐσέβιος. Πρόθεση τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν νὰ ἐξασφαλισθοῦν χρήματα, ὑλικά καὶ οἱ καλύτεροι καλλιτέχνες, ὥστε τὴν «βασιλικὴν αὐτὴν τῶν ἀπανταχοῦ βελτίονα εἶναι» καὶ ἀκόμα νὰ «ὑπερτερεῖ ὄλων τῶν εἰς πᾶσαν πόλιν ὠραιότερων οἰκοδομῶν»³⁵. Εἶναι ἐπομένως τὸ πρῶτο κτίσμα τῆς Χριστιανοσύνης με ἀξιώσεις κορυφαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μνημείου, πρὸς δοξολογία τοῦ νέου Θεοῦ (εἰκ. 21).

*

* *

Ἡ Κωνσταντίνεια οἰκοδομικὴ φάση

Μετὰ τίς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν μὴ «καθαρῶν ὑλῶν» καὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀδριάνειου Ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, με ἐπόπτην τὸν ἐπίσκοπον Μακάριον, ἐπιδίδονται στὴν προετοιμασία καὶ διαμόρφωση τοῦ χώρου τοῦ λατομείου - κήπου με πυρῆνες τὰ δύο κορυφαῖα στοιχεῖα - τεκμήρια τοῦ Θείου Πάθους, τὸν Τάφο καὶ τὸν Γολγοθᾶ.

Ἄν προσπαθήσουμε νὰ φαντασθοῦμε τὴ μορφή τοῦ χώρου αὐτοῦ μετὰ τὴν ἀνασκαφή, ἡ εἰκόνα του πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀκόλουθη: με τὴν προϋπόθεση ὅτι τὸ λατομεῖο καὶ ὁ μετέπειτα κήπος καὶ νεκροταφεῖο τῶν χρόνων τῆς Σταύρωσης

35. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου...* ὅπ.π. 31: «Τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλίονα τοίχοις καὶ κίοσι καὶ μαρμάρους...» καὶ «...τὰ λοιπὰ τοιαῦτα γενέσθαι ὡς πάντα τὰ ἐφ' ἐκάστης καλλιστεύοντα πόλεως ὑπὸ τοῦ κτίσματος τούτου νικᾶσθαι...».

βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από το γύρω φυσικό έδαφος (λόγω τής παλαιότερης λατόμευσης), ο Άδριανός έπρεπε να εΐχε γεμίσει με φερτά ύλικά (μπάζα) όλόκληρο αυτό τόν χῶρο. Θέλοντας επί πλέον να καλύψει Τάφο και Γολγοθά και επάνω τους να ανεγείρει ειδωλολατρικό ναό και αγάλματα (κατά Ευσέβιο και Ίερώνυμο), έπρεπε να διαμορφώσει τεχνητό επίπεδο που να ξεπερνά η να φθάνει τουλάχιστον μέχρι τὸ σημερινὸ ὕψος τοῦ Βράχου τοῦ Γολγοθά (758, 32 μ. από τήν επιφάνεια τής θάλασσας) για να τόν καλύπτει. Λογικό εΐναι να σκεφθοῦμε ὅτι οἱ ανασκαφεῖς τής Ἀγίας Ἐλένης ἀπελευθέρωσαν τὸ Σημεῖο τής Σταύρωσης και προχώρησαν στο χῶρο τής Ροτόντας και τής Κωνσταντίνειας βασιλικῆς μέχρι τὸ επίπεδο τής εἰσόδου τοῦ Τάφου (753, 22 μ.). Σε αὐτὸ τὸ επίπεδο πρέπει να ἰσοπεδώθηκε ὁ χῶρος για τήν ανέγερση τοῦ Ίεροῦ Συγκροτήματος, που σημαίνει ὅτι ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ περιοχή γνώρισε μιὰ νέα, ριζική ἀναδιαμόρφωση, ἡ ὁποία κατέβασε ὀλόκληρη τὴ στάθμη γύρω ἀπὸ τὸν Γολγοθά (759, 32) στο δάπεδο τοῦ Ναοῦ με ἀκόμα χαμηλότερη στάθμη στὴν περιοχή τής Εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε στο βαθύτερο σημεῖο τοῦ παλαιοῦ λατομείου. Αὐτὸ βέβαια ἐσήμαινε τὴν κατεδάφιση τοῦ Ναοῦ τής Ἀφροδίτης, τοῦ τεχνητοῦ ἐπιπέδου τής ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ και τὴν ἀπομάκρυνση τόνων ἀπὸ τὰ φερτά ύλικά, που εΐχαν καλύψει Τάφο και Γολγοθά, στὴν ἐπιθυμητὴ και ἀναγκαῖα στάθμη, ὥστε ν' ἀποκαλυφθοῦν τὰ δύο αὐτὰ κορυφαῖα μνημεῖα τοῦ Θεῖου Δράματος.

Μετὰ τίς προκαταρκτικὲς αὐτὲς ἐργασίες μπόρεσε να ἐφαρμοσθεῖ τὸ σχέδιο ἀνεγέρσεως, τὸ ὁποῖο περιγράφεται ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο ὡς ἐξῆς:

Ἡ ἐργασία ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Τάφο, τὸν ὁποῖον ὁ Εὐσέβιος (Βίος 3, 33-39) θεωρεῖ τὸ πρῶτο και κορυφαῖο μνημεῖο τοῦ ὅλου Συγκροτήματος («...καὶ δὴ τοῦ παντός ὡσπερ τινὰ κεφαλὴν, πρῶτον ἀπάντων τὸ ἱερόν ἄντρον...»). Ἐδῶ ἡ «φιλοτιμία τοῦ βασιλέως» προβλέπει τὴ λαμπρὴ διαμόρφωσή του με ἐξαιρετοὺς κίονες και με κάθε ἄλλο δυνατὸν διάκοσμο («...ἐξαιρετοὺς κίοσι, κόσμῳ τε πλείεσφ... παντοίοις καλλωπίσμασι καταφαιδρύνουσα...»). Ἡ πιθανὴ μορφή τοῦ πρώτου Κωνσταντίνειου κελύφους ἀποδίδεται στο σκίτσο κάτοψης και ὄψης τοῦ M. Biddle³⁶, ὅπου ἐπίσης δίνεται και ἡ πιθανὴ κάτοψη και τομὴ τοῦ αὐθεντικοῦ λαξευμένου στο βράχο Τάφου³⁷ (A και B). Ἐὰν συγκρίνουμε λαξευμένο και πρῶτο ἀρχιτεκτονικὸ κέλυφος τοῦ Τάφου (A και B), μπορούμε να ἐννοήσουμε τὰ ὅσα

36. Πρὸβλ. M. Biddle, *The Tomb of Christ*, ὅπ.π. σ. 82.

37. Ὁ.π. 36, σ. 62.

γράφει ο μετέπειτα επίσκοπος Ἱεροσολύμων Κύριλλος (348 μ.Χ.) στην «Κατήχησιν»³⁸ του, όπου ἔμμεσα κριτικάρει τὸν ἀρχιτέκτονα, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀφήρεσε μεγάλο μέρος τοῦ φυσικοῦ πετρώματος γύρω ἀπὸ τὸν Τάφο καὶ τὸ στέγαστρο τοῦ προθαλάμου («τὸ προσκέπασμα ἢ τὴν σκέπην τῆς πέτρας»), γιὰ νὰ τὸν διαμορφώσει ἀρχιτεκτονικὰ μὲ κιονοστοιχία ὀλόγυρα καὶ νέο πρότυλο μὲ δύο κίονες στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ λίθινο ὄγκο τοῦ θράχου μένει μόνο ὅσο εἶναι ἀναγκαῖο, γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Τάφου, καὶ τὸ ὅλο ἀποκοτᾶ πλέον ναὸσχημη ἐπένδυση μὲ κωνικὴ στέγη, προθάλαμο καὶ ἐσωτερικὸ ταφικὸ χῶρο.

Ὁ Εὐσέβιος δὲν ἀναφέρει ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ προχωρεῖ στὴν περιγραφὴ τοῦ χώρου ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Τάφο, ὅπου διαμορφώνεται «καθαρόν αἶθριον», «χῶρος παμμεγέθης», περιβαλλόμενος μὲ στοᾶς στὶς τρεῖς πλευρὲς καὶ ἐπιστρωμένους καὶ διακοσμημένους μὲ «λαμπρόν λίθον».

Ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Τάφο, ποῦ ἔβλεπε πρὸς τὴν Ἀνατολὴ («ὁ δὴ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον ἑώρα...»), κτίζεται ἡ Κωνσταντῖνεια Βασιλικὴ (βασιλῆιος νεώς), «ἔργον ἐξαισίον», πανύψηλη μὲ μεγάλες διαστάσεις μήκους καὶ πλάτους καὶ διαμορφωμένη καὶ ἐπεδεδυμένη μὲ ποικίλα μάρμαρα ἐσωτερικά («πλακώσεις ποικίλης ὕλης μαρμάρου»), ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοδομία ἦταν ἀπὸ «ξεστὸν λίθον» μὲ τόσον καλοὺς ἀρμούς καὶ ἐπεξεργασία, καθόλου κατώτερη σὲ ὁμορφιὰ καὶ λαμπρότητα ἀπὸ μαρμάρινη πρόσοψη. Τὴν στέγη ἐκάλυπτε «μολύβδου ὕλη», ποῦ προστάτευε τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὴ βροχὴ. Ἡ ὀροφὴ ἐσωτερικά ἦταν διαμορφωμένη «γλυφαῖς φατνωμάτων» σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς Βασιλικῆς, μὲ φάτνωματα ἐπιχρισμένα «χρυσῷ τε διαυγεῖ», τὰ ὁποῖα διαδεχόμενα τὸ ἓνα τὸ ἄλλο δημιουργοῦσαν τὴν εἰκόνα «μεγάλου πελάγους» κυματιστοῦ, καθὼς τὸ φῶς σπινθηροβολοῦσε ἐπάνω τους καὶ ἔκανε «τὸν πάντα νεῶν» νὰ λάμπει («ἐξαστράπτειν ἐποίει...»). Στὴ συνέχεια ὁ Εὐσέβιος περιγράφει τίς διπλὲς στοᾶς, ποῦ δημιουρ-

38. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις*, 14, 9: «Σκέπην τῆς πέτρας εἶπε τὴν τότε πρὸ τῆς θύρας τοῦ σωτηρίου μνήματος οὔσαν σκέπην, καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς πέτρας, καθὼς σύνηθες ἐνταῦθα γίγνεσθαι πρὸ τῶν μνημάτων, λελαξευμένην. Νῦν γὰρ οὐ φαίνεται, ἐπειδὴ τότε ἐξεκολάφθη τὸ προσκέπασμα διὰ τὴν παροῦσαν εὐκοσμίαν. Πρὸ γὰρ τῆς βασιλικῆς φιλοτιμίας τῆς κατασκευῆς τοῦ μνήματος, σκέπη ἦν ἔμπροσθεν τῆς πέτρας. Ἀλλὰ ποῦ ἐστὶν ἡ πέτρα ἢ ἔχουσα τὴν σκέπην; ἄρα περὶ τὰ μέσα τῆς πόλεως κεῖται ἢ περὶ τὰ τεῖχη καὶ τὰ τελευταῖα; καὶ πότερον ἐν τοῖς ἀρχαίοις τεύχεσιν ἐστίν, ἢ τοῖς ὕστερον γενομένοις προτειχίσμασι; Λέγει τοίνυν ἐν τοῖς Ἀσμασιν. Ἐν σκέπη τῆς πέτρας, ἐχόμενα τοῦ προτειχίσματος».

γοῦν τὰ πλάγια κλίτη τῆς Βασιλικῆς, τὰ ὅποια εἶχαν καὶ αὐτὰ τὴν ὄροφὴν «χρυσῶ πεποικιλμένην», ἐνῶ τὰ ὑποστυλώματα τῶν ἀκραίων κλιτῶν ἦταν πεσσοὶ διακοσμημένοι καὶ τῶν δύο ἐσωτερικῶν «παμμεγέθεις κίονες». Τρεῖς πύλες στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Βασιλικῆς ἐδέχοντο τὰ πλήθη τῶν προσκυνητῶν, ἐνῶ ἀπέναντί τους, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ναοῦ, ἦταν τὸ σημαντικότερο ὄλων, τὸ ἡμισφαίριον στὸ ὑψηλότερο σημεῖο, στεφανωμένο μὲ δώδεκα κίονες (ὅσοι καὶ οἱ Ἄποστολοι), κοσμημένους στὴν κορυφὴ τους μὲ κρατῆρες «ἐξ ἀργύρου», «ἀνάθημα κάλλιστον» τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου στὸ Θεό του.

Ἡ περιγραφή τοῦ Εὐσεβίου³⁹ κλείνει μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἄλλου αἰθρίου ἀνατολικά, περιβαλλομένου ἐπίσης μὲ στοές. Ἐδῶ βρίσκονται καὶ αἱ «αὔλειοι πύλαι», ποὺ συνδέαν τὸ ὅλο Συγκροτῆμα μὲ τὴν κεντρικὴ λεωφόρο (Cardo) καὶ «τὰ προπύλαια φιλοκάλως ἡσκημένα», ὥστε νὰ γίνεται δυνατὴ εἰς τοὺς διαβάτες ἡ «καταπληκτικὴ θεὰ τῶν ἔνδον ὄρωμένων». Καταλήγει ἀκόμα δίνοντας γενικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διαμόρφωση καὶ διακόσμηση τοῦ ναοῦ μὲ χρυσό, ἄργυρο, πολύτιμους λίθους καὶ ἄλλα ὑλικά, ἀντάξια τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς βασιλικῆς μεγαλοπρέπειας, τῶν ὁποίων ἡ λεπτομερὴς περιγραφή θὰ ἀπαιτοῦσε, κατὰ τὸν συγγραφέα, πολὺν χρόνον. Στὴν ἴδια γενικὴ περιγραφή ἐπανέρχεται καὶ στὸ ἄλλο τοῦ ἔργου *Εἰς Κωνσταντῖνον τριακονταετηρικός*, ὅπου ἐξαιρεῖ τὸ ἔργον τῆς ἀνέγερσης τοῦ παρόντος ἱεροῦ Συγκροτήματος.

*

* *

Ἡ διακρίβωση καὶ ἡ ἱστορικὴ τεκμηρίωση τῆς πρώτης αὐτῆς καὶ λαμπρότερης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ κορυφαίου χριστιανικοῦ Συγκροτήματος ἀπασχόλησε πλειάδα ἐρευνητῶν ἀπὸ τὸν 19^ο αἰ. μέχρι σήμερα. Μελέτη τῶν μεταγενέστερων τοῦ Εὐσεβίου πηγῶν καὶ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἐπαληθεύουν, μὲ μικρὲς ἀποκλίσεις ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ διάρθρωση τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων καὶ τὴ χωροθέτηση ὀρισμένων λειτουργιῶν (π.χ. Βαπτιστήριον), τὴν κάτοψη κυρίως τοῦ Κωνσταντίνειου ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου. Βέβαια ὑπάρχουν πολυάριθμες προσπάθειες ἀναπαράστασής του, ἀπὸ τίς ὁποῖες πολλὲς εἶναι ἀκράϊα ὑποθετικὲς,

39. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου...*, ὅπ.π. Λόγος Γ', 36 καὶ *Εἰς Κωνσταντῖνον Τριακονταετηρικός*, κεφ. 9, 16.

ιδίως οί προτάσεις του περασμένου αιώνα, όπως απεικονίζονται στη συστηματική μελέτη σύνθεσης ιστορικών πληροφοριών και ανασκαφικών δεδομένων του Charles Coüasnon. Η μελέτη αυτή, όπως και εκείνες των V. Corbo, M. Biddle και άλλων⁴⁰ περιέχουν την αποκρυστάλλωση των δεδομένων - γραπτών πηγών και αρχαιολογικών έρευνών - μέχρι στιγμής. Νέες ανασκαφές ίσως διαφωτίσουν λεπτομερειακά σημεία, αλλά το βασικό σχήμα και η έκταση της πρώτης οικοδομικής φάσης μπορεί να λεχθεί ότι περιέχεται στα δημοσιευμένα πορίσματα που αναφέρονται εδώ.

Αν επιχειρήσουμε επομένως μία σύντομη περιγραφή του Κωνσταντινίου αρχιτεκτονικού Συγκροτήματος στηριζόμενοι στα νέα αυτά πορίσματα της έρευνας, ή εικόνα που έχει κερδηθεί μέχρι στιγμής φαίνεται να είναι η ακόλουθη:

Το πρώτο και κορυφαίο χριστιανικό αρχιτεκτονικό μνημείο πραγματώνεται από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο με έναρξη των σχετικών εργασιών το 325/26 μ.Χ. και έναρξία της Κωνσταντινίας βασιλικής στις 17-9-335. Σύμφωνα με τις περιγραφές των πηγών του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα, το Ίερό Συγκρότημα δεν είχε αποκτήσει κατά τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου το κέλυφος της Ροτόντας με τον τρούλλο, το οποίο πραγματοποιείται μέσα στον ίδιο αιώνα, αλλά άγνωστο πότε ακριβώς. Η πρώτη αναφορά της Ροτόντας γίνεται από την Έγερία (381-384 μ.Χ.), ενώ την αγνοούν, τόσο ο Ευσέβιος και ο Προσκυνητής του Bordeaux (333 μ.Χ.), όσο και ο Κύριλλος (348 μ.Χ.). Πιθανόν είναι να ολοκληρώθηκε το Συγκρότημα στα τελευταία χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΙ (337-361 μ.Χ.) με το κυκλικό κτίσμα της Ροτόντας, που από τότε μέχρι σήμερα περιβάλλει τον Τάφο, μέσα στο Κουβούκλιο, που βρίσκεται στο κέντρο της και φωτίζεται από το όπαιον στην όροφή της.

Έτσι, η διαμόρφωση του χώρου γύρω από τον Τάφο και το Κωνσταντινείο κέλυφος, που τον περιέβαλλε, μοιάζει να περιέχεται στην προτεινόμενη από τον J. Wilkinson άποψη⁴¹, μέχρι την άνεγερση της Ροτόντας.

40. Ch. Coüasnon, *The church of the Holy Sepulchre*, 1974; V. Corbo, *Il Santo Sepolchro di Gerusalemme*, 1981; S. Gibson - J. E. Taylor, *Beneath the Church of the Holy Sepulchre*, Jerusalem, 1994; M. Biddle, *The Tomb of Christ*, 1999, J. Krueger, *Die Grabeskirche zu Jerusalem*, 2000; και τέλος, M. Biddle, G. Aerni, J. Seligman, T. Winter, *The Church of the Holy Sepulchre*, Rizzoli, New York, 2000.

41. J. Wilkinson, *Egeria's Travels to the Holy Land*, Jerusalem, 1981, σ. 41.

Ἡ χωροθέτηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως στήν πόλη

Τὸ ὅλο συγκρότημα εἶχε καὶ διατηρεῖ ὡς γενικὸ προσανατολισμὸ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Ἡ μνημειακὴ του εἴσοδος θρῖσκόταν ἀνατολικά, στήν κεντρικὴ λεωφόρο (Cardo maxima) τῆς Αἰλίας Καπιτωλίας. Ἡ μὲ ρωμαϊκὸ αὐστηρὸ ρυμοτομικὸ κἀνναβο πολεοδομικὴ αὐτὴ φάση τῆς Ἱερουσαλήμ (σχέδιο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ τοῦ 135 μ.Χ.), δέχεται, μὲ τὴ χωροθέτηση τοῦ Κωνσταντινίου Συγκροτήματος τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, μιὰ πρώτη ἀπόκλιση ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ κανονικότητα τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ (ἱπποδάμειου) σχεδιασμοῦ. Ἡ πρώτη, ἀνεπαίσθητη ἴσως διάσταση ἐντοπίζεται στήν ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν παραλληλία τῆς ἀνατολικῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τοῦ Συγκροτήματος μὲ τὸν ἄξονα τῆς κεντρικῆς λεωφόρου (Cardo). Ἡ δευτέρη καὶ ἐκφραστικότερη θρῖσκεται στήν ἀπόφαση τοῦ ἀρχιτέκτονα νὰ χωροθετήσῃ τὸ μνημειακὸ πρόπυλο, ἔτσι ὥστε νὰ διακόψῃ στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τὴ μνημειακὴ κιονοστοιχία τῆς Cardo, ὅπως δείχνει σαφέστατα ὁ χάρτης τῆς Μαδιδῆας (εἰκ. 22). Ὅπως φαίνεται στὸν ἐν λόγω χάρτη, ἡ κεντρικὴ αὐτὴ λεωφόρος ἀναδεικνύεται ὡς ἡ σημαντικότερη ἀρτηρία τῆς πόλης μὲ τὴν διπλὴ καὶ μνημειακὴ κιονοστοιχία, ἡ ὁποία διατρέχει ὅλο τὸ μῆκος της ἀπὸ τὴ σημερινὴ πύλη τῆς Δαμασκοῦ πρὸς Β. μέχρι τὸ τέλος της πρὸς Ν. Στὴ μέση τῆς διαδρομῆς, ἡ λαμπρὴ αὐτὴ κιονοστοιχία διακόπτεται «αὐθαίρετα» ἀπὸ τὴ μνημειακότερη διαμόρφωση τῆς εἰσόδου στὸ νέο κορυφαῖο Συγκρότημα. Σηματοδοτεῖται ἐπομένως μιὰ πολεοδομικὴ πρακτικὴ, ἡ ὁποία ἔχει ἐδῶ τὸ ξεκίνημά της, γιὰ νὰ ἀποτελέσῃ στὸ ἐξῆς τὸν κανὸνα χωροθέτησης τῶν θρησκευτικῶν μνημείων στὶς ὑπάρχουσες «ἱπποδάμειες», ἀλλὰ καὶ νέες πόλεις καὶ οἰκισμοὺς τῆς χριστιανικῆς περιόδου. Τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ σημειώνεται ἀργότερα στήν ἴδια κεντρικὴ λεωφόρο τῆς Ἱερουσαλήμ, μὲ τὴ χωροθέτηση καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς ἄλλης μεγάλης ἐκκλησίας, τῆς «Νέας», ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ τὸ 540 μ.Χ. στὴ νοτιοανατολικὴ ἀπόληξη τῆς ἴδιας Cardo. Καὶ ἐδῶ ἡ «Νέα Ἐκκλησία» καταργεῖ τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς ὀδικῆς κιονοστοιχίας, ὅπως ἔγινε καὶ στὴ χωροθέτηση τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, προβάλλοντας ἔτσι τὴ σημασία της στὸν πολεοδομικὸ χῶρο. Ἡ συνέχεια τῆς νέας αὐτῆς ἀντίληψης ἐντοπίζεται καὶ στὴ χωροθέτηση τοῦ πλήθους τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν μέσα στὸ ἀστικὸ σῶμα τῆς Ἱερουσαλήμ, χωρὶς ἐνταξή τους στὸν αὐστηρὸ γεωμετρικὸ κἀνναβο τῆς προχριστιανικῆς Αἰλίας Καπιτωλίας, ἔτσι ὥστε νὰ «ἀλλοιώσουν» σταδιακὰ τὸν προγενέστερο

αστικό χαρακτήρα και τις δημόσιες λειτουργίες της⁴², ως πρὸς τὴ ρυμοτομικὴ τους ὀργάνωση.

Γεννιέται ἐπομένως μιὰ νέα παράμετρος ἀπόλυτα θεοκεντρικῆς ὑφῆς, ἢ ὁποία φαίνεται νὰ ὑπαγορεύει πλέον δομὴ καὶ ὀργάνωση τοῦ πολεοδομικοῦ ἴστου, καθὼς ἡ πίστη γνώριζε συνεχεῖς κορυφώσεις καὶ κάθε ἐπίσκοπος φιλοδοξοῦσε καὶ μπορούσε νὰ πολλαπλασιάζει μὲ ἔνθεο ζῆλο τὰ ἀποσπάσματα τοῦ «ἁγίου», δηλ. τοὺς ναοὺς, μέσα στὸν «βέβηλο» (=μὴ ἱερό) ἀστικό χῶρο στὰ ὄρια τῆς δικαιοδοσίας του. Ἡ ἐξουσία ἄλλωστε ποὺ τοῦ εἶχε δοθεῖ ἦταν καὶ ἰκανὴ καὶ προστακτικὴ: «πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὁ ἐπίσκοπος ἐχέτω τὴν φροντίδα καὶ διοικεῖτω αὐτὰ ὡς Θεοῦ ἐφορῶντος»⁴³.

Θίγουμε ἐδῶ αὐτὴ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς χριστιανικῆς πόλης, γιατί εἶναι φανερό ὅτι ἡ νέα αὐτὴ ἀντίληψη ξεκινᾷ μὲ τὸ Πανίερο Συγκρότημα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, τὸν πρῶτο καὶ κορυφαῖον «Ἁγιον ἢ Ἱερόν» χῶρον τῆς Χριστιανισύνης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πρώτη ἐπίσης «Ἁγία Πόλιν», τὴν Ἱερουσαλήμ, ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὸ ὑπόδειγμα μιᾶς νέας ὀργάνωσης τοῦ χώρου μὲ ὑποχώρηση τοῦ μέχρι τότε ὀρθολογικοῦ (=ἀνθρωποκεντρικοῦ) τρόπου καὶ ἀνάπτυξη ἄλλων κοσμοθεωρητικῶν προτεραιοτήτων.

*

* *

Ἐπιστρέφουμε τώρα στὴν περιγραφή τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ Συγκροτήματος μετὰ τὴν εἴσοδό μας σὲ αὐτὸ ἀπὸ τὴ μνημειακὴ διαμόρφωση τοῦ κλιμακοστασίου, τὸ ὁποῖο ἔτεμνε τὴν κιονοστοιχία τῆς μεγάλης λεωφόρου (Cardo maxima) στὰ δύο. Ὅπως ἀναφέρει ἡ Ἐγερία, ὁ προσκυνητὴς ἔμπαινε μέσα ἀπὸ τρεῖς θύρες τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου σὲ ἓνα εὐρὺ αἶθριον μὲ κιονοστοιχίες στὶς τρεῖς πλευρές του (N., A. καὶ B.), ποὺ, μὲ τρεῖς ἐπίσης θύρες στὴν ἀπέναντι πλευρά, ὀδηγοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πεντάκλιτης Βασιλικῆς⁴⁴. Ἴχνη τῶν δύο

42. Βλ. Γ. Λάββα, «Ἡ πολεοδομία στὸ Βυζάντιο», *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, ἸΠ.ΠΟ., Ἀθήνα 2000, σ. 28-39.

43. Πρβλ. Ἡ. Οἰκονόμου, *Ὁ ἱερός χῶρος, βιβλικόιστορική καὶ κανονικὴ ἀνάλυση*, Ἀθήνα 1999, σ. 29.

44. Βλ. S. Gibson - J. E. Taylor, *Beneath the Church...*, ὅπ.π. ὅπου στὴν ἀτόψη τοῦ ναοῦ, εἰκ. 45 σημειώνονται οἱ χῶροι αὐτοί.

ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς θύρες βρέθησαν μέσα στὰ σημερινὰ οἰκοδομήματα τῆς περιοχῆς (στὸ ζαχαροπλαστεῖο Zalatimos καὶ στὸ ρωσικὸ κτίριο)⁴⁵.

Ἡ βασιλικὴ εἶχε διαστάσεις 58,50 μ. μῆκος καὶ 40,50 μ. πλάτος, μὲ τὸ μεσαῖο κλίτος ὑπερυψωμένο καὶ φωτιζόμενο μὲ σειρὰ πλευρικῶν παραθύρων καὶ σημαντικὰ πλατύτερο (13,30 μ. κατὰ Couâsson)⁴⁶ ἀπὸ τὰ διπλά πλάγια κλίτη. Δύο σειρὲς πεσσῶν καὶ κίωνων δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους φέρουν τὴν δικλινῆ μεσαία καὶ τὶς ἀπλὲς πλάγιες στέγες τῶν τεσσάρων κλιτῶν. Ὁ στυλοβάτης τῆς κιονοστοιχίας, μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ βόρειου πρώτου κλίτους, βρέθηκε στὸ σημερινὸ ἀρμενικὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Βαρτάν, ἐνῶ ἐντοπίζεται ἡ δυτικὴ του προέκταση στὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Ἐλένης⁴⁷. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἴδιου παρεκκλησίου πρέπει νὰ εἶναι ὁ στυλοβάτης τῆς κιονοστοιχίας ποὺ χωρίζει τὸ κεντρικὸ ἀπὸ τὸ νότιο πρώτο κλίτος. Ἡ δυτικὴ προέκταση αὐτοῦ τοῦ στυλοβάτου εἶναι ὀρατὴ σήμερα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Βράχου τοῦ Γολγοθᾶ μὲ τὸν στυλοβάτη ἐπίσης τῆς κιονοστοιχίας, ποὺ θρῆσκόταν μεταξὺ τῶν δύο νότιων πλευρικῶν κλιτῶν. Ἔχουμε ἔτσι ἀρκετὰ τεκμήρια τῶν θεμελίων τῆς Κωνσταντινείας βασιλικῆς, στὴν οἰκοδόμησή της ὅποιας φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν πολλοὶ δόμοι τῆς Ἀδριάνειας κατασκευῆς τοῦ τεχνητοῦ ἐπιπέδου, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἀνηγέρθη τὸ 135 μ.Χ. ὁ ναὸς τῆς Ἀφροδίτης.

Παρὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Εὐσεβίου⁴⁸ ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος διέταξε τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀπομάκρυνση ὀλόκληρου τοῦ Ἀδριάνειου - μiasμένου ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρικὴ λατρεία - οἰκοδομικοῦ ὕλικου, φαίνεται ὅτι ὀρισμένο, κατάλληλο μέρος τοῦ ὕλικου αὐτοῦ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε στὰ ἀφανῆ μέρη τῆς νέας θεμελίωσης, ὅπως δείχνουν τὰ κατάλοιπα αὐτὰ τῆς Κωνσταντινείας βασιλικῆς⁴⁹.

Ἡ διαμόρφωση τῶν ἐπιπέδων τοῦ προτύλου ἀπὸ τὴν *Cardo maxima*, τοῦ ἀνατολικοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς, τοῦ Βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, τοῦ δυτικοῦ αἰθρίου, τοῦ Τάφου μὲ τὴ Ροτόντα καί, τέλος, τοῦ Σπηλαίου τῆς Εὐρέσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ μὲ τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Ἐλένης, εἶναι ἀρκετὰ σύνθετη καὶ θὰ

45. S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π. σ. 74.

46. Ch. Couâsson, *The Church...*, ὅπ.π. σ. 41.

47. S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π. σ. 76, 21 καὶ εἰκ. 6.

48. Βλ. Katsibinis C., *The uncovering...*, ὅπ.π. σ. 209 καὶ S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π. σ. 76, εἰκ. 41, 6.

49. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, ὅπ.π. 3, 27.

πρέπει να απασχόλησε έντονα τους αρχιτέκτονες του Ίερού Συγκροτήματος. Ίδιαίτερα η σχέση του Σπηλαιίου της Εύρεσης και της Βασιλικής, που επικαλύπτονται, πρέπει να οδήγησε στη λύση το επίπεδο της Βασιλικής να ύψωθεί σημαντικά από το επίπεδο της κεντρικής λεωφόρου και αντίστοιχα από τη δυτική πλευρά της, όπου βρισκόταν το δεύτερο αίθριο, μεταξύ αυτής και του Τάφου. Τόσο το μεγάλο σέ έκταση κλιμακοστάσιο, όπως αυτό απεικονίζεται στον χάρτη της Μαδηβάς, όσο και οι σωζόμενοι τοίχοι θεμελιώσεως της βασιλικής στην ανατολική πλευρά του Βράχου του Γολγοθά, που παρουσιάζουν ένα ύψος 7 περίπου μέτρων από το φυσικό έδαφος (754,40, 754,35, 755,50 από την επιφάνεια της θαλάσσης, ενώ η απόληξη του Βράχου του Γολγοθά είναι 758,32) και 3 μέτρα περίπου χαμηλότερα από τον Βράχο του Γολγοθά⁵⁰, υποδεικνύει ότι το δάπεδο της Βασιλικής, έπρεπε να είναι σέ σημαντικό ύψος επάνω από το επίπεδο της κεντρικής λεωφόρου (γι' αυτό ακριβώς και το μεγάλο σέ έκταση από Α προς Δ κλιμακοστάσιο της κεντρικής εισόδου). Η λύση αυτή επέτρεπε την άνετη πρόσβαση στο βαθύτερο τμήμα της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού, το όποιο ασφαλώς θα αποτελούσε χώρο προσκυνήματος και επομένως χρειαζόταν ανάλογη διαμόρφωση του χώρου κάτω από το δάπεδο της βασιλικής. Κατά έναν υπολογισμό⁵¹, το δάπεδο αυτό βρισκόταν στο ύψόμετρο 756,00 από την επιφάνεια της θαλάσσης, σέ ύψος δηλαδή 2,50 μ. περίπου από το Δυτικό αίθριο και 3,00 μ. χαμηλότερα από την κορυφή του Γολγοθά. "Αν οι προσδιορισμοί αυτοί αντιστοιχούν στην τότε πραγματικότητα, τότε έχουμε ένα αρχιτεκτονικό σύνολο, όπου ο όγκος της βασιλικής δεσπόζει κυριαρχικά (ή Ροτόντα ακόμα δέν υπήρχε), ενώ, τόσο το Σημείον της Σταύρωσης όσο και της Ταφής, υποτάσσονται, και μάλιστα ο Γολγοθάς βρίσκεται σέ μιá θέση τουλάχιστον έκκεντρη στη νοτιοδυτική της γωνία, ως εαν συνιστούσε δευτερεύον στοιχείο της όλης αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Πράγματι, από την πρώτη Κωνσταντινεία φάση, φαίνεται ότι, αρχιτεκτονικά τουλάχιστον, επικεντρώνεται η προσοχή στο σημείο του εύρεθέντος χριστιανικού Συμβόλου, του Σταυρού, επάνω στο όποιο θα ύψώσει το μνημειώκοτερο αρχιτεκτόνημα του όλου, ως αφιέρωμά του ο Μέγας Κωνσταντίνος, εκφράζοντας ίσως έτσι την εύγνωμοσύνη του για τή νίκη του έναντίον του Μα-

50. S. Gibson - J. E. Taylor, όπ.π. σ. 76, 80.

51. S. Gibson - J. E. Taylor, όπ.π. σ. 76.

ξεντίου (312 μ.Χ.) και του Λικινίου (324 μ.Χ.), χάρη στο σημείο του Σταυρού («ἐν τούτῳ (τῷ Σταυρῷ) νικά»), τοῦ δράματός του.

Διαφορετικά, ἡ ἀρχιτεκτονική λογική τῆς σύνθεσης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀναδείξει Τάφο και Γολγοθᾶ ὡς δύο ἰσότιμα και κύρια στοιχεῖα τοῦ Θείου Δράματος. Αὐτὴ ἡ κυρίαρχη Κωνσταντινεια ἰδέα τοῦ Σταυρικοῦ συμβολισμοῦ εἶναι ἐνδεχομένως ἡ αἰτία πού ὁ Εὐσέβιος, γράφοντας περισσότερο πρὸς ἐξύμνηση τοῦ αυτοκράτορα και λιγότερο περιγράφοντας συστηματικὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ δραματικοῦ Τόπου, ξεχνᾷ νὰ ἀναφέρει και τὸν Γολγοθᾶ. Αὐτὴ ἡ παράλειψη μπορεῖ νὰ ὀφείλεται και στὸ γεγονός ὅτι τὸ Σημεῖο τῆς Σταυρώσεως δὲν δέχθηκε ἀρχιτεκτονικὸ κέλυφος στὴν πρώτη αὐτῆ περίοδο (τοῦτο γίνεται ἀργότερα ἐπὶ Μόδεστου τὸ 614 μ.Χ.)⁵², ὥστε νὰ μὴν ἔχει ἀντικείμενο νέας ἀρχιτεκτονικῆς περιγραφῆς ὁ ὑμνητὴς τοῦ αυτοκράτορα. Ὁ Γολγοθᾶς πάντως παραμένει και ἀργότερα ἡ *architettura minore* τοῦ ὅλου συγκροτήματος σὲ μέγεθος ἢ μεγαλοπρέπεια, και τοῦτο ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ ἐπίθετο πού τὸν συνοδεύει μέχρι σήμερα «φρικτός». Ὁ ἕνας «φρικτὸς Τόπος» δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαίρεται στὴ «φρικτότητά» του ἀρχιτεκτονικὰ ἢ καλλιτεχνικὰ. Παρέμεινε ἔτσι κορυφαῖο προσκύνημα μέσα στὸν Ἅγιο Χῶρο τοῦ Πάθους ἀλλὰ στὴ γωνία και χωρὶς ἔνταξη στοὺς κύριους ἄξονες τοῦ ὅλου ἀρχιτεκτονικοῦ Συγκροτήματος σὲ ὅλες τὶς οἰκοδομικὲς του φάσεις.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἱστορία τοῦ κορυφαίου αὐτοῦ χριστιανικοῦ Προσκυνήματος, ὁ Γολγοθᾶς ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει και στὴν οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 11^{ου} μ.Χ. αἰῶνα ἀτόνιστος και «ἀσήμαντος» ἀρχιτεκτονικὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ «κολοβωμένου» πλέον συνόλου (ἐνῶ λόγῳ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἑλ Χακίμ μποροῦσε νὰ ἀλλάξει ἢ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση). Σὲ ἐκείνη τοῦ 12^{ου} αἰῶνα «χάνεται» ἐπίσης ὡς ἀρχιτεκτονικὴ «παρένθεση» μπροστὰ στὴ νέα σύνθεση Ροτόντας και σταυροφορικοῦ Καθολικοῦ μὲ τὶς τρεῖς νέες ἀψίδες στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιδρόμου, ἀντιστοιχοῦσες σὲ ἐκεῖνες τῆς Ροτόντας στὴ δυτικὴ.

*

* *

Ἐπιστρέφοντας στὴν Κωνσταντινεια οἰκοδομικὴ φάση και ὀλοκληρώνοντας

52. S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π. σ. 80.

τὴν περιγραφή τῶν κτισμάτων της, ἐπαναλαμβάνομε τὴν κυριαρχικὴ θέση ποὺ πρέπει νὰ εἶχε ὁ ὄγκος τοῦ κτιρίου τῆς Βασιλικῆς («ὁ βασιλεὺς νεῶς, ἔργον ἐξαίσιον εἰς ὕψος ἄπειρον ἡμέρον μήκους τε καὶ πλάτους...»)⁵³.

Συμπεραίνεται ἔτσι ὅτι τόσο ὁ ναὸς τῆς Βασιλικῆς, ὅσο καὶ τὸ Σημεῖο τῆς Εὐρέσης τοῦ Σταυροῦ στὴν ὑπόγεια κρύπτη κάτω ἀπὸ αὐτὴν, πρέπει νὰ ἀπασχόλησαν κατὰ κύριο λόγο τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης κατ' ἐντολὴν ἀσφαλῶς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Συνδυάζοντας δὲ αὐτὸ τὸ γεγονός μετὰ τὴν παράλληλη (ὄχι ὅμως ταυτὸσημη) ἀξονικὴ σύνθεση τῆς νέας Βασιλικῆς, μετὰ τὸν ὑπάρχοντα Τάφο, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ὅλη πρόθεση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὡς πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ ἀρχιτεκτονικὴ σηματοδότηση τοῦ Συγκροτήματος, δηλαδὴ τὴ σύνδεση τῶν δύο συμβολικῶν σημείων ποὺ ἐνδιέφεραν τὸν αὐτοκράτορα: α) τὸ σύμβολο τῆς Ἀναστάσεως, ποὺ περιείχετο στὸ «κίερον ἄντρον», τὸ ὁποῖον «μνήμα ἦν αἰωνίου μνήμης γέμον, τοῦ μεγάλου σωτῆρος τὰ κατὰ τοῦ θανάτου περιέχον τρόπαια...»⁵⁴ καὶ τὸ Σύμβολο τοῦ Σταυροῦ (τὸ Σημεῖον τῆς εὐρέσης, ὄχι ὁ Γολγοθᾶς), ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴ νίκη καὶ τὴν προσωπικὴ του στερῆση στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο. Σὲ μιὰ τέτοια σημασιολογικὴ ἔνωση καὶ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση ὁ Γολγοθᾶς παραμένει, καὶ δικαίως, ἀρχιτεκτονικὰ ἔκκεντρος, ἀφοῦ δὲν περιέχει συμβολισμὸ ζωῆς, ἀλλὰ θανάτου φρικτοῦ. Σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸν «φρικτὸ» Βράχο, τόσο τὸ Μαρτύριον (=μαρτυρία τοῦ χώρου εὐρέσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ) ὅσο καὶ ἡ Ἀνάστασις (ὁ Τάφος μετὰ τὸν χῶρο τῆς μεταγενέστερης Ροτόντας, ποὺ θὰ ὀνομασθεῖ Ἀνάστασις) παρέχουν μηνύματα αἰσιοδοξίας καὶ ἐλπίδας.

Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν σημαντικῶν καὶ ἱερῶν σημείων (εἰς τὰ ὁποῖα «κεκάθηκεν καὶ ἤψατο» ὁ Ἰησοῦς σύμφωνα μετὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ «ἀγίου» ἢ ἱεροῦ χώρου), χρησιμοποιεῖται ἓν αἰθροῖο μεγάλο αἶθριο μετὰ κιονοστοιχίες στὶς τρεῖς πλευρὰς του («...Καθαρὸν αἶθριον ἀναπεπταμένον»)⁵⁵ μετὰ λαμπρὴν πλακόστρωση, τὸ ὁποῖο δρᾷ ὡς χῶρος ἀνάδειξής τους, καθὼς μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὸν Τάφο καὶ τὴ Βασιλικὴ μετὰ τὴν κρύπτη τῆς Εὐρέσης τοῦ Τιμί-

53. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου...*, ὅπ.π. Λόγος Γ', 36, 1.

54. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου...*, ὅπ.π. Λόγος Γ', 33, 2.

55. Εὐσεβίου, ὅπ.π. 35.

ου Σταυρού. Για την αρχιτεκτονική διαμόρφωση με κιονοστοιχίες και πολυάριθμες (ὀκτώ) θύρες ὀμιλοῦν τόσο ὁ Εὐσέβιος ὅσο καὶ ἡ Ἐγερία.

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα θεωρεῖ ὅτι τὸ «ἱερὸν ἄντρον» (ὁ Τάφος) τοῦ Εὐσεβίου, πού οἱ ἀνασκαφές τῆς Κωνσταντινείας φάσης ἔφεραν στὸ φῶς, ἦταν λαξευμένο σὲ ἐκτεταμένο συμπαγὲς πέτρωμα μιᾶς παρειᾶς τοῦ λατομείου, τὸ ὁποῖον ἀφήρσαν ὀλόγυρα ἀπὸ τὸν Τάφο οἱ οἰκοδόμοι αὐτῆς τῆς φάσης. Ὁ Couâsson μάλιστα ὑπολογίζει καὶ τὴ μάζα τοῦ Βράχου, πού ἀπομακρύνθηκε, στὰ πέντε χιλιάδες κυβικά μέτρα⁵⁶. Ἰσοπέδωσαν ἔτσι τὸ ἔδαφος ὀλόγυρα διατηρώντας μόνο μικρὴ βραχώδη ποσότητα, πού περιεῖχε τὸν χῶρο τοῦ Τάφου, τὸν προθάλαμό του καὶ τὴν εἴσοδό του, στὴν ὁποία μάλιστα ἀφήρσαν καὶ τὸ στέγαστρό του («προσκέπασμα»), ὅπως ἀναφέρει ὁ ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων Κύριλλος στὴν «Κατήχησίν»⁵⁷ του. Ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα ὅμως, ὅπως ἔχουν προκύψει ἀπὸ τίς τελευταῖες ἔρευνες⁵⁸, φαίνεται ὅτι ὁ Τάφος τοῦ Ἰησοῦ ἀποτελοῦσε βράχينو ἔξαρμα μέσα στὸν χῶρο τοῦ λατομείου, ὅπως ἤδη περιγράψαμε. Αὐτὸ τὸ ἔξαρμα δέχεται τώρα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ φροντίδα μὲ τὴν ἔννοια ὅτι διατηρεῖται ὁ πυρήνας τοῦ Τάφου καὶ σὲ αὐτὸν προστίθενται χειροποίητα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα (κίονες, νέα εἴσοδος καὶ στέγη κωνική). Αὐτὰ δείχνουν οἱ πιθανὲς προτάσεις ἀναπαραστάσεων, ὅπως ἡ τελευταία τοῦ M. Biddle, πού στηρίζονται στὴ σωζόμενη μερικῶς μακέττα Narbonne καὶ σὲ ἄλλες σωζόμενες μαρτυρίες καὶ ἀπεικονίσεις. Συστηματικὴ μονογραφία τοῦ Ἱεροῦ Κουβουκλίου δημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν M. Biddle⁵⁹, στὴν ὁποία ἔχει συγκεντρωθεῖ ὅλο τὸ ὑπάρχον τεκμηριωτικὸ ὕλικό, ἐνῶ χρήσιμες εἶναι οἱ παλαιότερες σχετικὲς προτάσεις τοῦ John Wilkinson⁶⁰.

Ὡς πρὸς τὴ μορφή τοῦ χώρου τῆς Ἀναστάσεως (Ροτόντας) στὴν πρώτη αὐτῆ οἰκοδομικὴ φάση, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Ροτόντα - τὸ κυκλικὸ περί-

56. Ch. Couâsson, *The Church...*, ὅπ.π. 15, «...the stone extracted, amounting to a volume of nearly five thousand cubic metres, was hewn, by pickaxe. In the form of the dressed blocks which were used for the construction of the monument...».

57. Πρὸβλ. ὅπ.π. ὑποσημ. 38.

58. S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π. εἰκ. 36.

59. M. Biddle, *The Tomb...*, ὅπ.π. σ. 68, εἰκ. 46 A, B.

60. J. W. Wilkinson, «The Tomb of Christ: an Outline of its structural History», στό: *Levant* 4, 1972, σ. 83-97.

βλημα γύρω από τὸν Τάφο - δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο (337 μ.Χ.), τὸν ἀνώνυμο προσκυνητὴ τῶν Βορδιγάλων (333 μ.Χ.) ἢ τὸν Κύριλλο (348 μ.Χ.) στὰ ἔργα τους πού γράφονται ἐκείνη τὴν περίοδο, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονη, ἀλλὰ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινεια βασιλική (αὐτὴ ἐγκαινιάζεται τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 335 μ.Χ. ἴσως τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ Σταυροῦ (14/9), μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη τῆς σημασίας τοῦ Σταυροῦ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸ κίνητρό του νὰ ἀφιερῶσει τὴν ἐκκλησία του στὸ σημεῖο τῆς Εὐρέσης τοῦ κορυφαίου Χριστιανικοῦ συμβόλου). Ἐξάλλου ἡ ὀνομασία «Μαρτύριον» γι' αὐτὴ τὴν Ἐκκλησία συμπίπτει μὲ τὴν ἔννοια τῆς Σταυρικῆς μαρτυρίας, δηλαδὴ τοῦ νικηφόρου συμβόλου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ἡ πρώτη μνεῖα γιὰ τὴ Ροτόντα φαίνεται ὅτι γίνεται στὸ Ὀδοιορικό τῆς Ἐγερίας (384 μ.Χ.), ἡ ὁποία ὁμιλεῖ γιὰ τὶς εἰσόδους καὶ ἐξόδους κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελετῶν στὸν χῶρο τῆς Ἀναστάσεως. Τὸ συμπέρασμα πού προκύπτει εἶναι ὅτι τὸ δεύτερο σὲ ὄγκο καὶ μνημειακότητα ἀρχιτεκτόνημα τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης πρέπει νὰ κτίζεται μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου (337 μ.Χ.) καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ Ὀδοιορικό τῆς Ἐγερίας⁶¹ (384 μ.Χ.). Μιὰ ἀκόμα ἀρχιτεκτονικὴ ἔνδειξη αὐτῆς τῆς ὕστερης ἀνέγερσης τῆς Ροτόντας εἶναι καὶ ἡ ἀναφερθεῖσα ἤδη, παράλληλη ὄχι ὅμως ταυτόσημη, ἄξονική τους σχέση. Οἱ ἀπὸ Δ πρὸς Α ἄξονες τῶν δύο μνημείων εἶναι παράλληλοι καὶ ταυτόχρονα ἀνεξάρτητοι: ὁ ἄξονας τῆς Βασιλικῆς τοῦ Κωνσταντίνου ἀρχίζει ἀπὸ τὸν κεντρικὸ κίονα τῆς ἀψίδας, περνᾷ τὸ Σημεῖο τῆς Εὐρέσεως (6) καὶ καταλήγει στὴν ἐξωτερικὴ κύρια εἴσοδο τοῦ Συγκροτήματος ἀπὸ τὴν κεντρικὴ λεωφόρο (ἀρ. 9), τὴν *Cardo*, ἐνῶ ὁ ἀντίστοιχος ἄξονας τῆς μεταγενέστερης χρονολογικᾶ Ροτόντας, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς δυτικῆς ἀψίδας της, διαπερνᾷ τὸ Ἰ. Κουβούκλιο (1) καὶ τελειώνει στὴν κεντρικὴ ἀνατολικὴ εἴσοδό της, στὸ ἐσωτερικὸ αἶθριο⁶².

Ἡ ἀνάγνωση τῆς σκέψης τῶν ἀρχιτεκτόνων τῶν δύο κτιρίων εἶναι, νομίζω, εὐκόλη. Ὁ Ζηνόβιος, ὁ ἀρχιτέκτων τῆς Βασιλικῆς, σχεδιάζει πρῶτα τὴ Βασιλικὴ μὲ τὴ μεγαλόπρεπη εἴσοδό της καὶ τὸ αἶθριο ἀνατολικά στὸν ἴδιο ἄξονα, ἐνῶ

61. Egeria, *Perigrinatio ad loca sancta*, 2, 2: «*Mox autem primus pullus cantaverit, statim descendet episcopus et intrat intro speluncam ad Anastasim, aperiuntur histia et intrat omnis multitudo ad Anastasim...*».

62. Βλ. σχετικὰ τὴν κάτοψη τοῦ Ἰ. Συγκροτήματος στὸ: G. Kroll, *Auf den Spuren Jesu*, ὅπ.π. σ. 381, εἰκ. 365, ὅπου καὶ οἱ ἀναφερόμενες ἐνδείξεις μὲ τοὺς ἀριθμούς 6, 9, 1 στὸ κείμενό μας.

ὁ Τάφος καὶ ὁ Γολγοθᾶς παραμένουν σημαντικὰ στοιχεῖα μὲν, ὄχι ὅμως μέρη μιᾶς αὐστηρῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης ἀπὸ τὴν ἀρχή, με ἐσωτερικὴ ἢ ἀξονικὴ συσχέτιση. Αὐτὸ φαίνεται, ἐὰν παρατηρήσουμε τὸν ἐξωτερικὸ βόρειο τοῖχο τῆς Βασιλικῆς ἀπὸ Δ πρὸς Α ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τοῦ ἐσωτερικοῦ αἵθριου, οἱ ὁποῖοι ἀποκλίνουν ἐλαφρὰ ὡς πρὸς τὴν παραλληλία τους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι σχεδιάσθηκαν σὲ διαφορετικὴ στιγμή καὶ πιθανὸν ἀπὸ διαφορετικοὺς ἀρχιτέκτονες. Ἀκόμα, ἀπὸ τὴν ὅλη ὀργάνωση τοίχων καὶ ἀξόνων τοῦ συνολικοῦ συγκροτήματος, ὅπως ἀναπαρίσταται στὶς διάφορες σχετικὲς προτάσεις⁶³, συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 4^{ου} αἰώνα μ.Χ. γνώρισε δύο σχεδιαστικὲς ἐνότητες, οἱ ὁποῖες κατέληξαν στὸ μεγαλύτερο σὲ ἔκταση καὶ μεγαλοπρέπεια ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο τῆς ὅλης του οἰκοδομικῆς ἱστορίας: ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὴ Βασιλική, τὸ ἀνατολικὸ αἶθριο καὶ τὴ μνημειακὴ εἴσοδο ἀπὸ τὴν *Cardo maxima* καὶ ἡ δεύτερη, τὴ Ροτόντα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ αἶθριο (Τριπόρτικον), ἡ ὁποία προσαρμύζεται με ἀξονικὴ παραλληλία στὴν πρώτη ἐνότητα, ὅσον ἀφορᾷ στὴ σχέση Τάφου - Βασιλικῆς, ἀποκλίνει ὅμως ὡς πρὸς τὶς κιονοστοιχίες τοῦ αἵθριου καὶ τῶν βόρειων τοίχων ἀπὸ αὐτήν. Διαφορετικὴ θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἡ σύνθεση ἂν εἶχε σχεδιασθεῖ ἐξ ἀρχῆς ἐνιαία, ὅπως ἐπίσης διαφορετικὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ ἡ θέση τοῦ Γολγοθᾶ, ἂν ἡ ἀρχικὴ ἰδέα τῆς ἀνάδειξης τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ χώρου ἦταν συνδεδεμένη με τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα τοῦ Θείου Δράματος ἀποκλειστικὰ καὶ ὄχι με τὸ Σύμβολο τοῦ κωνσταντινίου δράματος, τοῦ Σταυροῦ, πὸν ἐκεῖνος εἶδε στὸ ἐνύπνιό του⁶⁴.

Ἐὰν αὐτὴ ἡ ἐκτίμηση τῆς πρόθεσης καὶ τῆς πραγμάτωσης τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο γίνε ἀποδεκτὴ, στηριζόμενη κυρίως στὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος, (ἀφοῦ οἱ ἄμεσες γραπτὲς πηγὲς δὲν βοηθοῦν σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο), τότε ἡ ἀναπαράσταση τῆς ὅλης διαδικασίας τῆς δημιουργίας τοῦ Κωνσταντινίου Συγκροτήματος, μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ ὡς ἀκολούθως: ὁ αὐτοκράτορας δέχεται τὸ ἐρέθισμα τοῦ ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων Μακαρίου στὴν Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας τὸ 325 μ.Χ. γιὰ

63. Πρβλ. ἀναπαραστάσεις τῶν S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π. σ. 65, Ch. Couasnon, ὅπ.π. πίν. VIII, V. Corbo, ὅπ.π. II, πίν. 3, M. Biddle, ὅπ.π. σ. 67, εἰκ. 63A.

64. Πρβλ. G. Dalman, «Studien zur Grabeskirche in Jerusalem», στὸ: *Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins*, 52, 1929, σ. 122 κέξ. καὶ G. Kroll, *Auf den Spuren...* ὅπ.π., σ. 447, ὑποσ. 313.

τήν ανάδειξη του χώρου του Θείου Δράματος, ο οποίος βρισκόταν ακόμα θαμμένος αλλά γνωστός κάτω από την ήθελγημένη απόκρυφή του από τον Άδριανό ήδη από το 135 μ.Χ. Η νίκη του επί του Λικινίου (324 μ.Χ.) και η ανάρρησή του ως μοναδικού μονάρχη πλέον στον ρωμαϊκό θρόνο με τη βοήθεια των Χριστιανών και του συμβόλου τους, του Σταυρού, είναι σχεδόν νωπή, ενώ ο Γολγοθᾶς και ο Τάφος δὲν ἔπρεπε ἀκόμα νὰ εἶχαν τὴν ἴδια λάμψη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον στοῦ νοῦ τοῦ αὐτοκράτορα.

Αὐτὸ συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Μακάριον, ὅπου αὐτοαναγορεύεται «Νικητῆς» καὶ στῆ συνέχεια ἐξυπονοεῖται στοῦ κείμενό του λίγο παρακάτω τίνος νικητῆς εἶναι. Εἶναι νικητῆς «τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ», «χάρις... εἰς τὸ ἀγιώτατον ἐκεῖνο πάθος ὑπὸ τῆ γῆ πάλαι κρυπτόμενον τοσαύταις ἐτῶν περιόδοις λαθεῖν» καὶ ἔτσι οἱ θεράποντες αὐτῆς τῆς πίστεως (οἱ χριστιανοὶ) τώρα μέλλουν νὰ λάμψουν ἐλεύθεροι πλέον («διὰ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ ἀναιρέσεως ἐλευθερωθεῖσι τοῖς ἑαυτοῦ θεράπουσιν ἀναλάμπειν ἔμελλε...») ⁶⁵.

Ἰδιαίτερα σημαντικό φαίνεται ἐπίσης νὰ εἶναι ἡ χρῆση τῆς ἔννοιας «βασιλική» γιὰ τὴν «οἰκοδόμην τοῦ μαρτυρίου», ἡ ὁποία πρώτη φορὰ χρησιμοποιεῖται ὡς ὅρος γιὰ χριστιανικὸ κτίριο λατρείας, γιὰ νὰ λάβει ἀπὸ ἐδῶ καὶ μετὰ τὴν τεράστια ἔκταση καὶ διάδοση, ἰδιαίτερα στὴν περίοδο αὐτὴ (Παλαιοχριστιανική), ὅπου μὲ πρώτη τὴν Κωνσταντίνεια βασιλικὴ πλημμυρίζουν οἱ πόλεις *infra* καὶ *extra muros* μὲ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ αὐτὸ τύπο. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντίνος στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς Μακάριον δὲν ἀναφέρει ἀνέγερση ἄλλου κτίσματος παρὰ μόνον τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος προσθέτει ὅτι ὁ Τάφος διακοσμεῖται μόνον χωρὶς νὰ κτίζεται ἀρχιτεκτόνημα ὀλόγουρά του («τὸ σεμνὸν ἄντρον.. ἑξαιρέτοις κίοσι... παντοίοις καλλωπίσμασι... φαιδρύνουσα ἡ βασίλειος φιλοτιμία...»). Τέλος, ἀναφέρεται ἐπίσης ὁ «παμμεγέθης χῶρος» μεταξύ Τάφου καὶ Βασιλικῆς, ὡς «καθαρὸν αἶθριον ἀναπεπταμένον» ⁶⁶, μὲ λαμπρὸ λίθινο δάπεδο καὶ στοῆς στὶς τρεῖς πλευρῆς του.

Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου περιορίζεται στὴν ἐντολὴ ἀνέγερσης τῆς Βασιλικῆς μόνον καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ Εὐσέβι-

65. Εὐσέβιου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου...*, ὅ.π.π., Λόγος Γ', 30, 1.

66. Εὐσέβιου ὅ.π.π. 34, 35.

ου άφιερώνει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἐπίσης στὴ Βασιλική, ἐνῶ γιὰ τὸν Τάφο καὶ τὸ αἶθριο (Triporticus) περιορίζεται σὲ δύο μικρὲς παραγράφους⁶⁷ μόνον, κάνει νομίζω φανερὸ ποῦ βρισκόταν ἡ κύρια φροντίδα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπιθυμίας. Στὴ συνέχεια ὁμοῦς φάνηκε ἡ ἀνάγκη γιὰ ἰσόρροπη ἀνάπτυξη τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων (Τάφου - Σημείου Σταύρωσης, Σημείου Εὕρεσης τοῦ Σταυροῦ) τοῦ Ἱεροῦ Χώρου καὶ ἐπιδιώχθηκε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ συμπλήρωση σταδιακὰ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ αἵθριου καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς Ροτόντας. Τὸ νέο αὐτὸ μνημειακὸ καὶ κυρίαρχο σὲ ὄγκο καὶ μέγεθος κτίσμα ἦταν κυκλικὸ καὶ ἡ στέγη του (μὲ τροῦλλο ἢ μὴ ἀρχικὰ) φερόταν ἀπὸ κίονες καὶ πεσσούς ἐναλλάξ. Πολὺ πιθανὸ ἀντικατέστησε τὴν προγενέστερη διαμόρφωση ποῦ εἶχε γίνει γύρω ἀπὸ τὸν Τάφο μὲ ἀπλούστερα μέσα, ὅπως προτείνει ὁ J. Wilkinson, ἡ ὁποία ὁμοῦς δὲν φαίνεται νὰ κρίθηκε ἐπαρκῆς καὶ ἀντάξια τοῦ Προσκυνήματος, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ συμβολικὰ. Ἐπιλέγεται ἔτσι τὸ κυκλικὸ σχῆμα (=σύμβολο τῆς ἀέναης κίνησης καὶ ζωῆς, ἀπολύτως κατάλληλο γιὰ τὸν Συμβολισμό τῆς Ἀναστάσεως, ὅπως ἄλλωστε ὀνομάζεται πλέον ὁ χώρος αὐτὸς ἀπὸ τὴν Ἑγερία)⁶⁸ καὶ ὑψώνεται ὡς ἀντίρροπος ὄγκος στὸ μέγεθος τῆς Βασιλικῆς, ποῦ ἤδη κυριαρχοῦσε ἡγεμονικὰ. Ἔχουμε ἔτσι σχεδὸν ταυτόχρονα τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο γεωμετρικῶν σχημάτων - κύκλου καὶ ὀρθογωνίου, περιέκντρον καὶ βασιλικοῦ κτίσματος - τὰ ὁποῖα θὰ διαμορφώσουν ἀπὸ ἐδῶ καὶ στὸ ἐξῆς τοὺς θεμελιώδεις ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους τῆς χριστιανικῆς ναοδομίας ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα.

Τὸ Ἱερὸ Συγκρότημα συμπλήρωναν τὸ Βαπτιστήριον καὶ τὰ βοηθητικὰ κτίσματα γιὰ τὶς ἀναγκαῖες πρακτικὲς χρήσεις τῆς λειτουργίας του. Ἡ χωροθέτηση τοῦ Βαπτιστηρίου ἀπασχόλησε τοὺς ἐρευνητές, δὲν ὑπάρχουν ὁμοῦς ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ μιὰ ἀναντίρρητη θέση⁶⁹. Ἡ πιθανότητα νὰ βρισκόταν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Ἱ. Συγκροτήματος, ὅπως καὶ οἱ κινστέρνες, ἀναγκαῖες γιὰ τὴ λειτουργία του, ἴσως εἶναι ἡ ἰσχυρότερη. Βέβαια πολλὰ ἄλλα σημεῖα καὶ χώροι, ποῦ εἴτε ἀναφέρονται στίς πηγές⁷⁰ (Ἑγερία κ.ἄ.), εἴτε ἀπεκαλύφθησαν μὲ ἔρευνες καὶ ἀνασκαφές δὲν μποροῦν νὰ ἀναγνωρισθοῦν ἢ νὰ ἐντοπισθοῦν μὲ βεβαιότητα ἢ

67. Εὐσεβίου ὅπ.π. 34, 35.

68. Egeria, Perigrinatio..., ὅπ.π., 1.1, 1.3, 1.4, 1.7, 2.1, 2.2.

69. S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π., σ. 77-79.

70. S. Gibson - J. E. Taylor, ὅπ.π., σ. 80.

ἀκρίβεια σὲ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο μὲ συνεχή ζωή, καταστροφές καὶ φθορές ἢ ἀλλαγές κατόχων ἐπὶ δεκαετίες αἰώνων.

Οἱ ἔρευνες, κυρίως ἀρχαιολογικές, ποὺ συμφωνοῦν ἐπίσης μὲ τὴν ἔλλειψη γραπτῶν εἰδήσεων γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ Γολγοθᾶ, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὸ τὸ Προσκύνημα θὰ δεχθεῖ κτίσμα στὴν ἐπόμενη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 7^{ου} αἰώνα, μετὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Περσῶν⁷¹ καὶ τίς νέες ἐργασίες, οἱ ὁποῖες γίνονται ἀπὸ τὸν ἡγούμενο καὶ κατόπιν Πατριάρχη Μόδεστο.

Καταστροφὴ καὶ ἀνοικοδόμησις στὸν 11^ο αἰ. μ.Χ.

Μέσα στὸν 10^ο μ.Χ. ἡ πολιτικὴ κατάστασις γιὰ τοὺς χριστιανούς στὴν Παλαιστίνη ἦταν ἄσχημη καὶ ὁ Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως δεχόταν τίς ἐπιθέσεις τῶν φανατικῶν στοιχείων τοῦ Ἰσλαμισμού. Μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴ δυναστεία τῶν Φατιμιδῶν στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Παλαιστίνη (969 μ.Χ.) τὰ πράγματα ἔγιναν ἀκόμα χειρότερα. Ὄταν στὸ θρόνο ἀνέβηκε ὁ χαλίφης Al-Hakim, ἀπαγόρευσε τὸ 1008 μ.Χ. τὴν τελετὴ τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων στοὺς χριστιανούς καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο διέταξε νὰ ἰσοπεδώσουν τὸ συγκρότημα τοῦ Ναοῦ μὲ τὸν Πανάγιο Τάφο, πρᾶγμα ποὺ δυστυχῶς ἔγινε, καὶ ἡ Ροτόντα, ἡ Βασιλικὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ὁ Γολγοθᾶς μεταβλήθηκαν σὲ ἓνα σωρὸ ἀπὸ ἐρείπια. Σημειώνεται ἔτσι ἡ πρώτη καθολικὴ σχεδὸν καταστροφὴ τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος στὴ μέχρι τότε ἱστορία του, ποὺ βέβαια δὲν σημαίνει καὶ ὀλοκληρωτικὴ ἐξαφάνισή του, ἀφοῦ τὰ ἐρείπιά του ἔμειναν στὸ χῶρο. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς καταστροφῆς θρῖσκεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ φανατικὸς μουσουλμάνος Al-Hakim προερχόταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του ἀπὸ χριστιανικὴ οἰκογένεια καὶ μάλιστα ὁ θεῖος του Ὁρέστης ὑπῆρξε Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, πρᾶγμα ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει ἴσως καὶ τὰ βαθύτερα κίνητρα αὐτῆς τῆς πράξης. Εὐτυχῶς οἱ τελετές καὶ μιὰ ἀναμόρφωση ἐπετράπησαν σχετικὰ σύντομα, κυρίως τοῦ Παναγίου Τάφου, ὅπου γίνονταν κορυφαῖες τελετές, ὅπως ἐκείνη τοῦ Ἁγίου Φωτὸς κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ Πάσχα. Γύρω στὸ 1020 μ.Χ. ρυθμίστηκαν οἱ σχέσεις χρι-

71. Ch. Goussnon, *The church...*, ὅπ.π. σ. 19 κέξ.

στιανῶν - μουσουλμάνων σὲ ἓνα ἐπισημότερο ἐπίπεδο, ἐκεῖνο τοῦ Χαλίφη - Πατριάρχῃ καὶ προχώρησε ὁ σχεδιασμός τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος, ἀλλὰ μὲ περιορισμένη πλέον ἔκταση. Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τὸ μνημειωδέστερο ἴσως κτίσμα τοῦ συνόλου, δὲν ἐπαναλαμβάνεται πλέον καὶ τὸ νέο συγκρότημα περιορίζεται στὰ δύο κορυφαῖα προσκυνηματικά σημεῖα τοῦ Μαρτυρίου, τὸν Γολγοθᾶ καὶ τὸν Τάφο. Οἱ πρῶτες ἐργασίες φαίνεται ὅτι ἄρχισαν πολὺ νωρίς, ἤδη τὸ 1012 μ.Χ. μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ ἄλλη ὑποστήριξη τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (εἰκ. 23).

Ἐνοικοδομεῖται λοιπὸν ἡ Ροτόντα στὴν ἴδια μορφή, ἔχοντας τὸν Παναγίο Τάφο στὸ κέντρο της, καὶ μὲ διπλὴ κιονοστοιχία - πεσσοστοιχία καὶ κωνικὴ στέγη, ὅπως δείχνει ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Couâsson. Ἡ ἀλλαγὴ στὴ Ροτόντα λαμβάνει χώρα στὴν κεντρικὴ τῆς εἴσοδο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πού ὁδηγοῦσε στὸ μεγάλο αἶθριο μὲ τρεῖς στοῆς τῆς Κωνσταντινείας φάσης, ἡ ὁποία τώρα μετατρέπεται σὲ κόγχη μὲ Ἁγία Τράπεζα, ἔτσι ὥστε τώρα ἡ Ροτόντα νὰ μετατραπῆ σὲ λατρευτικὸ χῶρο ἐκκλησίας. Ἀνακατασκευάζεται ἐπίσης τὸ προηγούμενο αἶθριο μὲ διώροφη κιονοστοιχία καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ προστίθενται τρεῖς μικρὲς ἐκκλησίες, παρεκκλήσια, πού ὀριοθετοῦν τὸ Ἱερὸ Συγκρότημα ἀνατολικά. Στὴ ΝΑ γωνία, ὅπου βρισκόταν ὁ Γολγοθᾶς διαμορφώνεται ἐπίσης ὁ ναόσχημος χῶρος, πού τὸν περιλαμβάνει, ἐνῶ ἡ εἴσοδος πλέον βρίσκεται στὴ νότια πλευρὰ, στὴ σημερινὴ Ἁγία Αὐλή, ἡ ὁποία ἐπίσης στὸ δυτικὸ τῆς τμημα ἀποκτᾶ τρεῖς ἐκκλησίες ἰδίου μεγέθους καὶ μορφῆς, ὅπως κι ἐκεῖνες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ αἵθριου, πού ἀναφέραμε. Οἱ δύο κύριες ἐκκλησίες τῆς Ροτόντας καὶ τοῦ Γολγοθᾶ, ἀποκτοῦν ἐξαιρετικὴ ψηφιδωτὴ διακόσμηση, τὴν ὁποία διατηροῦν καὶ σέβονται καὶ ἀκόμα μιμοῦνται οἱ Σταυροφόροι, οἱ ὁποῖοι στὴ συνέχεια θὰ δώσουν τὴ νέα εἰκόνα στὸ κορυφαῖο μνημεῖο, ἡ ὁποία διατηρεῖται μέχρι σήμερα στὶς γενικὲς τῆς γραμμῆς⁷².

72. Γιὰ τὴ μεταγενέστερη σχετικὰ γνωστὴ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος βλ. πρόχειρα: J. Krüger, *Die Grabeskirche zu Jerusalem, Geschichte-Gestalt-Bedeutung*, Regensburg, 2000, ὅπου καὶ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἡ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 12^{ου} αἰώνα. Οἱ Σταυροφόροι

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν 15^η Ἰουλίου 1099 τὰ Ἱεροσόλυμα περιέρχονται στοὺς Σταυροφόρους τῆς πρώτης Σταυροφορίας, μετὰ ἀπὸ φοβερὸ λουτρὸ αἵματος, πού πλημμύρισε τοὺς στενοὺς δρόμους τῆς Ἱερῆς Πόλης. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῶν διεργασιῶν τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 11^{ου} αἰώνα, ὅταν συντελεῖται τὸ Σχίσμα Ὀρθοδόξων - Καθολικῶν (1054 μ.Χ.), οἱ Νορμανδοὶ κατακτοῦν μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Πάπα τῆς Νότια Ἰταλίας - Σικελίας καὶ ἀδυνατίζουν τὸ Βυζάντιο στὴ Δύση, ἐνῶ οἱ Σελτζούκοι Τούρκοι κατακτοῦν σταδιακὰ ὀλόκληρη τὴ Μ. Ἀσία ἐπιφέροντας δεινότερο πλήγμα στὴν Ἀνατολή. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν κρίσιμη γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς πολιτικὴ τροπὴ τῶν πραγμάτων γεννιέται στὴ Δύση ἡ ἔννοια τῆς *Peregrinatio*, τοῦ *Προσκυνηματος τῶν Ἁγίων Τόπων* πού βρίσκονται ἀπὸ αἰῶνες ἤδη σὲ χέρια φανατικῶν ἀλλοπίστων καὶ τώρα πλέον μόνο ὡς πολεμικὴ ἐπιχείρηση μὲ ὅπλα καὶ ἀγῶνα μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ. Οἱ Σταυροφόροι (ἡ νέα ἔννοια πού ταυτίζεται ἀκριβῶς μὲ τὴν *Peregrinatio*), νιώθουν ὡς προσκυνητὲς ὀπλισμένοι, πού πρέπει νὰ περάσουν ἀπὸ ἐχθρικές πλέον περιοχὰς ἀλλοφύλων καὶ ἀλλοπίστων. Τὸ φλογερὸ σχετικὸ ἔναυσμα τὸ δίνει στὴ Σύνοδο τοῦ Κλερμόντ τὸ 1095 μ.Χ. ὁ Πάπας Οὐρμπανὸς II μὲ τὴν περίφημη φράση τοῦ *Deus lo vult* (=ὁ Θεὸς τὸ θέλει), ὁ καθένας νὰ πάρει σταυρὸ, ὅπως λέει ὁ Ἀπόστολος Ματθαῖος (10,38) διαφορετικὰ: «ὅστις δὲν λαμβάνει τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, καὶ ἀκολουθεῖ ὀπίσω μου, δὲν εἶναι ἄξιος ἐμοῦ...». Ὅλα αὐτὰ εἶχαν τὶς ἐπιπτώσεις τους στὸν πανίερο ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, ὁ ὁποῖος θὰ μεταμορφωθῆ ἀρχιτεκτονικὰ σὲ ἓνα νέο μείγμα βυζαντινο-ρωμανο-γοθτικῆς τεχνολογίας, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ πρώτη αἰτία τῆς σημερινῆς μορφολογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς πολυπλοκότητος καὶ ἀσυμβατότητος.

Ἀρχιτεκτονικὰ ἡ νέα μορφή ἀποτελεῖ πραγματικὸ μείγμα ὑπάρχοντος καὶ νέου οἰκοδομήματος, ἀφοῦ οἱ Σταυροφόροι, μὲ τοπικοὺς τεχνίτες καὶ καλλιτέχνες, σεβάσθησαν τὴν ὑπάρχουσα δομὴ, ὅμως μὲ σημαντικὲς πρόσθετες παρεμβάσεις τους μεταμόρφωσαν τόσο ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ ἐξωτερικὰ τὸν βυζαντινὸ χαρακτήρα τοῦ μνημείου. Ἄς ἀρχίσουμε τὴν περιγραφὴ αὐτῶν τῶν παρεμβάσεων πρῶτα ἀπὸ τὸ τμήμα, πού διατηρεῖ πάντοτε τὴν ἀρχικὴ του ὑπόσταση μὲ τὶς λιγότερες ἀλλοιώσεις, τὴ Ροτόντα (εἰκ. 24). Ἡ ἀψίδα στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ἡ ὁποία εἶχε μετατρέψῃ τὴ Ροτόντα ἀπὸ προσκυνηματικὸ χῶρο τοῦ τάφου (ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς),

σὲ ἐκκλησίᾳ μὲ ἱερὸ καὶ Ἁγία Τράπεζα, ἀκυρώνεται τώρα καὶ ἀκόμα καταργεῖται ἢ τρίπλευρη στοὰ μαζὶ μὲ τὸ αἶθριό της, ὥστε ὁ χῶρος αὐτὸς νὰ μετατραπῆ σὲ νέα ρωμανο-γοθθική ἐκκλησία, ἢ ὁποία σήμερα ἀποτελεῖ τὸ λεγόμενον Καθολικὸν τῶν Ἑλλήνων. Κατάλοιπα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ καταργηθέντος αἶθριου σώζονται σήμερα μαζὶ μὲ τὰ ἰσχυρὰ ὑποστυλώματα τῶν Σταυροφόρων στὸ Ἑπτακάμαρον. Καταργοῦνται ἐπίσης οἱ τρεῖς ἐκκλησίες τῆς βυζαντινῆς φάσης τοῦ 11^{ου} αἰ. μ.Χ. ἀνατολικά καὶ ἀντικαθίστανται ἀπὸ τρία μικρότερα παρεκκλήσια - κόγχες, πού θυμίζουν τὴ διάταξιν περιδρόμου - παρεκκλησίων τῶν γοθθικῶν ναῶν τῆς Δύσης. Πίσω ἀπὸ αὐτὰ ἀρχίζει ἡ κάθοδος πρὸς τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Ἁγίας Ἐλένης σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ τὸ χῶρο τῆς εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τὰ ὁποῖα σήμερα ἀνήκουν στοὺς Ἀρμενίους καὶ Καθολικοὺς ἀντίστοιχα. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Γολγοθᾶ ἐπεκτείνεται ἐπίσης πρὸς Δυσμᾶς καὶ ἐδῶ ἔχομε ἐμφανέστερο τὸ μείγμα τῶν δύο ἀρχιτεκτονικῶν τεχνοτροπιῶν, ὅπως φαίνεται στὰ ὑποστυλώματα καὶ τὰ τόξα τῆς ὀροφῆς: βυζαντινὰ τὰ ἀνατολικά, ρωμανο-γοθθικὰ τὰ δυτικά. Στὴ νότια πλευρὰ οἱ Σταυροφόροι ἐπίσης διαμορφώνουν τὴν πρόσοψιν τοῦ Ναοῦ ἀνάλογα καὶ προσθέτουν στὴ ΝΔ. γωνία τὸν ἰσχυρὸ πύργον τοῦ κωδωνοστασίου, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ ἕνα νέο κατακόρυφο σημεῖον ἀναφορᾶς γιὰ τὴν πόλιν τῶν Ἱεροσολύμων. Τὸ κωδωνοστάσιον ἔχασε τὴ στέψην καὶ τοὺς δύο ἐπάνω ὀρόφους του κατὰ τὸ σεισμὸν τοῦ 1546 μ.Χ. καὶ σήμερα παραμένει κολοβωμένον, ὥστε νὰ μειώνεται ἡ γενικὴ ἐντύπωση μιᾶς ἀρμονικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης τοῦ ὅλου (εἰκ. 25).

Ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1808: ἡ ἀνακατασκευὴ Νικ. Κομνηνοῦ⁷³

Τὸ 1808 ὁ Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως ὑπέστη σημαντικὰς φθορὰς καὶ ἀπώλειες ἐξαιτίας τῆς μεγάλης πυρκαϊᾶς, πού ἔλαβε χώρα στὸ ἐσωτερικὸν

73. Ἡ οἰκοδομικὴ αὐτὴ φάση μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1808 δὲν εἶχε τύχει μέχρι στιγμῆς συστηματικῆς μελέτης καὶ τεκμηρίωσης. Ὑπάρχουν διάφορες ἐκθέσεις καὶ κυρίως κριτικὰς ἀπὸ μέρους τῶν Καθολικῶν γιὰ τὸ ἀναστυλωτικὸν ἔργον τοῦ Κάλφα Κομνηνοῦ, τὸ ὁποῖον ἀξιολογοῦν ἀρνητικὰ. Ἦδη ὅμως ἐκπονήθηκε διδακτορικὴ διατριβὴ ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα καὶ ἐργαζόμενον ἐπὶ εἰκοσαετίαν εἰς τὸ μνημεῖον κ. Θεοδ. Μητρόπουλον, μὲ ἀντικείμενον ἀκριβῶς τὴν ἀναστυλωτικὴν ἐπέμβασιν τοῦ Ν. Κομνηνοῦ εἰς τὸν Ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ἢ ὁποία θὰ ἐκδοθῆ σύντομα. Γιὰ τίς γενικὰς λεπτομέρειας τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ Ναοῦ καὶ τὰ παρασκήνια τῆς διαμάχης τῶν θρησκευτικῶν Κοινοτήτων γιὰ τὴν

του και κατέστρεψε σημαντικά τμήματα - όπως τὸ Ἱερό Κουβούκλιο, κίονες τῆς Ροτόντας, τὴν κόγχη τοῦ Καθολικοῦ, τὴν Ἐκκλησία τοῦ Γολγοθᾶ, τὴν Ἀποκαθήλωση καὶ ἄλλα. Ὑπεύθυνος ἀρχιτέκτων τῆς νέας αὐτῆς οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ 19^{ου} αἰώνα εἶναι ὁ Ἑλληνας Νικόλαος Κάλφας Κομνηνὸς ἀπὸ τῆ Μυτιλήνη, χάρις στὴν τότε ἐτοιμότητα τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων νὰ ἐπιτύχει τὴν παροχὴ σὲ αὐτὸ Φιρμανίου ἀπὸ τὸν σουλτάνο γιὰ τὶς ἐργασίες στὸ Ναὸ παρὰ τὶς λυσσαλέες προσπάθειες τῶν ἄλλων δογμάτων νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐλληνικὴ ἀνάθεση. Τὸ Φιρμάνι δόθηκε στοὺς Ἀγιοταφίτες, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα - 13 μῆνες - νὰ περατώσουν τὸ ἀναστυλωτικὸ καὶ διακοσμητικὸ πρόγραμμα τοῦ Μνημείου (εἰκ. 26).

Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ διαχωρίσουμε σὲ δύο σκέλη: α) τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τὶς στερεωτικὲς καὶ ἀναστυλωτικὲς παρεμβάσεις στὸ Καθολικό, ὅπου ἀποκαταστάθηκε ἡ καταστραφεῖσα κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ στερεώθηκαν οἱ τέσσερις κεντρικοὶ πεσσοὶ τοῦ 12^{ου} αἰώνα. Ἐπίσης ἀνακατασκευάσθηκαν μερικῶς ὁ περιδρόμος καὶ τὰ σταυροθόλια τῆς ὀροφῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ λίθινα γεφυρώματα ποῦ συνδέουν τὸ Ἱερό Βῆμα μὲ τὸ Νάρθηκα τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τὸ Μικρὸ Σκευοφυλάκιο. Στερεώθηκαν ἀκόμα οἱ κίονες τῆς Ροτόντας μὲ λίθινους μανδύες (πεσσοὺς), μερικῶς τὸ τύμπανον καὶ ἀνακατασκευάσθηκε ὁ μεγάλος τροῦλλος, ποῦ τῶρα ἔγινε ξύλινος. Σημαντικὴ ἐπίσης ὑπῆρξε ἡ νέα μορφή τοῦ ἱεροῦ Κουβουκλίου, ὡς μικροῦ ναοῦ μὲ τροῦλλο σὲ νέο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα, μὲ ἔντονες πλαστικὲς καὶ ἄλλες διακοσμήσεις καὶ μὲ ἐλληνικὲς ἐπιγραφές, ποῦ ἔχουν ἐντοιχισθεῖ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἐγινε ἐπίσης νέο δάπεδο καὶ διαμορφώθηκαν τὰ κελλιὰ τῶν πατέρων στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τῆς Ροτόντας, πίσω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία.

Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς καὶ διακοσμητικὲς ἐπεμβάσεις ἀφοροῦν ἀκόμα στὴν ἐκκλησία τοῦ Γολγοθᾶ, ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται πρὸς τὰ δυτικὰ μὲ τὴν προσθήκη διπλοῦ κλιμακοστασίου. Ἐπίσης διαμορφώνεται τὸ προσκύνημα καὶ καλύπτονται μὲ νέες διακοσμήσεις τὰ παρεκκλήσια τοῦ περιδρόμου, τὸ

ἐπισκευὴ τοῦ βλ. Γερμανοῦ Ἱεροκλήρως, Ἱστορία καὶ περιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ἐν Ἀθήναις 1840, σ. 32 κέξ. Γιὰ τὴν ἀρνητικὴ κρίση τοῦ ἔργου τοῦ Κομνηνοῦ βλ. «Saint Sepulchre: le partage de minuit», περιοδ. *L'Express international*, No 1903, 1/11/1988, σ. 30 κέξ.

προσκύνημα τῆς «φυλακῆς τοῦ Χριστοῦ» καὶ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ. Τοποθετεῖται ἀκόμα νέος λίθος μπροστὰ στὴν Ἀποκαθήλωση μὲ δάπεδο ἐπίσης νέο, ξύλινη μεγάλη θύρα τοῦ Ναοῦ καὶ τὸ «ντιβάνι» τῶν τούρκων πορτάρηδων ποὺ ἔχουν τὰ κλειδιά σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση. Τέλος ἀνακατασκευάζεται νέο λίθινο εἰκονοστάσιο, τὸ Τρικάμαρο, τὸ δάπεδο καὶ ὁ βόρειος καὶ νότιος τοῖχος τοῦ Καθολικοῦ.

ἍΟ τροῦλλος τῆς Ροτόντας

ἍΟ Κομνηνὸς ἀνακατασκεύασε, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, τὸν τροῦλλο τῆς Ροτόντας σὲ ἡμισφαιρικὴ μορφή μὲ ξύλινη κατασκευή, ἡ ὁποία ἀντικατέστησε τὸν προηγούμενο κωνικὸ θόλο. Δυστυχῶς ὅμως καὶ ἡ νέα αὐτὴ κατασκευὴ δὲν ἀντέξε παρὰ μερικὲς δεκαετίες, ὥστε ἤδη τὸ 1830 δημιουργήθηκε πάλι πρόβλημα ἐπισκευῆς (εἰκ. 27).

Μεσολάβησαν διάφορα γεγονότα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος (1856 μ.Χ.) καὶ οἱ ἀτελείωτες συζητήσεις τῶν θρησκευτικῶν Κοινοτήτων, ποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ χρηματοδοτήσει τὶς νέες ἐργασίες, ὥστε νὰ ἀποκτήσει ἴδια δικαιώματα. Τελικὰ δόθηκε πάλι πολιτικὴ λύση μὲ ἀπόφαση τῆς Γαλλίας, Ρωσίας καὶ Τουρκίας, νὰ ἀναλάβουν τὴν κατασκευὴ νέου, μεταλλικοῦ καὶ ἐξαιρετικὰ νεωτερικοῦ θόλου, ποὺ σχεδίασαν οἱ ἀρχιτέκτονες Eppinger (Ρῶσος) καὶ Maus (Γάλλος) καὶ πραγματοποιήσε τὸ γαλλικὸ ἐργαστήριο Genet κοντὰ στὸ Παρίσι τὸ 1868. Ἐπιστρατεύεται ἐπίσης καὶ ὁ αὐστριακὸς ζωγράφος καὶ φωτογράφος Auguste Salzmann, ὁ ὁποῖος διακοσμεῖ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θόλου μὲ παραστάσεις, ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, ἀφοῦ δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ συμφωνία μεταξύ τους γιὰ ἓνα κοινὸ ἀγιογραφικὸ πρόγραμμα (εἰκ. 26). Τὸ ἴδιο βέβαια πρόβλημα ἐπαναλήφθηκε καὶ στὴ δεκαετία 1985-95, ὅταν ἡ παλιὰ αὐτὴ διακόσμηση τοῦ Salzmann ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ ἰορδάνο-ἰσραηλινοῦ πολέμου τοῦ 1948, ἔπρεπε νὰ ἀντικατασταθεῖ. ἍΕνας τεξανὸς γραφίστας, ὁ Ara Normat, ἔδωσε τώρα ἀνάλογη λύση, ἀπαξιοτικὴ γιὰ ἓνα μνημεῖο τόσο κορυφαῖο καὶ μοναδικὸ μὲ τὴ συμφωνία τῶν τριῶν Κοινοτήτων, οἱ ὁποῖες ἀδυνατοῦσαν νὰ βροῦν κοινὴ βάση συνεννόησης στὸ εἰκαστικὸ ἀγιογραφικὸ πρόβλημα. ἍΗ λύση αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 «θηριώδεις» σὲ ἀάχος καὶ αἰχμηρότητα ἀνάγλυφες ἀκτῖνες, οἱ ὁποῖες ὡς ρομφαῖες κυριαρχοῦν στὴν

ἐπιφάνεια τοῦ Θόλου ἐκπορευόμενες ἀπὸ τὸ «Ὁπαῖον», γιὰ νὰ τρομοκρατοῦν ὅποιον τὶς ἀντικρίζει. Δύσκολα ἐντοπίζονται μοτίβα τῆς Χριστιανοσύνης, ἀφοῦ αὐτὸ τὸ σχέδιο ταιριάζει περισσότερο σὲ χώρους κοσμικῆς ἐξουσίας ἢ δραστηριότητας, ὅπως παλάτι, τράπεζα ἢ καζίνο (εἰκ. 28, 29).

Γ'. ΟΡΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΙΩΝ - Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΗΨΕΩΣ

Θὰ ὀλοκληρώσουμε τὸ σύντομο ὀδοιπορικὸ στὰ τρία Κωνσταντίνεια μνημεῖα, μὲ τὸν Ναὸ τῆς Ἀναλήψεως στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν⁷⁴, γιὰ τὸν ὁποῖο δυστυχῶς ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς λίγα ἔχει νὰ πεῖ. Τὸν ἀνήγειρε τὸ 326 μ.Χ. ἐπίσης ἡ Αὐγούστα Ἑλένη, «ἐπηρεμέναις οἰκοδομαῖς αὐτὸν ἀνυψώσασα», κατὰ Εὐσέβιον, ἀλλὰ καταστράφηκε ὀλοσχερῶς τὸ 1009 μ.Χ. ἀπὸ τὸν χαλίφη Ἐλ Χάκιμ χωρὶς νὰ ἀνακατασκευασθεῖ. Διασώθηκε ἡ κάτοψή του μόνον σὲ πρόχειρο σκίτσο ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἀρκοῦλφο (670 μ.Χ.) μὲ κυκλικὸ σχῆμα Ροτόντας καὶ μὲ τὴν πληροφορία ἀπὸ τὸν ἡγούμενο Adammanus στὸν παρισινὸ κώδικα 13048 τοῦ 9^{ου} αἰ. μ.Χ., ὅτι εἶχε Ἁγία Τράπεζα καὶ ὀκτώ μεγάλους λαμπτήρες πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Ἱερουσαλήμ, πού φώτιζαν τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν ὑποβλητικὰ τῇ νύχτα. Ὁ Ναὸς ἦταν τοποθετημένος στὴ μεσαία ἀπὸ τὶς τρεῖς κορυφές τοῦ ὄρους, πού ἀγαποῦσε ιδιαίτερα ὁ Ἰησοῦς καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀνυψώθηκε στὸν Οὐρανὸ (εἰκ. 30).

Στὴ θέση τῆς Κωνσταντίνειας Ροτόντας ἀνήγειραν οἱ Σταυροφόροι τὸ 1102 μ.Χ. νέο ὀκταγωνικὸ κτίσμα, ἐπίσης κατεστραμμένο, στὸ ἴδιο περίπου μέγεθος μὲ ἐκείνη, μὲ στοὰ ὀλόγυρα καὶ στὸ κέντρο παρεκκλήσι, τὸ μόνον σωζόμενο σήμερα, ἐπίσης ὀκταγωνικοῦ σχήματος, ἀνοικτὸ τότε πρὸς τὸν οὐρανὸ καὶ μὲ τὸ ἀποτύπωμα τῶν ποδῶν τοῦ ἀναληφθέντος Χριστοῦ στὸ δάπεδο (εἰκ. 31, 32).

74. Ἡ τοπογραφικὴ ταύτιση τῶν πολλαπλῶν χριστιανικῶν μνημείων ἐπάνω στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν ἔχει ἀποκλίσεις στὰ σχετικὰ κείμενα γραμμένα ἀπὸ Ὁρθόδοξους ἢ Καθολικούς. Πρβλ. Β. Ἰωαννίδου, *Ἡ Ἁγία Πόλις Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς*, ἐν Ἱεροσολύμοις, 1877, σ. 287 κέξ., Β. Τζαφέρη, *Ἅγιοι Τόποι*, Ἀθήνα 1987, σ. 95-96. Ἐπίσης G. Kroll, *Auf den Spuren Jesu*, Stuttgart, 1988, σ. 421 κέξ. καὶ λῆμμα: «Jerusalem», *Reallexicon zur Byzantinischen Kunst*, Band III, 1978.

Ο σουλτάνος Σαλαδίνος τὸ μετέτρεψε σὲ τζαμί τὸ 1187 μ.Χ. Τὸ σωζόμενο παρεκκλήσι μὲ διάμετρο 6,60 μ. εἶναι μουσουλμανικὸ τέμενος πλέον, μὲ μιχράμπ καὶ κάλυψη τώρα μὲ θόλο, ἀλλὰ καὶ μὲ διατηρούμενα τὰ «ἀποτυπώματα» τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι εἶναι καὶ προφήτης τοῦ Ἰσλάμ. Τὸ μνημεῖο παραχωρεῖται στὴν ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως στοὺς χριστιανούς καὶ ἀναβιώνει ἐδῶ τὸ ὄραμα τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ, δηλ. ἡ ἐλπίδα τῆς ἐπιστροφῆς στὴ Γῆ τοῦ Θεοῦ, στὸ ἴδιο σημεῖο τῆς Ἀναλήψεως Του, ἐπάνω στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, ὄραμα ποὺ περιγράφει ὁ Ἰωάννης στὴν Ἀποκάλυψη (21, 1-5): «Καὶ ἐγὼ (ὁ Ἰωάννης) εἶδον τὴν πόλιν - τὴν ἁγίαν, τὴν νέαν Ἱερουσαλήμ, καταβαίνουσαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ... Καὶ θέλει ἐξαλείψει ὁ Θεὸς πᾶν δάκρυον... καὶ ὁ θάνατος δὲν θέλει ὑπάρχει πλέον· οὔτε πένθος, οὔτε κραυγὴ, οὔτε πόνος δὲν θέλουσιν ὑπάρχει πλέον, διότι τὰ πρῶτα παρῆλθον...»

Τὸ ὄραμα αὐτὸ τῆς ἐλπίδας, ποὺ ἀναμένεται στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, τρέφει καὶ σήμερα, ὅχι μόνο τοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ ὅλους τοὺς ἀλληλοῦποβλεπόμενους ἢ θανάσιμα συγκρουόμενους κατοίκους τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειαῶν τῆς γῆινης Ἱερουσαλήμ. Οἱ σύγχρονοι καλλιτέχνες ἐκεῖ ἐμπνέονται στίς μέρες μας, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε στὸ παρελθόν, ἀπὸ τὰ πανάρχαια συμβολικὰ σχήματα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ - κύκλο ἢ σφαῖρα - ἀλλὰ μὲ διαφορὲς στὸ περιεχόμενο: ὁ Παλαιστίνιος Nabil Anani, σὲ ἓναν πίνακά του τοῦ 1984, συμβολίζει τὴν ἐλπίδα μὲ τὸ δένδρο τῆς ζωῆς στὸ κέντρο τοῦ κύκλου καὶ τὰ κτίρια καὶ τοὺς ἀνθρώπους ὀλόγυρα, ἐνῶ ἔξω ἀπὸ τὴν οὐράνια πόλιν παρατάσσονται οἱ Παλαιστίνιοι πρόσφυγες. Ἡ Ἑβραία Arriane Littman-Cohen ἐμπνεόμενη ἀπὸ τὴ φράση τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν τῆς Π. Διαθήκης (ΙΓ', 32): «Αὐτὴ ἡ γῆ εἶναι γῆ κατατρώγουσα τοὺς κατοίκους αὐτῆς...», ἀφῆνει μὲ χιοῦμορ καὶ εἰρωνεία, στὸν πίνακά της *Jeu de Dames* τοῦ 1996, τὴν ἐλπίδα νὰ προκύψει μόνο γιὰ τὸν νικητὴ στὸ παιχνίδι σκακιοῦ, ποὺ τὸ τοποθετεῖ ἐπάνω στὸν κύκλο χρώματος turquoise, ἀρχετυπικὸ σύμβολο τῆς Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ. (εἰκ. 33).

Τέλος, ὁ χριστιανὸς Jean Jacques Rullier στὸν πίνακά του «La vision de la Jerusalem céleste» τοῦ 1996 ἐπίσης, τὴν συμβολίζει μὲ τρία ὁμόκεντρα, κιτρινοχρῶμα, τετράγωνα ἀρχιτεκτονήματα μὲ δώδεκα πύλες - πύργους καὶ δώδεκα αἰωρούμενους ἀγγέλους μέσα σὲ φωτεινὸ λευκὸ κύκλο στὸ οὐράνιο στερέωμα. Στὴ βάση τοῦ πίνακα μιὰ ἀδύναμη ἀνθρώπινη φι-

γούρα ἀτενίζει τὴν ἐλπίδα στὸν οὐρανό, ἀπόμακρη ὅμως, ἐνῶ ὁ ὀδηγητὴς ἄγγελός της ἀπουσιάζει...⁷⁵ (εἰκ. 34).

*

* *

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες καὶ Κύριοι, ἐπιτρέψτε μου νὰ συνοψίσω:

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πάθη, τὶς συγκρούσεις, τὶς διεκδικήσεις καὶ τὰ ἀνεκπλήρωτα μέχρι στιγμῆς ὄραματα τῶν Ἀγίων Τόπων. Ἀνεξάρτητα ἀκόμα ἀπὸ τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὸ νόημα καὶ τὴ σκοπιμότητα τῆς ἔννοιας τῶν Ἀγίων Τόπων, προβληματισμὸ πού ἤδη ἀπὸ τότε διατυπώνει ὁ κορυφαῖος Ὁρθόδοξος θεολόγος Γρηγόριος ὁ Νύσσης (382-383 μ.Χ.) στὴν περίφημη Β' ἐπιστολή του μὲ τίτλο: «περὶ τῶν ἀπιόντων (=μεταβαινόντων) εἰς Ἱεροσόλυμα», ἀποτρέποντας, μὲ ρεαλιστικὰ ἐπιχειρήματα, τοὺς πιστοὺς νὰ τοὺς ἐπισκέπτονται. Ἀνεξάρτητα τέλος ἀπὸ τὴν σταδιακὴ ἀλλοίωση, ὑποβάθμιση ἢ καὶ ἐξαφάνιση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς λαμπρότητας τῶν τριῶν καταστατικῶν δόμων τῆς Παλαιστίνης, πού βιώνει ὁ σημερινὸς ἐπισκέπτης τους. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀπόφαση τοῦ 326 μ.Χ., ὑπῆρξε μιὰ μεγάλη στιγμὴ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική. Μὲ τὴν ἀνέγερση τῶν τριῶν «μνημείων μνήμης αἰωνίου» στὰ τρία ἐκρηκτικὰ σημεῖα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ὁ Κωνσταντῖνος ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ νέα πορεία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Εἰσάγει τὴ Ναοδομία ὡς ὕψιστο ζητούμενο ἀρχιτεκτονικῆς ἔκφρασης κάθε ἐποχῆς, προσφέροντας τὰ πολυτιμότερα ὕλικά καὶ τοὺς καλλίτερους ἀρχιτέκτονες μὲ ἔμπνευση, ὥστε νὰ ὑπερκερασθεῖ κάθε ἄλλο ὑπάρχον κτίσμα στὴν Οἰκουμένη. Ζητεῖται ἔτσι τὸ Ἀπόλυτο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία, κάτι πού ἡ Ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τὸ εἶχε ἐντοπίσει στὸν χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Περικλῆ μὲ τὸν Παρθενώνα. Μὲ τὸν Κωνσταντῖνο ἀρχίζει πάλι ἡ ἔκλυση τῆς ἐνέργειας ἐκείνης, πού θὰ ὀδηγήσει σταδιακὰ καὶ πάλι στὴν ὑπέρτατη Σκέψη, δηλ. ἀπὸ τὴ Σοφία τῆς

75. Σχετικὰ μὲ τὶς σύγχρονες εἰκαστικὲς προβολὲς τοῦ συμβολισμοῦ τῆς Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ, βλ. Bianca Kuehnel (ed.), *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art*, Jerusalem, 1998, σ. XXXIII/εἰκ. 13, 577/εἰκ. 3 καὶ 508/εἰκ. 23.

θεᾶς Ἀθηνᾶς στὸ νέο μεγαλόρρημα, ἀφιερωμένο τώρα στὴν τοῦ Θεοῦ Σοφία, στὴν Κωνσταντινούπολη, δύο αἰῶνες ἀργότερα.

Οἱ δέκα ἐπτὰ αἰῶνες ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα, ἔδειξαν ἀκόμα ὅτι ὅλες οἱ δημιουργικὲς ἐποχὲς ἀκολούθησαν τὰ βήματα τοῦ Κωνσταντίνου, ἀναζητώντας κορυφώσεις ἀρχιτεκτονικὲς, μὲ νέες μορφὲς καὶ νέες ἐμπνεύσεις. Τὸ μήνυμά τους στὴ σημερινὴ ἀνοδικὴ καμπύλη τῆς θρησκευτικότητος εἶναι ὅσο ποτὲ ἐπίκαιρο, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐλλαδικὴ Ναοδομία τοῦ καιροῦ μας, ἀγκυλωμένη σὲ ἀπνευμάτιστες ἀντιγραφὲς βυζαντινῶν ἀριστουργημάτων, ἀπὸ τίς ὁποῖες πρέπει νὰ ἀπαγκιστρωθεῖ τὸ ταχύτερο δυνατόν, γιὰ νὰ βρεῖ τὴ δική της σύγχρονη καὶ αὐθεντικὴ Ὁρθόδοξη ἔκφραση!

Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προσοχή σας.

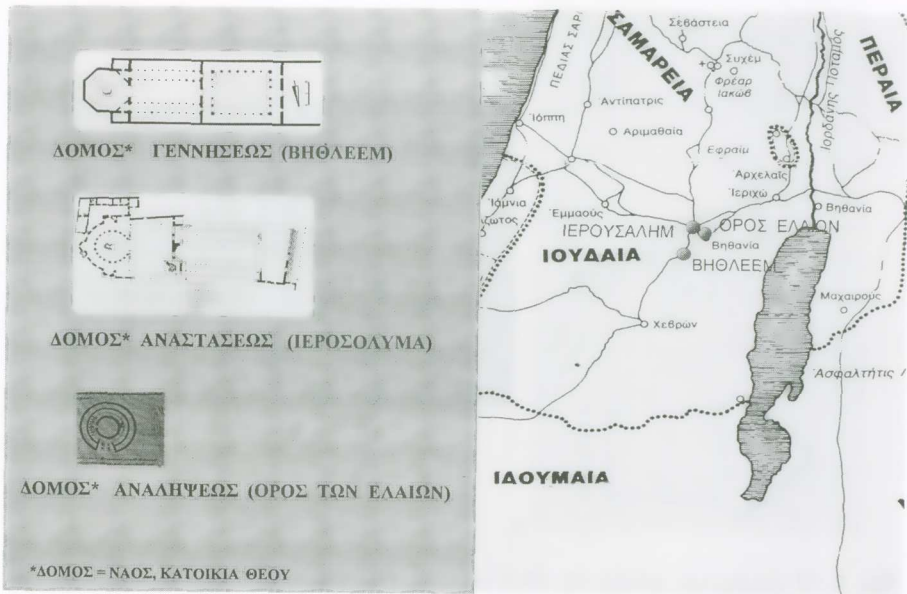
α

β

Είχ. 1. α. Ο Μ. Κωνσταντίνος στη σύνοδο τῆς Νίκαιας (325 μ.Χ.) μαζί με ἐπισκόπους παρακολουθεῖ τὴν καταστροφή τῶν αἰρετικῶν κειμένων (χειρόγραφο).

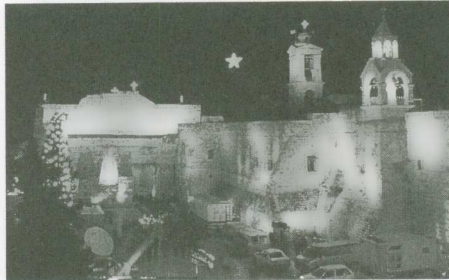
β. Πορτραῖτο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εὑρισκόμενο στὸ κάστρο Βερατίου Ἀλβανίας.

Είχ. 2. Χάρτης τῆς Παλαιστίνης, ὅπου σημειώνονται θέσεις καὶ κατόψεις τῶν τριῶν Δόμων Γεννήσεως, Ἀναστάσεως καὶ Ἀναλήψεως.

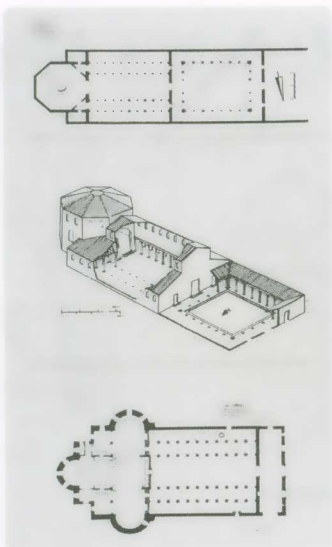

α

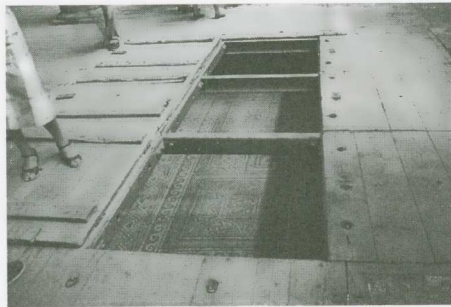

β

Εἰκ. 3. Κεντρικὴ πλατεία τῆς Βηθλεὲμ μπροστὰ ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως σὲ μέ-
ρα Χριστουγέννων (α). Ἡ Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως φωτισμένη τὴ νύχτα (β).

α

β

Εἰκ. 4. Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Βασιλικῆς τῆς Γεννήσεως: κάτοψη καὶ προοπτικὸ τῆς
πρώτης φάσεως ἐπάνω καὶ στὴ μέση. Κάτοψη δεύτερης φάσεως κάτω ἀριστερά (α). Λε-
πτομέρεια τοῦ ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ τῆς πρώτης φάσεως σὲ χαμηλότερη στάθμη
ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο (β).

α

β

Εἰκ. 5. Ἡ Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως. Ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς “ταπεινωμένης” σήμερα κεντρικῆς εἰσόδου (α). Κεντρικὸ κλίτος τῆς Βασιλικῆς βλέποντας πρὸς Α. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ πάνω ἀπὸ τὶς κιονοστοιχίες ἀποσπάσματα τῆς θαυμάσιας ψηφιδωτῆς διακόσμησης τοῦ 12ου αἰ. μ.Χ. καὶ στὴν ὀροφὴ ἡ περίτεχνη ξύλινη κατασκευὴ τοῦ 17ου αἰ. μ.Χ. (β), ἐπὶ Πατριάρχου Δοσιθέου.

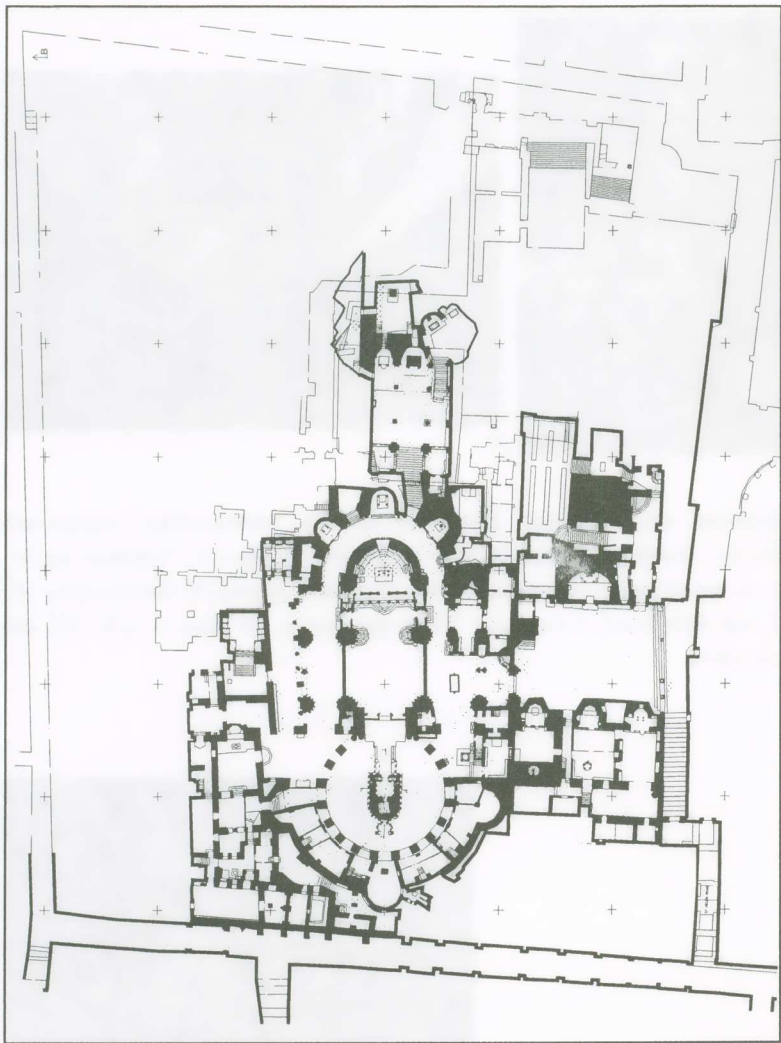

α

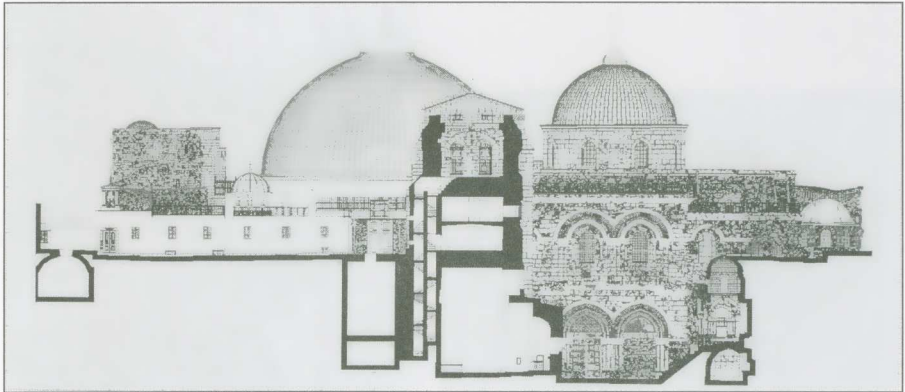
β

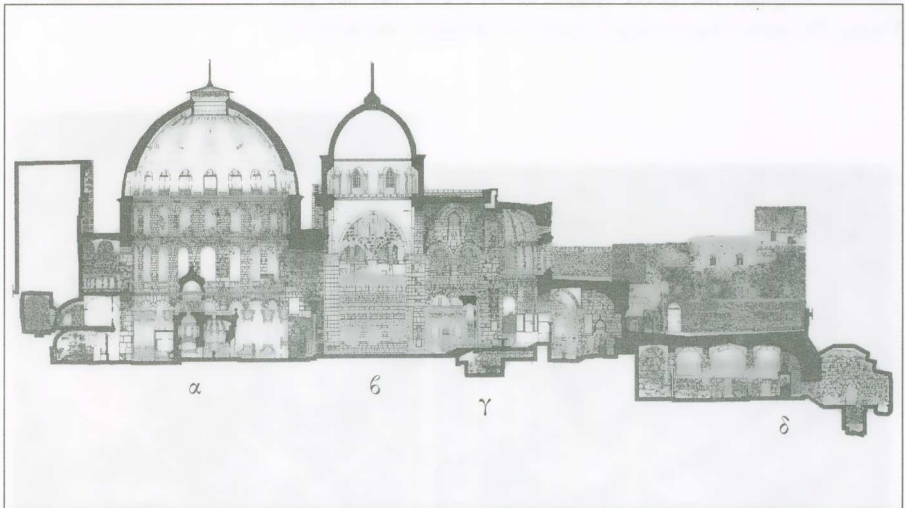
Εἰκ. 6. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βασιλικῆς τῆς Γεννήσεως κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Πομπὴ Ἁγιοταφιτῶν στὸ κεντρικὸ κλίτος (α). Ὁ Πατριάρχης κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου (β).

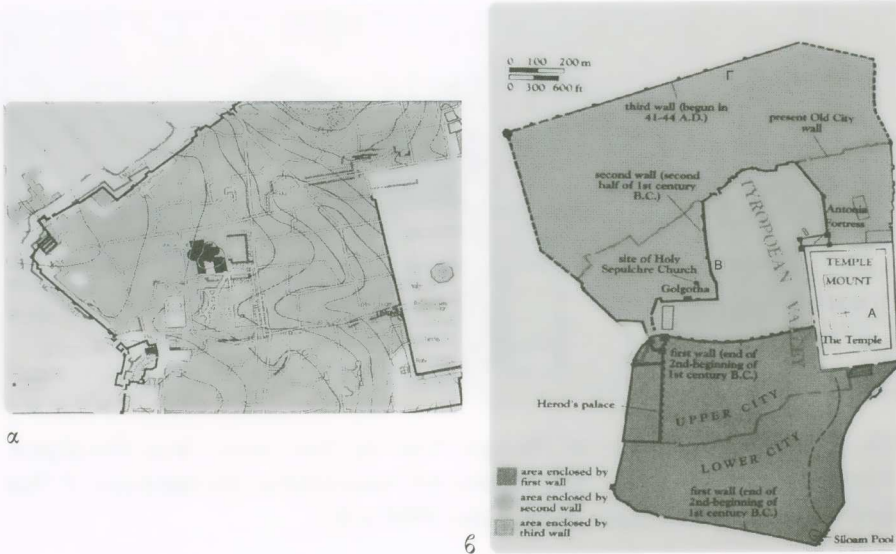
Εικ. 7. Κάτοψη του Πανείου Ναού τῆς Ἀναστάσεως στῆ σημερινή του κατάσταση. Τὸ σχέδιο περιλαμβάνει τοὺς χώρους λατρείας τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος μόνον, χωρὶς τὰ προσκείμενα τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὸ ὄλο οικοδομικὸ τετράγωνο (σχέδιο: Λάβδας - Μπαλοδήμος, 2000 μ.Χ.).

Είκ. 8. Ἡ νότια (κύρια) ὄψη τοῦ Πανιέρου Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ὅπως εἶναι σήμερα. Ὁφωτομὴ κατὰ μῆκος ἀπὸ Δ. πρὸς Α. μέσα ἀπὸ προσκτίσματα, ποὺ περικλείουν τὸ Ἱερὸ Συγκρότημα (σχέδιο: Λάββας - Μπαλοδῆμος, 2000 μ.Χ.).

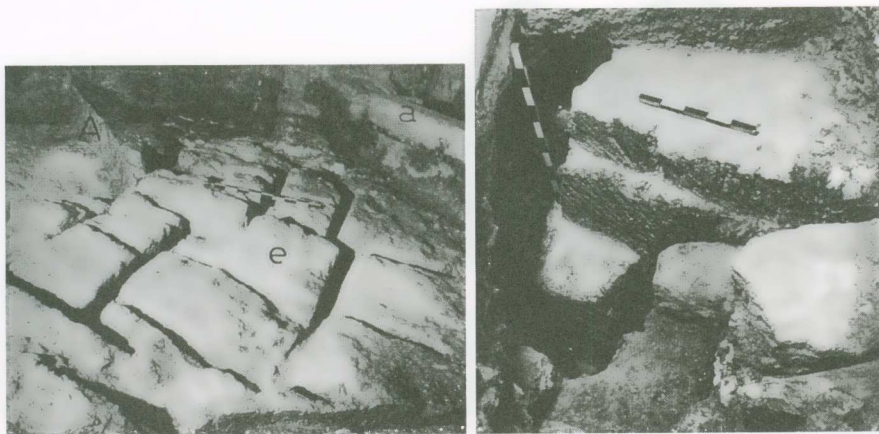
Είκ. 9. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Πανιέρου Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ὅπως εἶναι σήμερα. Τροῦλλος τῆς Ροτόντας μὲ τὸ Ἱερὸ Κουβούκλιο στὸ κέντρο (α). Τροῦλλος τοῦ Καθολικοῦ τῶν Ἑλλήνων (β). Γολγοθᾶς (γ). Σημεῖο τῆς Εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (δ).

α

6

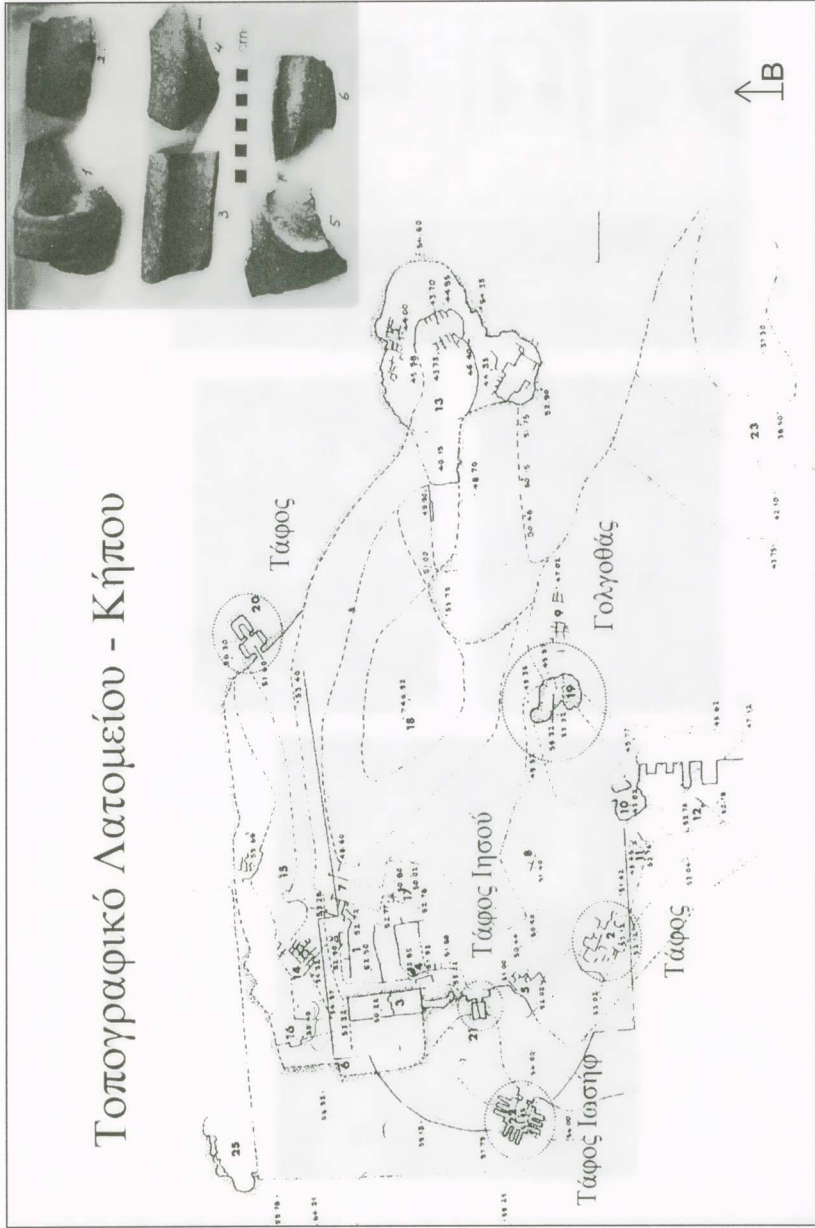
Εἰκ. 10. Τμήμα σημερινῆς χάρτης τῆς Ἱερουσαλήμ (κατὰ Kroll) με ἐνδείξεις δεδομένων γιὰ τὴν πορεία τῶν διαδοχικῶν τειχῶν (α). Χάρτης σὲ ἀναπαράσταση τῆς πόλης (κατὰ Bahat) τοῦ πρώτου αἰῶνα μ.Χ. (β). Ἡ διαδρομὴ τοῦ πρώτου τείχους με τὸν Μεγάλον Ναό (Α), ἡ διαδρομὴ τοῦ δευτέρου τείχους με τὴ θέση τοῦ Γολγοθᾶ “ἐξω τῆς πόλεως” κατὰ Παῦλον (Β) καὶ διαδρομὴ τοῦ τρίτου τείχους (41-70 μ.Χ.) με τὸν χώρον τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ταφῆς “ἐν μέσῳ Ἱερουσαλήμ” κατὰ τὸν Μάξιμον Σαρδέων (Γ).

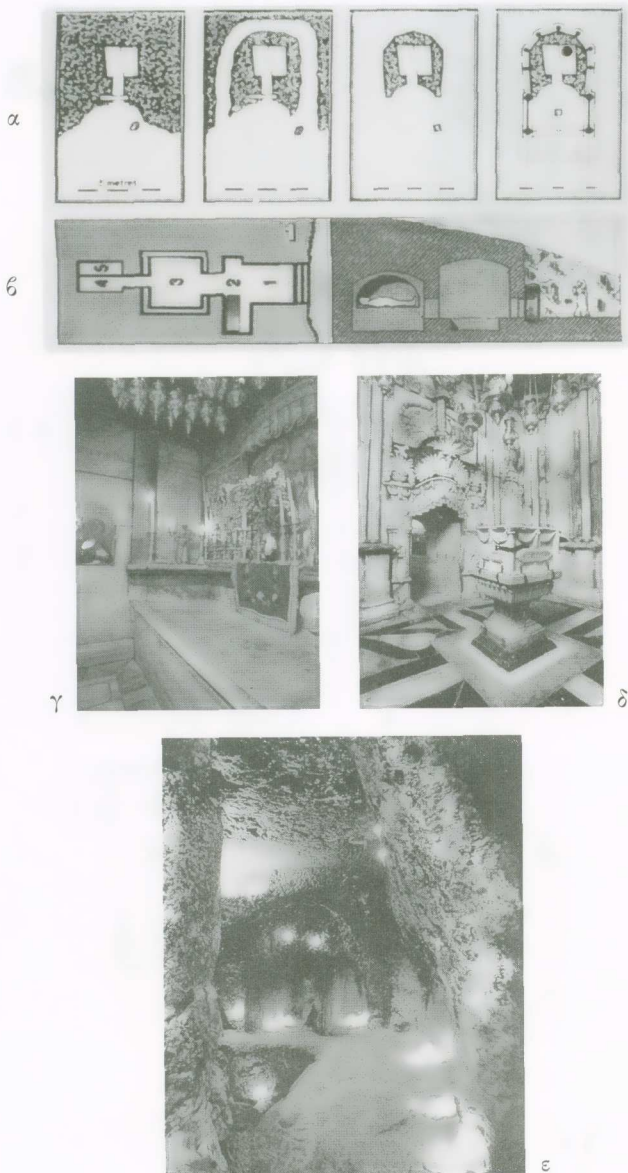
α

6

Εἰκ. 11. Ἀνασκαφικὰ εὐρήματα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸν Πανίερον Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, ὅπως λαξευμένα ἢ ἀπελέκητα ἀγκωνάρια (α, β) (ἀνασκαφὴ V. Corbo).

Είχ. 12. Τοπογραφικό σκίτσο με τις διαφορετικές σπάθμες του λατομείου - κήπου και τή θέση των λαξευμένων τάφων κατά Taylor. Έπάνω δεξιά μερικά θραύσματα άγγείων τής εποχής του σιδήρου II (7ος αϊ. π.Χ.).

Εἰκ. 13. Προσεγγιστικές αναπαραστάσεις τοῦ Παναγίου Τάφου λαξευμένου στὸν βράχο καὶ σταδιακὰ ἀποκοπτόμενου μὲ λίθινu περίβλημα καὶ τελικὰ διαμορφούμενου σὲ ἀρχιτεκτόνημα στὸ κέντρο τῆς Ροτόντας. Ἐπίσης κάτοψη καὶ τομὴ μέσα σὲ λίθινη μάζα (α, β κατὰ Kroll). Ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ Τάφου (γ) μὲ τὸν προθάλαμο (δ). Ὁ Τάφος τοῦ Ἰωσήφ τῆς Ἀρμαθαίας πίσω ἀπὸ τὸν Πανάγιu Τάφu στὴν περιφέρεια τῆς Ροτόντας (ε).

Εικ. 14. Αναπαράσταση (μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή) του χώρου της Σταυρώσεως και της Ταφής έξω από το δεύτερο τείχος της Ιερουσαλήμ. Θέα από Δ. προς το τείχος με την πύλη, (“έξω τῆς πύλης ἔπαθε (ὁ Ἰησοῦς)” κατά Παῦλον), με τὸ λατομεῖο (α). Θέα ἀπὸ τὸ τείχος ἀπὸ Α. πρὸς τὸ βυθισμένο λατομεῖο καὶ τὸ ἀνερχόμενο ἔδαφος δυτικὰ (λόφος Γαρήβ) (β).

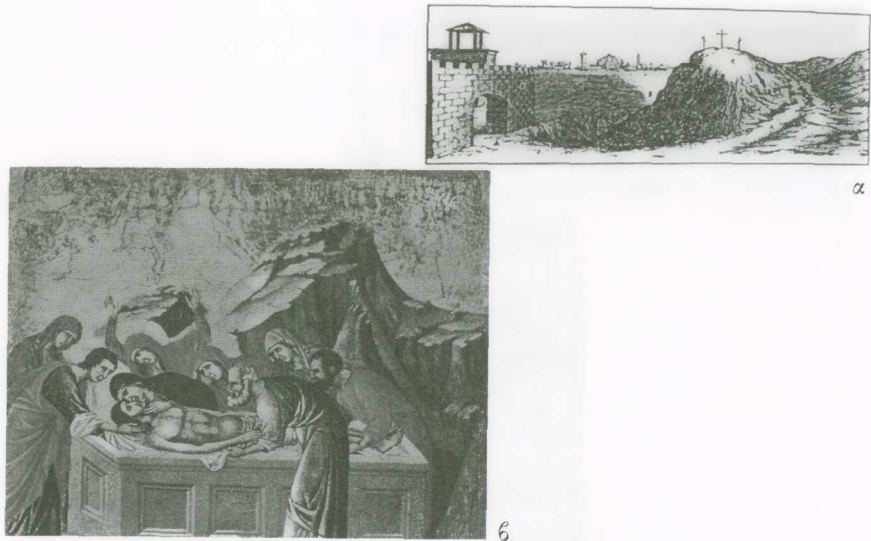
Εικ. 15. Θέα τοῦ λατομείου ἀπὸ Α. με τὶς παρεῖες (μάγουλα) βυθισμένου στὸ πέτρωμα. Σὲ πρῶτο πλάνο τὸ σημεῖο (α), ὅπου στήθηκαν οἱ Σταυροὶ (Γολγοθᾶς) ψηλότερα κατὰ 4,50 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ λατομείου, ὅπου θὰ χωροθετηθοῦν ἡ Ροτόντα (β) μετὸν Τάφο (ἀριστερὰ) καὶ ἡ Κωνσταντίνεια βασιλική (δεξιὰ). Σὲ ἀκόμα χαμηλότερη στάθμη, δεξιὰ, βρίσκεται τὸ σημεῖο τῆς Εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ (γ). Οἱ στάθμες αὐτὲς φαίνονται σήμερα στὴν κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Πανίερου Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (εἰκ. 9).

Εἰκ. 16. Ἡ παρεῖα τοῦ λατομείου (α), ὅπου στήθηκαν οἱ τρεῖς σταυροὶ μετὰ τὴν ρωγμὴν καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς δύο κοιωμάτων, ποὺ θυμίζουν κρανίον (“Κρανίου τόπος”) μετὰ βαθουλωμένους ὀφθαλμούς. Σήμερα σώζεται πίσω ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶ κοίλωμα, τὸ λεγόμενο “Σπήλαιον τοῦ Ἀδάμ” (β), πιθανῶς ὁ πρῶτος λατρευτικὸς χώρος τοῦ Χριστιανισμοῦ κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ Σημεῖο τῆς Σταυρώσεως.

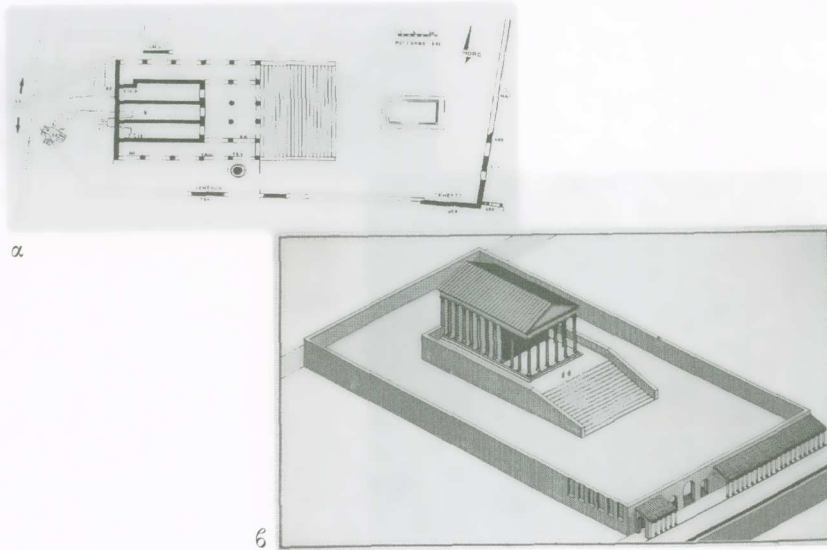
Εἰκ. 17. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα (α) ἐπάνω στὸ Σημεῖο τῆς Σταυρώσεως (Λάββας - Μητρόπουλος, 1987), ἣ ὅποια ἔκανε ὄρατὴ τὴ μεγάλη διαμπερῆ ρωγμὴ πλάτους μέχρι 12 ἐκ., ἣ ὅποια διαπερνᾷ τὸ θράξο ἀπὸ τὸ “Σπήλαιον τοῦ Ἀδάμ” (ἀνατολικά) μέχρι τὸ “Παρεκκλήσιον τοῦ Ἀδάμ” (δυτικά) τοῦ Γολγοθᾶ.

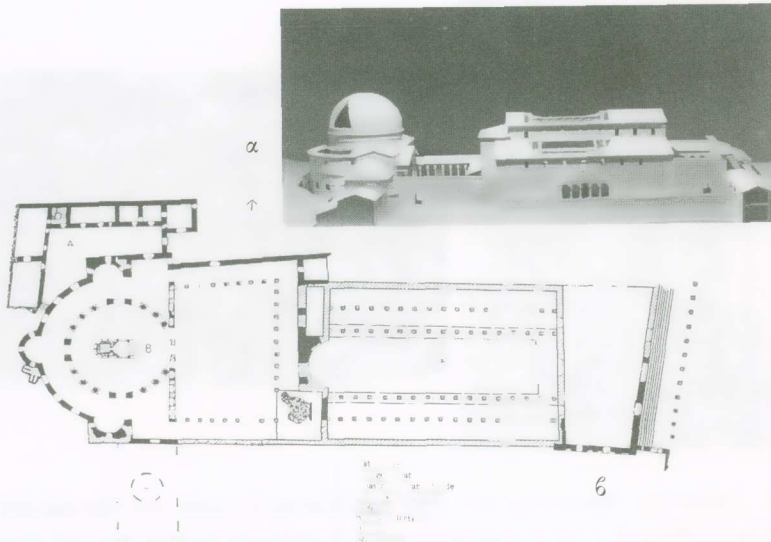
Εἰκ. 18. Ἀγιογραφικὲς καὶ ἄλλες ἀποδόσεις τοῦ Γολγοθᾶ ὡς λόφου: α) B. Amico 1609 μ.Χ., β) Παράσταση Ἀποκαθηλώσεως μετὰ τὸν Γολγοθᾶ στὸ βάθος ὡς λόφος.

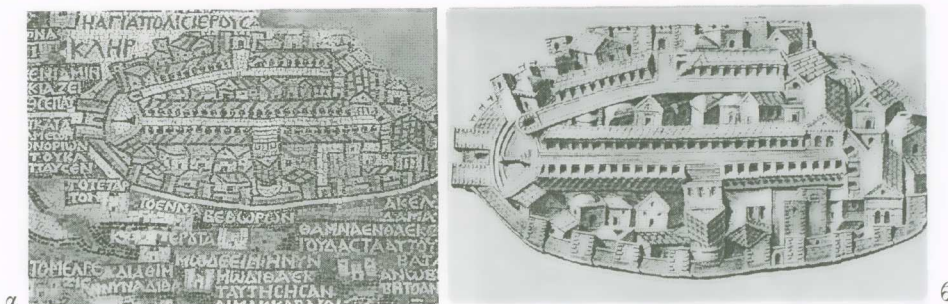
Εἰκ. 19. Σχέδιο τῆς Ἱερουσαλὴμ (α), ὅπου σημειώνεται ἡ πορεία τοῦ Προσκυνητῆ τῶν Βορδιγάλων (333 μ.Χ.) καὶ ἡ περιγραφή τῶν τοπογραφικῶν θέσεων δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Στὴν ἀναπαράσταση (β) φαίνεται ἡ τοπογραφικὴ πραγματικότητα: ὁ Γολγοθᾶς ὡς παρειὰ τοῦ λατομείου καὶ στὸ βάθος τὸ ἀνερχόμενο τοπίο ὡς λόφος Γαρήβ. Ὁ Προσκυνητῆς τὰ βλέπει ὡς ἐνότητα καὶ τὰ ὀνομάζει monticulus (λοφίσκο) Γολγοθᾶ.

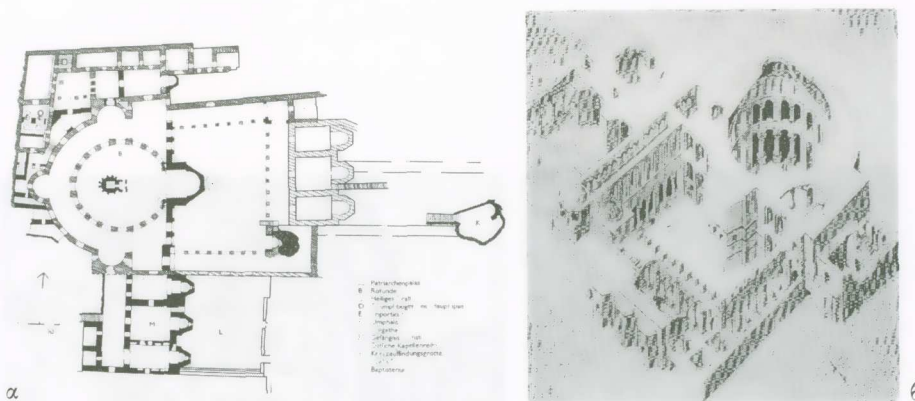
Εἰκ. 20. Ἡ ἀδριάνεια οἰκοδόμησις (135 μ.Χ.) μετὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης σὲ κάτοψη (α) καὶ ὑποθετικὴ ἀναπαράστασις (β) μετὰ βάσιν τὴν περιγραφὴν τοῦ Εὐσέβιου καὶ μερικῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων (V. Corbo - D. Bahat).

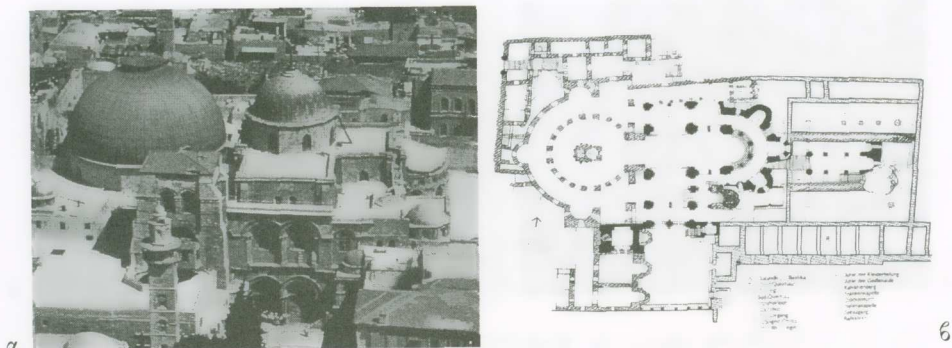
Εἰκ. 21. Ὁ Πανίερος Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως. Ἡ πρώτη καὶ λαμπρότερη οἰκοδομικὴ φάσις (326 μ.Χ.) ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου. Ἀναπαράστασις τοῦ ὀλοκληρωμένου Ἱεροῦ Συγκροτήματος μέσα στὸν 4ο αἰ. μ.Χ., σὲ μακέττα (α) καὶ κάτοψη (β) (V. Corbo).

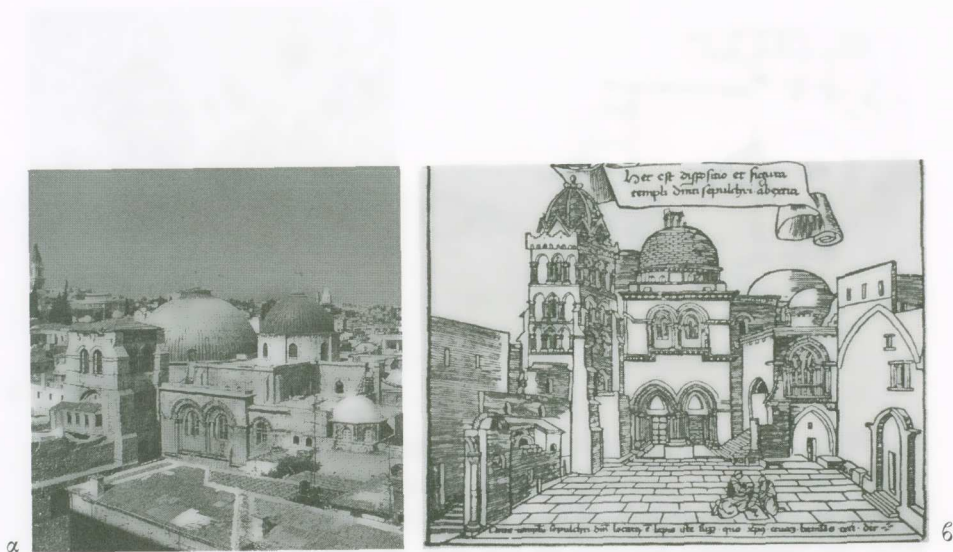
Εικ. 22. Ὁ ψηφιδωτός χάρτης τῆς Μαδιδβάς (α) με παράσταση τῆς Ἁγίας Πόλεως. Εἶναι σαφῆς ἡ διακοπή τῆς κιονοστοιχίας στὴν Cardo maxima με τὴ χωροθέτηση τῶν δύο μεγάλων χριστιανικῶν συγκροτημάτων: 1) τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (στὸ μέσο τῆς λεωφόρου καὶ πρὸς τὰ κάτω) καὶ 2) τῆς “Νέας” Ἐκκλησίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ (στὸ τέλος τῆς λεωφόρου καὶ πάνω δεξιά). Ὁ ἴδιος χάρτης σὲ πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν κτισμάτων (β).

Εικ. 23. Ὁ Πανιέρος Ναός τῆς Ἀναστάσεως. Οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ. με αἰσθητὴ τὴ μείωσή του χωρὶς πλέον τὴν Κωνσταντίνεια βασιλική. Ἀνακατασκευάζεται ἡ Ροτόντα με τὸ ἱερὸ Κουβούκλιο, τὸ ἓνα αἶθριο με τὸν Γολγοθᾶ στὴ ΝΑ γωνία καὶ προστίθενται τρία παρεκκλήσια ἀνατολικά καὶ τρία νότια. Οἱ δύσκολες συνθήκες μιᾶς ἀλλόθρησκης κατοχῆς τοῦ τόπου εἶναι φανερὴ σὲ κάτοψη (α) καὶ ἀναπαράσταση τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος (Cöüasjon) (β).

Εἰκ. 24. Ὁ Πανίερος Ναός τῆς Ἀναστάσεως. Οἰκοδομική φάση τοῦ 12ου αἰ. μ.Χ. ἐπὶ Σταυροφόρων. Τὸ ἱερὸ Συγκρότημα γνωρίζει μιὰ δραστικὴ ἀναμόρφωση, ποὺ ὀδηγεῖ σ' ἓνα βυζαντινο-ρωμανογοτθικὸ τεχνοτροπικὸ μείγμα. Μὲ ἔντονο σκοῦρο χρῶμα σημειώνονται στὴν κάτοψη (β) οἱ προσθήκες τῶν Σταυροφόρων ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (κωδωνοστάσιο, Καθολικὸ τῶν Ἑλλήνων, Παρεκκλήσια μὲ Περίδρομο καὶ Ἑπτακάμαρο, Γολγοθᾶς καὶ Παρεκκλήσι Ἀγ. Ἑλένης), ἐνῶ στὴν πρόσοψη (α) διατηροῦνται μέχρι σήμερα τὰ νέα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα (τὸ κωδωνοστάσιο, ὁ μικρότερος τροῦλλος τοῦ Καθολικοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ ρωμανο-γοτθικὴ νότια πρόσοψη).

Εἰκ. 25. Ὁ Πανίερος Ναός τῆς Ἀναστάσεως. Σημερινὴ εἰκόνα μὲ τὸ κολοβωμένο κωδωνοστάσιο (α) καὶ ἡ σταυροφορικὴ μορφή του σὲ παλαιὰ ἀπεικόνιση (β).

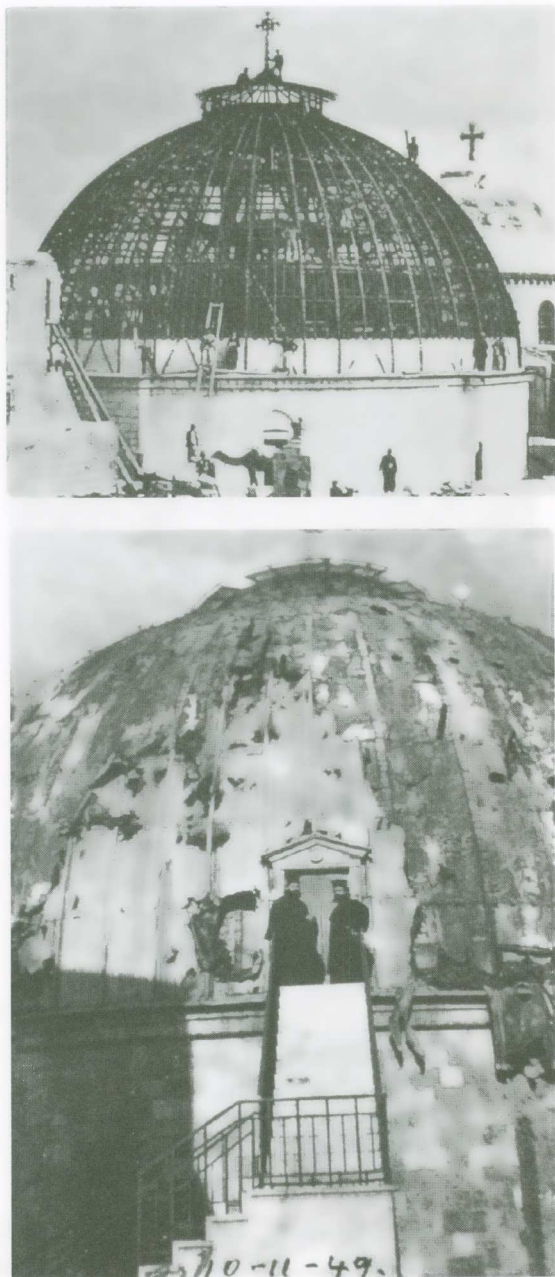

α

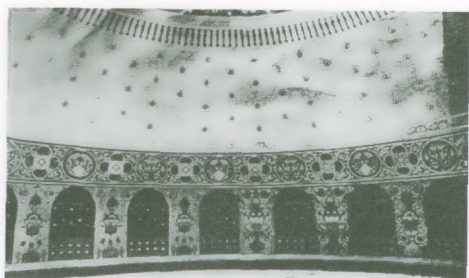

β

Εἰκ. 26. Ὁ Πανίερος Ναός τῆς Ἀναστάσεως. Μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1808 μ.Χ. ἀποκαταστάθηκαν ἀπὸ τὸν διαπρεπῆ “βασιλικὸν” (τῶν ἀνακτόρων τοῦ Σουλτάνου) ἀρχιτέκτονα Ν. Κομνηνὸν (α), τὰ διάφορα τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὅπως τὸ Ἱερὸ Κουβούκλιο, ὁ Τροῦλλος τῆς Ροτόντας κ.ἄ. καὶ διακοσμήθηκαν μὲ σύγχρονη τεχντροπία. Ὁ τροῦλλος γρήγορα ἔπαθε φθορὰς (β) καὶ ἀντικαθίσταται τὸ 1868 ἀπὸ νέο μεταλλικό.

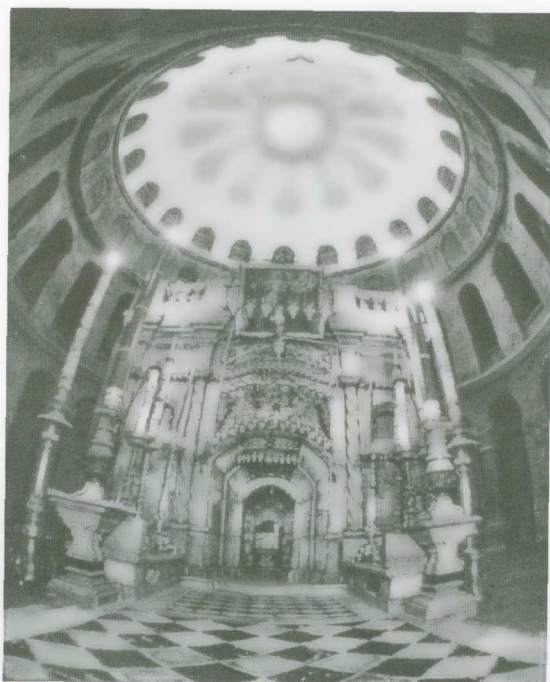
Εικ. 27. Ὁ Πανίερος Ναός τῆς Ἀναστάσεως. Ὁ μεταλλικός τροῦλλος (1868), πρωτοποριακὸς γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ὑφίσταται φθορὰς κατὰ τὸν ἰορδανόισραηλινὸ πόλεμο τοῦ 1948.

α

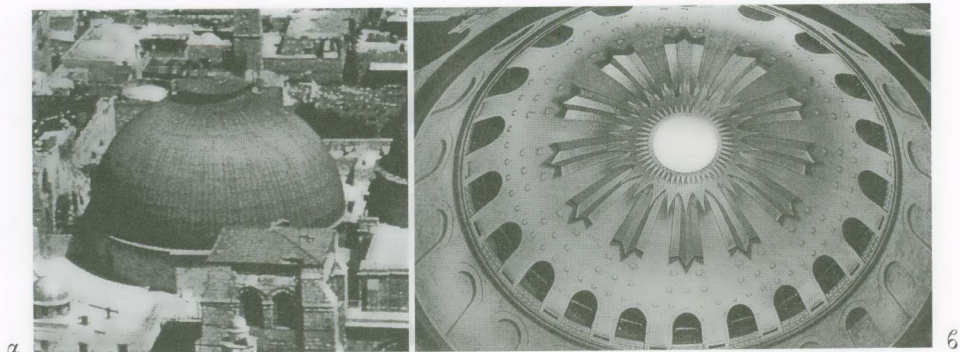

β

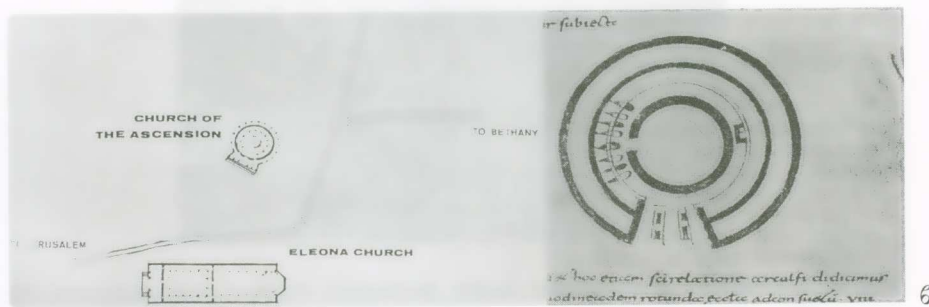

γ

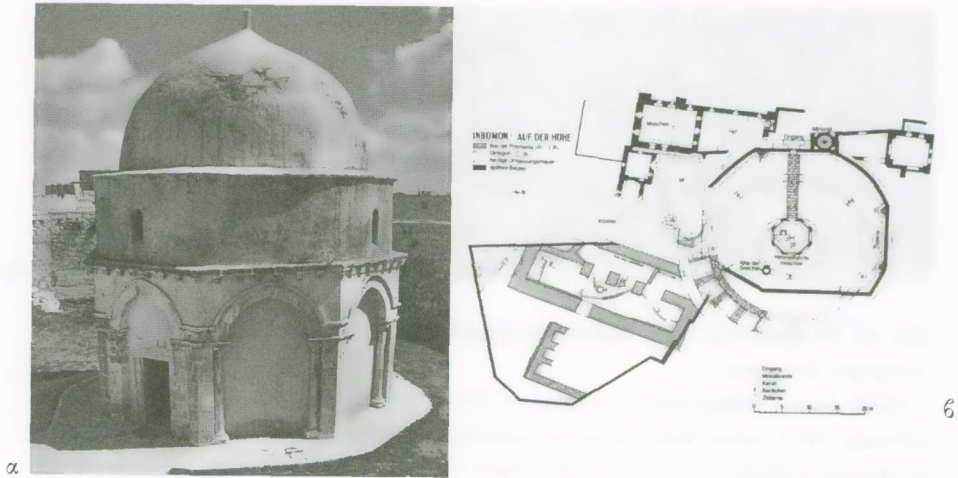
Είχ. 28. Ὁ Πανίερος Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως. Διακόσμηση τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ μεταλλικοῦ τρούλλου με μοτίβα μὴ χριστιανικῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσης λόγω ἀσυμφωνίας τῶν χριστιανικῶν δογμάτων (α). Ἐκτεταμένες φθορὲς στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ μεταλλικοῦ τρούλλου (β) κατὰ τὸν ἰορδανοϊσραηλινὸ πόλεμο (1948), ὁδήγησαν σὲ νέα διακόσμηση (1993-95) (γ).

Είχ. 29. Ὁ Πανίερος Ναός τῆς Ἀναστάσεως. Ὁ μεταλλικός τροῦλλος τῆς Ροτόντας μετὰ τὴν ἐπισκευή του (δεκαετία 1970) (β) καὶ τὴν ἀπαξιώτικὴ γιὰ τὴν χριστιανικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση “ἁγιογράφησή” του (1993-95) μὲ δώδεκα “θηριώδεις” σὲ πάχος καὶ αἰχμηρότητα ἀκτίνες - ρομφαῖες (β).

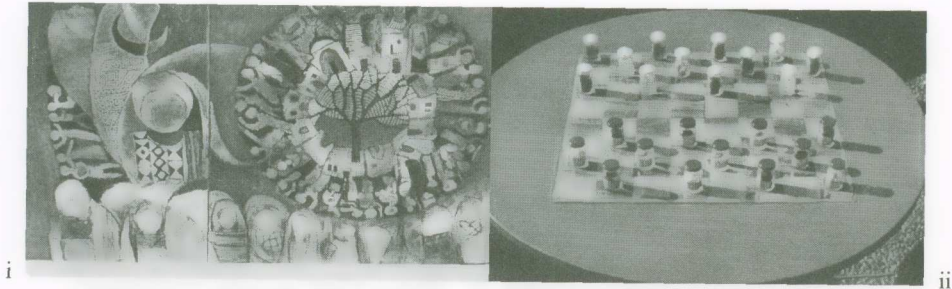
Είχ. 30. Ὁ Ναός τῆς Ἀναλήψεως στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν. Τοπογραφικὸ διάγραμμα (α) καὶ πρόχειρο σκίτσο τῆς κάτοψης τῆς Κωνσταντινείας περιόδου ἀπὸ τὸν Ἄρκουλφο (670 μ.Χ.).

Εἰκ. 31. Ἱερόν τῶν Ἐλαιῶν. Σταυροφορικό ὄκταγωνικό παρεκκλήσι (α) καί μὴ σωζόμενο σήμερα μεγαλύτερο ὄκταγωνικό κτίσμα (β) σὲ κάτοψη στῆ θέση τοῦ Κωνσταντινίου Ναοῦ τῆς Ἀναλήψεως.

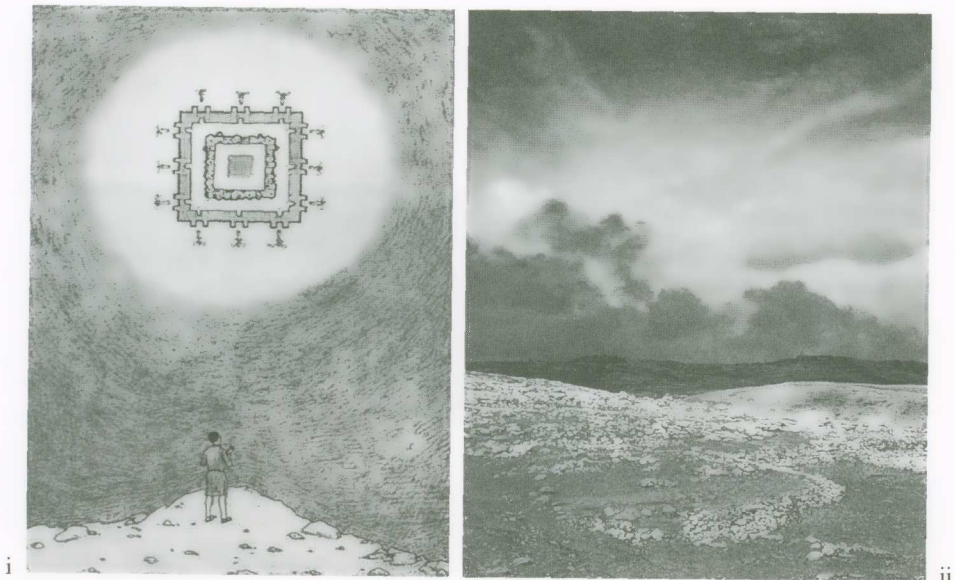
Εἰκ. 32. Ἱερόν τῶν Ἐλαιῶν. Τὸ ὄκταγωνικό μουσουλμανικό πλεόν τέμενος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ σουλτάνου Σαλαδίνου (1187 μ.Χ.) μὲ μιναρὲ καὶ περίβολο (α) μὲ θέα τὴν Ἁγία Πόλη καὶ τὸ τέμενος τοῦ Βράχου. Στὸ ἐσωτερικό του τὰ λεγόμενα ἀποτυπώματα τῶν ποδῶν τοῦ ἀναληφθέντος Χριστοῦ στὸ δάπεδο.

Είχ. 33. Τὸ ὄραμα τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ ἐκφραζόμενο με σύγχρονες καὶ διαφορετικὲς καλλιτεχνικὲς ἐκινήσεις.

i. Nabil Anani, παλαιστίνιος ζωγράφος: τὸ δέντρο τῆς ζωῆς στὸ κέντρο κύκλου με κτίρια ὀλόγυρα, ἐνῶ οἱ παλαιστίνιοι πρόσφυγες παρατάσσονται ἔξω ἀπὸ τὴν οὐράνια πόλη (1984).

ii. Arriane Littman - Cohen, Jeu de Dames (1996): ἡ ἐλπίδα θὰ προκύψει μόνο γιὰ τὸν νικητὴ στὸ παιχνίδι τοῦ σκακιῦ, τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται σὲ κύκλο χρώματος turquoise, ἀρχετυπικὸ σύμβολο τῆς Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ.

Είχ. 34. Τὸ ὄραμα τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ (ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου).

i. J. J. Rullier, La vision de la Jerusalem céleste (1996).

ii. Τὸ τοπίο τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, ἀγαπημένος τόπος τοῦ ἀναληφθέντος Χριστοῦ, σήμερα (Kroll).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Ἡ δημοσίευση ἐδῶ τῶν παραρτημάτων Α', Β' καὶ Γ' ἀπηχεῖ μακροχρόνιες ἔρευνες τοῦ γράφοντος, τόσο στὰ μνημεῖα ἐπὶ τόπου, ὅσο καὶ σὲ ἐρευνητικὰ κέντρα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ ὄγκος τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν δὲν ἐξαντλεῖται ἀσφαλῶς στὰ Παραρτήματα αὐτά, ποὺ ἀποτελοῦν ἀπλᾶ στοιχειῶδες τεκμηριωτικὸ πλαίσιο τοῦ «εἰσιτηρίου λόγου» μου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἐλπίζεται ὅτι σύντομα θὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὁ ἀντάξιος τόμος μιᾶς μονογραφίας μὲ τὴν τοπογραφικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ τεκμηρίωση τοῦ κορυφαίου ἀρχιτεκτονήματος τῆς Χριστιανοσύνης, ὡς συλλογικὴ προσπάθεια τῆς διεπιστημονικῆς ομάδας, ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε.

Μέχρι τότε, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ θερμὰ γιὰ τὴν μακροχρόνια ὑποστήριξη καὶ βοήθεια:

Τοὺς Ἁγιοταφίτες πατέρες τοῦ Ἑλληνορθοδόξου Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ἀκρίτες τοῦ Γένους καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας, ποὺ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Μακαριώτατον Πατριάρχην Εἰρηναῖον Α' περιβάλλουν μὲ ἀγάπη καὶ ἐμπιστοσύνη αὐτὸ τὸ ἔργο.

Τὸ Γενικὸ Προξενεῖο τῆς Ἑλλάδος στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τοὺς διαδοχικὰ ὑπηρετήσαντες ἐκεῖ κ.κ. Ἡ. Μαλτέζο, Α. Καμπάνη, Θ. Δημίδη, Γ. Μαρκαντωνᾶτο, Π. Παναγιωτόπουλο, Ε. Τσαούση, Α. Μαρινάκη, Π. Μπαντούνα καὶ κα Ε. Σουρανῆ.

Ἐπίσης τῆ Διεύθυνση Ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ τοὺς κ.κ. Γ. Ξένο, Σ. Ἀδαμόπουλο, Γ. Σιώρη, Π. Καβαλιεράτο, Ε. Σταματίου, Στ. Βαλσαμᾶ-Ράλλη καὶ Π. Καρακάση γιὰ τὴ συνεχῆ συμπαράστασή τους πρὸς τὸ Τεχνικὸν Γραφεῖον τοῦ Πατριαρχείου.

Τὸν συνάδελφον - καθηγητὴν Ε.Μ.Π. κ. Δ. Δ. Μπαλοδῆμο καὶ τὴ διεπιστημονικὴ ομάδα ἐργασίας, μὲ τὴν ὁποία ἐκπονήθηκαν τὰ σχέδια τοῦ Παραρτήματος Β'.

Τὸν Διευθυντὴ τοῦ Τεχνικοῦ Γραφείου τοῦ Πατριαρχείου Δρ. Θεοδόσιο Μητρόπουλο, ἀφοσιωμένον συνοδοιπόρον ἀπὸ τὸ 1985 σὲ ὅλα τὰ ἔργα προστασίας τῶν προσκυνημάτων καὶ λαϊκὸν «ἀγιοταφίτην» εἰς Ἱεροσόλυμα.

Ἄρωγοὶ κατὰ καιροὺς στὴ γενικότερη ἔρευνα, βιβλιογραφικὴ καὶ ἄλλη τεκμηρίωση, ὡς καὶ στὴ συμμετοχὴ τοῦ γράφοντος σὲ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ἐπιστημονικὰ συνέδρια καὶ συναντήσεις, ὑπῆρξαν τὸ Ἴδρυμα Λεβέντη στὴν Κύπρο καὶ τὸ Ἴδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστόπουλου στὴν Ἀθήνα, στὰ ὁποῖα ἐκφράζονται ἐπίσης θερμὲς εὐχαριστίες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΥ-
 ΝΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ (Σχέδια: στο Παράρ-
 τημα Β΄, αριθμοί 1-27 και Παράρτημα Γ΄, αριθμοί I-X).

Ἡ πρόσβαση στο Πανίερο Συγκρότημα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως γίνεται σήμερα ἀπὸ δύο ἀντικρυστὰ εὐρισκόμενες εἰσόδους – δυτικὴ καὶ ἀνατολικὴ – ἀπλές καὶ ἀπέριττες, κατώτερες ἴσως ἀρχιτεκτονικὰ γιὰ ἓνα τόσο σημαντικὸ μνημεῖο (Σχ. 2, 1-1α). Καὶ στὶς δύο, μία ἀπλούστατη ἐπίσης ἐπιγραφή μὲ τὴν ἔνδειξη Holy Sepulchre καὶ μὲ ἓναν πίνακα, ὅπου ἀναγράφονται ὁδηγίες καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν ἐπισκέπτη ἢ τὸν προσκυνητὴ, κάνουν φανερὴ τὴ θέση τοῦ πρώτου σὲ σημασία ἀρχιτεκτονήματος τῆς Χριστιανοσύνης, τὸ ὁποῖο προσεγγί-
 ζεται μέσα ἀπὸ μικροκαταστήματα χριστιανικῶν ἐνθυμίων (κεριά, λαμπάδες, σταυρούς, εἰκόνες κ.ἄ.) καὶ ἄλλων τουριστικῶν εἰδῶν.

Οἱ ὀνομασίες, μὲ τίς ὁποῖες ὁ Πανίερος Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως παραδίδεται στὴ διαχρονικὴ του παρουσία εἶναι πολλές: Μαρτύριον, Ἀνάστασις, Ναὸς τοῦ Ἁγίου Τάφου ἢ Ναὸς τοῦ Κυριακοῦ Τάφου. Στὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες λέγεται Ναὸς τοῦ Ἁγίου Τάφου (Church of the Holy Sepulchre, Il Santo Sepolcro, die Grabeskirche, Saint Sepulchre, κ.ἄ.).

Ὁ εἰσερχόμενος ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη, τῆς ὁδοῦ τῆς Ἁγίας Ἐλένης (Σχ. 2, 1), ὅπου δεξιὰ τῆς βρίσκεται ἡ εἴσοδος ἐπίσης στὸ τζαμί τοῦ Ὁμάρ, κατέρχεται 21 σκαλοπάτια μὲ εὐρὴ δρασκεισμὸ κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου (11ος αἰώνας μ.Χ.), ἀριστερά του καὶ τοῦ τοίχου τοῦ τζαμιοῦ καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν προσκυνημάτων καὶ βοηθητικῶν χώρων στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς κατερχόμενης κλίμακας. Ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη (Σχ. 2, 1α) γίνεται στὸ ἴδιο σχεδὸν ἐπίπεδο μὲ τὴν Ἁγία Αὐλὴ καί, ἀφοῦ ὁ ἐπισκέπτης ἔχει διασχίσει ἓνα τμήμα τῆς περιοχῆς Muristan, ποὺ ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλλοτε κεντρικὴ λεωφόρο (Cardo maxima) τῆς Ἀδριάνειας Ἱερουσαλήμ (Αἰλίας Καπιτωλίας, 135 μ.Χ.). Ἐδῶ βρίσκονται σήμερα δεξιὰ τὸ ρωσικὸ κτίσμα (St.

Alexander Nevsky Hospice, 1882 μ.Χ., με εύρεθέντα αρχαιολογικά εύρηματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ μεταγενέστερα, ὅπου ἐπίσης υποτίθεται καὶ ἡ πύλη τοῦ τείχους τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ), καὶ ἡ νότια πλευρὰ τῆς Μονῆς Ἀβραάμ. Ἀριστερὰ δεσπόζει ἡ λουθηρανὴ ἐκκλησία τοῦ Λυτρωτῆ (Church of the Redeemer, 1898), κτισμένη στὰ θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Μαρίας τῶν Λατίνων (St. Mary la Latine, 1063 μ.Χ.) καὶ ἄλλα κτίσματα. Ἀπὸ τὴν ταπεινὴ ἐπίσης ἀνατολικὴ εἴσοδο μπαίνουμε στὸν χῶρο τῆς λεγόμενης Ἁγίας Αὐλῆς, ὅπου βλέπουμε τὶς βάσεις καὶ μερικὰ θραύσματα μιᾶς παλαιότερης κιονοστοιχίας, ποὺ ὄριζε τὴν εἴσοδο στὸ νότιο αἶθριο καὶ τὶς πύλες τοῦ Ναοῦ (Σχέδ. 2, 2).

Εὐρισκόμενοι στὴν Ἁγία Αὐλὴ καὶ ἀτενίζοντας τὴν κύρια, νότια πρόσοψη μετὴ μνημειακὴ πλέον μνημειακὴ εἴσοδο καὶ ἐξοδο τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, βλέπουμε ἀριστερὰ μας: τρεῖς μικρὲς ἐκκλησίες τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ., ποὺ ἀνήκουν στοὺς Ἑλληνορθόδοξους (τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ὅπου ἐκκλησιάζονται οἱ Ἀραβες Ὀρθόδοξοι χριστιανοί, τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Μυροφόρων καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν 40 Μαρτύρων, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑψώνεται τὸ κωδωνοστάσιο). Τὸ κωδωνοστάσιο κτίσθηκε τὸν 12ο αἰ. μ.Χ. (Σχέδ. 2, 3), ἔχασε τὴ στέψη καὶ δύο ὀρόφους στὸ σεισμὸ τοῦ 1546 μ.Χ. Δεξιὰ, ἔχουμε τὸ ἑλληνορθόδοξο Μοναστήρι τοῦ Ἀβραάμ (Σχέδ. 2, 4), τὸ Παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Ἀρμενίων (Σχέδ. 2, 5), τὸ Παρεκκλήσι τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τῶν Κοπτῶν (Σχέδ. 2, 6) καὶ τὸ ἑλληνορθόδοξο Παρεκκλήσι τῆς Μαρίας Αἰγυπτίας (Σχέδ. 2, 7). Πάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ Παρεκκλήσι μιὰ σωζόμενη ἀκόμη κλίμακα ὀδηγοῦσε στὸ Προσκύνημα τοῦ Γολγοθᾶ παλαιότερα. Σήμερα ἐκεῖ ὑπάρχει μικρὸ Παρεκκλήσι ἀφιερωμένο στὴν Κυρία τῆς Θλίψεως, ὅπως τὸ ὀνομάζουν οἱ Καθολικοί.

Στὴν Ἁγία Αὐλὴ τελεῖται καὶ ἡ ἑλληνορθόδοξη τελετὴ τοῦ Νιπτῆρος κάθε Μεγάλῃ Πέμπτῃ, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸ τῆς πλακόστρωτο ὑπάρχει μεγάλη κινστέρνα, καὶ μιὰ δεύτερη ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὸ Μοναστήρι τοῦ Ἀβραάμ (κινστέρνα τῆς Ἁγίας Ἐλένης), ποὺ διατηρεῖ ἀκόμη νερό. Στὴ θέση τῆς κινστέρνας ὑπῆρχε παλαιότερα ἓνας ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Λατομείου - κήπου.

Ἡ νότια καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σημαντικότερη πρόσοψη εἶναι ἐκεῖνη τῆς οἰκοδομικῆς φάσεως τῶν Σταυροφόρων (12ος αἰ. μ.Χ.), μετὰ τὰ χαρακτηριστικὰ στυλιστικὰ μοτίβα τῆς ρωμανογοθικῆς τεχνοτροπίας, ἐκτελεσμένης μετὰ τοπικοὺς τεχνίτες καὶ ὕλικά. Δύο μεγαλοπρεπεῖς πυλώνες ἐπιστέφονται μετὰ γοθικὰ τόξα, ἐνῶ τὸ ἴδιο μοτίβο ἐπαναλαμβάνεται ἀξονικὰ στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς μνημειακῆς

πρόσοψης με δύο μεγάλα ανοίγματα, με άλλοτε πλούσια γλυπτή και ανάγλυφη διακόσμηση, σήμερα ήμικατεστραμμένη και αλλοιωμένη. Η μία από τις δύο πύλες είναι από το 1246 μ.Χ., με διαταγή του Σαλαδίνου, κτισμένη και απρόσιτη, τὰ θαυμάσια άλλοτε γλυπτά στὰ τύμπανα τῶν δύο εἰσόδων ἔχουν ὑποστῆ μεγάλες καταστροφές και ἔχουν μεταφερθεῖ σήμερα στο Μουσεῖο Ροκφέλλερ (Rockefeller Museum) τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐνῶ ὁ λοιπὸς γλυπτὸς και ἄλλος διάκοσμος, κίονων, ταινιῶν και πλαισίων τῶν ανοιγμάτων, βρίσκεται, ὅσος σώζεται ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν καιρικῶν συνθηκῶν και τὰ ραμφίσματα τῶν περιστεριῶν, στὴ θέση του, μάρτυρας μιᾶς καλλιτεχνικῆς συνεργασίας βυζαντινῶν τεχνιτῶν και μαστόρων και τῶν Σταυροφόρων, τῶν νέων διαχειριστῶν τῆς τύχης τοῦ Μνημείου ἐκείνη τὴν περίοδο. Ἡ νότια πρόσοψη ολοκληρώνεται ὡς ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση με τοὺς δύο κορυφαίους τρούλλους (τῆς Ροτόντας και τοῦ Καθολικοῦ τῶν Ἑλλήνων) σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο και με τὸ κωδωνοστάσι μπροστά τους, τὸ ὁποῖο κολοβωμένο ἦδη ἀπὸ τὸ 1546 μ.Χ. (λόγω σεισμοῦ) ἀπαιτεῖ τὴν ἀποκατάστασή του, γὰρ νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ τραυματισμένη σήμερα εἰκόνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μνημείου.

Ὁ ἐπισκέπτης φθάνει διασχίζοντας τὴν Ἁγία Αὐλὴ στὴ μοναδικὴ πλέον εἴσοδο (Σχ. 2, 8), τὴν ἀριστερὴ “Ἁγία Πόρτα” ἀπὸ τις ἀρχικά δίδυμες, οἱ ὁποῖες πλαισιώνονται με ἑνδεκα συνολικά κορινθιακοὺς κίονες ἀπὸ λευκὸ και πράσινο μάρμαρο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχισμὴ ποὺ παρατηρεῖται σ’ ἓναν κίονα ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, γὰρ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ διπλὴ – ἑλληνορθόδοξη και ἀρμενικὴ – παράδοση ὅτι ἡ σχισμὴ ἔγινε γὰρ νὰ ἐξέλθει ἀπὸ ἐκεῖ τὸ “Ἁγιον Φῶς”, φαινόμενο ἐρμηνευόμενο διαφορετικὰ ἀπὸ τις δύο θρησκευτικὲς κοινότητες. Ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε, στὰ ἀνώφλια τῶν δύο μεγαλοπρεπῶν εἰσόδων – τῆς σὲ λειτουργία εὐρισκόμενης ἀριστερῆς και τῆς κτισμένης – ὑπῆρχε καλλιτεχνικὸς διάκοσμος γλυπτὸς στὴν πρώτη (με παραστάσεις τὴν ἔγερση τοῦ Λαζάρου, τὴν Βαΐοφόρο, τὸν Ἱερὸ Νιπτῆρα και τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο) και ψηφιδωτός, με γλυπτὰ ἐμβλήματα ὡς πλαίσιο στὴ δεύτερη (εἰκόνα τῆς Θεοτόκου σωζόμενη μέχρι τὸ 1801 μ.Χ.).

Τὰ θυρόφυλλα τῆς εἰσόδου εἶναι ξύλινα (ἐκ φηγοῦ και κυπαρίσσου) με μεταλλικὴ ἐνίσχυση και ἐπένδυση στὴν ἐσωτερικὴ τῆς πλευρὰ με ξύλο καρυδιάς. Ἔχει δύο ρόπτρα σιδερένια και τὰ κλειδιά τῆς κρατοῦν Μωαμεθανοὶ θυρωροί, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀποκτήσει αὐτὸ τὸ δικαίωμα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Μουσουλμανικῆς περιόδου και ὑπακούουν στὶς ἐντολές τῶν ἀρχηγῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, ποὺ ἔχουν δικαίωματα στο Μνημεῖο.

Τὸ Προσκύνημα τῆς Ἀποκαθηλώσεως ἢ Μυρισμοῦ (Σχ. 2, 9)

Μπαίνοντας στὸν Ναό, ἀπέναντί μας ἀντικρύζουμε τὸ προσκύνημα τῆς Ἁγίας Ἀποκαθηλώσεως, μιὰ πορφυρόλευκη μαρμάρινη πλάκα, ὀρθογώνιου σχήματος (2,07 μ. ἐπὶ 1,30 μ.), πού ἐξέχει ἀπὸ τὸ δάπεδο 30 ἑκατοστὰ καὶ πλαισιώνεται ἐπίσης μὲ μαρμάρينو πλαίσιο μὲ χαραγμένη τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφή: *Ο ΕΥΣΧΗΜΩΝ ΙΩΣΗΦ ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΥΛΟΓ ΚΑΘΕΛΩΝ ΤΟ ΑΧΡΑΝΤΟΝ ΣΟΥ ΣΩΜΑ, ΣΙΝΔΟΝΙ ΚΑΘΑΡΑ ΕΙΛΗΣΑΣ ΚΑΙ ΑΡΩΜΑΣΙΝ, ΕΝ ΜΝΗΜΑΤΙ ΚΑΙΝΩ ΚΗΔΕΥΣΑΣ ΑΠΕΘΕΤΟ*. Στὶς δύο στενὲς πλευρὲς ἔχουν τοποθετηθεῖ μανουάλια, μεγάλα καὶ μικρά, ἀνήκοντα καὶ στὶς τρεῖς θρησκευτικὲς κοινότητες, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν πλάκα κρέμονται κανδήλια. Θεωρεῖται ὁ τόπος, ὅπου τοποθετήθηκε ὁ νεκρὸς Ἰησοῦς μετὰ τὴ Σταύρωση (πού βρίσκεται δεξιὰ καὶ σὲ ὑψηλότερο σημεῖο, στὸ προσκύνημα δηλ. τοῦ “Φρικτοῦ Γολγοθᾶ”), καὶ ἐτοιμάστηκε τὸ σκήνωμά του μὲ ἀρώματα γιὰ τὴν ταφή στὸ “καινὸν μνημεῖον” τοῦ Ἰωσήφ ἀπὸ Ἀριμαθαίας, πού βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀριστερὰ τῆς Ἀποκαθηλώσεως, πίσω ἀπὸ τὸν κυκλικὸ σήμερα χῶρο τῆς Ροτόντας, ὅπου ὁ Πανάγιος Τάφος.

Ἡ φάση αὐτὴ τοῦ Θείου Δράματος λέγεται ἐπίσης καὶ “Μυρισμός”. Ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ “Μυρισμοῦ” ἢ Ἀποκαθηλώσεως, ἐπάνω στὴ νότια ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ “Καθολικοῦ τῶν Ἑλλήνων”, ἔχει τοποθετηθεῖ πρόσφατη (1991) ψηφιδωτὴ σύνθεση, πού εἰκονίζει τὶς τρεῖς αὐτὲς δραματικὲς φάσεις: τὴν Σταύρωση, τὸν Μυρισμὸ καὶ τὴν Ταφή τοῦ Θεανθρώπου. Ἡ σύνθεση αὐτὴ καταλαμβάνει τὸ κάτω μέρος τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ διακοσμησιμὴ, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ τοίχου φέρει ἐξῶστες καὶ ἄλλα πλαστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ λευκὸ πεντελίσιο μάρμαρο σὲ νεοβυζαντινὴ τεχνοτροπία, πρόσφατο ἐπίσης ἔργο τῆς Ἑλληνορθόδοξης θρησκευτικῆς κοινότητας, στὸ πλαίσιο μιᾶς νέας καλλιτεχνικῆς διακοσμητικῆς φάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως. Ἀπὸ τὸ 1960 μέχρι σήμερα, κάθε ἰδιοκτήτρια Κοινότητα ἐκτελεῖ ἐκτεταμένα σχετικὰ προγράμματα, ὅπου στὰ λεγόμενα “ἐξιδιασμένα” (=ἰδικὰ τῆς, μὴ κοινῆς ἰδιοκτησίας) τμήματα, σύμφωνα μὲ τὸ ἰσχύον “καθεστῶς” ἢ status quo, ἔχει ἀπόλυτο δικαίωμα ἐπιλογῆς τεχνοτροπίας, ἐνῶ στὰ “κοινὰ” μέρη ἀπαιτεῖται ἡ σύμφωνη γνώμη καὶ τῶν τριῶν κυρίων θρησκευτικῶν κοινοτήτων – Ἑλληνορθόδοξων, Καθολικῶν καὶ Ἀρμενίων. Αὐτὴ ἡ ἰδιομορφία ἔχει δημιουργήσει ἓνα συνονθύλευμα στυλιστικῶν ἰδιωμάτων, ἐκφραστικῶ τῶν διαφορετικῶν καλλιτεχνικῶν χριστιανικῶν παραδόσεων, πού βέβαια ἐλάχι-

στα ικανοποιεί την απαίτηση μιᾶς ἀρμονικῆς εἰκόνας τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Πανιέρου Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως. Τοῦτο ἐπιτείνεται ἀκόμα περισσότερο στὰ λεγόμενα “κοινὰ” μέρη, ὅπου ἡ συναίρεση τριῶν χριστιανικῶν καλλιτεχνικῶν παραδόσεων ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι εἶναι ἀδύνατη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ἐπινοοῦνται λύσεις μὲ μοτίβα καὶ μορφές χωρὶς χριστιανικὸ περιεχόμενο στὸ κατ’ ἐξοχὴν Μνημεῖο τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως παλαιότερα καὶ πρόσφατα ἔδειξε ἡ διακόσμηση τοῦ μεγάλου τρούλλου τῆς Ροτόντας.

Ἡ παράδοση λέγει ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν πορφυρόλευκο λίθο τῆς Ἀποκαθηλώσεως (ποῦ ἀντεκατέστησε τὸ 1810 μ.Χ. παλαιότερο) βρίσκεται ὁ αὐθεντικὸς βράχος, ὅπου τοποθετήθηκε ὁ Νεκρὸς τοῦ Ἰησοῦ πρὶν τὴν ταφή του. Τὸ προσκύνημα ἀνήκει ὡς “ἐξιδιασμένον” τμῆμα στοὺς Ἑλληνορθόδοξους, ἐνῶ τὸ δάπεδο τοῦ Ναοῦ ὁλόγυρα εἶναι “κοινόν”.

Ἐ “Φρικτὸς” Γολγοθᾶς (Παράρτημα Γ’, Σχέδια I-X)

Εὐρισκόμενοι μπροστὰ στὸ λίθο τῆς Ἀποκαθηλώσεως, δεξιὰ μας ὑψώνεται σήμερα παραλληλεπίπεδο 4,5 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Ναοῦ, ποῦ περιέχει στὸ ἐσωτερικὸ του τὸ μάγουλο (παρειὰ) τοῦ λατομείου - κήπου μὲ τὸ Σημεῖο τῆς Σταυρώσεως, τὸν “Φρικτὸν” Γολγοθᾶν, ὅπως ἀναφέρουν τὰ εὐαγγέλια. Ἡ πρόσβαση στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ τῶν 4,5 μ., ὅπου τὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Γολγοθᾶ σήμερα, γίνεται γιὰ τὸ κοινὸ ἀπὸ δύο σημεῖα μὲ λίθινες κλίμακες. Ἡ μία εὐρίσκεται ἀμέσως δεξιὰ τῆς Ἁγίας Πόρτας καὶ ἡ δεύτερη ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Καθολικοῦ, ἐνῶ ἐσωτερικὲς προσβάσεις ὑπάρχουν ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα τοῦ Καθολικοῦ (Σχέδ. I, 2, 4 καὶ Σχέδ. II, 1, 2).

Τὸ Ἱερὸ Προσκύνημα διακρίνεται σὲ δύο παρεκκλήσια: α) τὸ Ἑλληνορθόδοξο μὲ Νάρθηκα στὴ Β. πλευρὰ του (Σχέδ. II, 3, 4, 6) καὶ τὸ Λατινικὸ συνεχόμενο μὲ τὸ Ὀρθόδοξο πρὸς Ν. (Σχέδ. II, 5). Καὶ τὰ δύο φέρουν ἀγιογραφικὲς παραστάσεις σύμφωνα μὲ τὶς στυλιστικὲς παραδόσεις τῶν δύο δογμάτων. Μέχρι τὸ 1988 μ.Χ. τὸ Σημεῖον τῆς Σταυρώσεως ἦταν καλυμμένο μὲ ἀπλὲς χωρὶς διακόσμηση πλάκες ἀπὸ τοπικὸ, ἐρυθρωπὸ λίθο, ποῦ τοποθετήθηκαν ἐκεῖ μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1808 μ.Χ. καὶ εἶχαν ἤδη φθορὲς καὶ παραμορφώσεις, ὥστε καὶ τὴ θέα τοῦ αὐθεντικοῦ βράχου νὰ ἐμποδίζουν καὶ τὴν ἱερότητα καὶ μοναδικότητα τοῦ κορυφαίου Προσκυνηματος νὰ μὴν ἀναδεικνύουν κατὰ τὸν πρέποντα τρόπο. Ἐδόθη ἔτσι ἡ ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Πατριάρχη στὸν γράφοντα, ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα - ἀναστηλωτὴ Δρ. Θ. Μητρόπουλο, ἀνέλαβαν τὴ μελέτη καὶ

τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ αὐθεντικοῦ Σημεῖου τῆς Σταυρώσεως τοῦ Θεανθρώπου. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν καλυπτηρίων πλακῶν, σημαντικῆς ποσότητας ὕλικου πληρώσεως κάτω ἀπὸ αὐτὲς καὶ τὸν καθαρισμό τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνήματος, φάνηκε τόσο τὸ ἀνάγλυφο τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅσο καὶ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα διαμορφώσεων καὶ ἐπεμβάσεων προηγούμενων περιόδων. Τὸ ἀποκαλυφθὲν πέτρωμα συνίσταται ἀπὸ ἀσβεστολιθικό, μαλακίτη λίθο, φαιοῦ χρώματος μὲ διαφορετικὴ σκληρότητα κατὰ περιοχές, μὲ ἀκανόνιστη μορφή, ἐξάρσεις καὶ βυθίσματα. Τρία εἶναι τὰ σημεῖα ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον καὶ φαίνονται νὰ εἶναι φορητά μετὰ ἱστορικὴ μνήμη καὶ γεγονότα (Σχέδ. V):

- i. ἡ διαμπερὴς ρωγμὴ δεξιὰ τῆς Ἁγίας Τράπεζης. Ἡ μεγάλη αὐτὴ ρωγμὴ διατρέχει τὸ ὄρατό πλέον μέρος τοῦ Ἱεροῦ Βράχου ἀπὸ Α. πρὸς Δ. σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκτασή του καὶ ἔχει πλάτος μέχρι καὶ 12 ἐκ. σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Εἶναι πιθανῶς τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἰσχυροῦ σεισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔσχισε τὸ ἄνω μέρος τοῦ Ἱεροῦ Βράχου τοῦ Γολγοθᾶ σὲ δύο τμήματα. Αὐτὸ φέρνει στὴ μνήμη τὴ φράση τοῦ εὐαγγελιστῆ Ματθαίου: "...καὶ ἡ γῆ ἐσειέσθη καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν" (κστ' 51), ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ σεισμὸ κατὰ τὴν ὥρα τῆς Σταυρώσεως.
- ii. Τὸ δεῦτερο εὕρημα ἐντοπίστηκε στὸ βύθισμα τοῦ Ἱεροῦ Βράχου, πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς Ἁγίας Τράπεζας. Πρόκειται γιὰ τὴ λίθινη ὑποδοχὴ κυκλικῆς μορφῆς, μερικῶς θραυσμένης, ἡ ὁποία δηλώνει προφανῶς τὸ σημεῖο ποὺ τοποθετήθηκε ὁ Σταυρὸς τοῦ Μαρτυρίου. Ἐστὼ καὶ ἂν δὲν εἶναι ἡ αὐθεντικὴ ὑποδοχὴ, ἀλλὰ ἄλλη μεταγενέστερη, διατηρεῖ ἐξ ὀλοκλήρου τὴ σημασίαν της, διότι ὑποδηλώνει τὴν παραδοθεῖσα αὐθεντικὴ θέση τοῦ Σταυρικοῦ θανάτου (Σχέδ. V, IX).
- iii. Τέλος, ἡ τρίτη ἐνδιαφέρουσα περιοχὴ βρίσκεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα, ὅπου ὁ ἱερὸς Βράχος φέρει παλαιό, λευκωπὸ ἐπίχρισμα μὲ χαραγμάτα σταυρῶν. Ἐκεῖ ποὺ διακόπτεται ἡ θέαση τοῦ Βράχου πρὸς Δ., διασώθηκαν ἐπίσης τμήματα δύο διαδοχικῶν δαπέδων καὶ ἀκόμα τμήμα λοξοῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ὁ ὁποῖος συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα. Πρόκειται γιὰ δάπεδα παλαιότερων διαμορφώσεων τοῦ Γολγοθᾶ – πιθανότατα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. μ.Χ. –, ἐνῶ λοξὸς τοῖχος φέρει στὴ μνήμη τὴ σχετικὴ περιγραφή τοῦ ρώσου ἡγούμενου Δανιήλ (1106-7 μ.Χ., Σχέδ. V).

Μετά τὸν καθαρισμό, τὴ διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος, τὸν Ἱερὸ Βράχου πλαισίου καὶ τὴν τοποθέτηση νέων ἐπιγραφῶν, μὲ τὰ σχετικά πρὸς τὴ Σταύρωση εὐαγγελικά χωρία ἐπάνω στὶς κατακόρυφες πλευρὲς στὴ βάση τῆς Ἁγίας Τράπεζας, καθὼς καὶ στὴ μαρμάρινη πλάκα, ποὺ διαχωρίζει τὸ Ἑλληνορθόδοξο ἀπὸ τὸ Λατινικὸ τμήμα τοῦ Βράχου, τοποθετήθηκε μεταλλικὸ πλαίσιο εἰδικῆς κατηγορίας μὲ κρυστάλλινες, ἰσχυρὲς καὶ βατὲς πλάκες, οἱ ὁποῖες προστατεύουν ἀφενὸς τὸ πολύτιμο πέτρωμα ἀπὸ τοὺς εὐσεβεῖς προσκυνητὲς καὶ τὴν ἐπιθυμία τους νὰ ἀποσπᾶσουν μικρὸ ἐνθύμιο, καὶ ἀφετέρου ἐπιτρέπουν τὴ θέασή του καὶ τὴν τέλεση ἀκολουθιῶν ἐπάνω ἀπὸ αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ προσκυνηματικὸ καθεστῶς (Σχέδ. X).

Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ, ποὺ ἔγινε μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ διακριτικότητα καὶ στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης δεοντολογίας καὶ τῶν ἀρχῶν προστασίας τῶν μνημείων, ἐπιτρέπει τὴν ἀνάδειξη τῆς πεμπτουσίας τοῦ λατρευτικοῦ χώρου. Τώρα, ὁ Ἱερὸς Βράχος, ὄρατός, ἀνάγλυφος, αὐθεντικὸς καὶ διακριτικὰ φωτισμένος, ἐπανέρχεται στὴν παλαιά, θεία λαμπρότητα καὶ ἀμεσότητα τῆς Πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, ὅταν ὁ “Φρικτὸς” Γολγοθᾶς ἦταν ἀκάλυπτος καὶ ἄμεσα προσιτὸς στὸ θεατὴ καὶ στὸν προσευχόμενο πιστό. Ἦδη χιλιάδες προσκυνητῶν ἔχουν βιώσει μὲ νέα ἔνταση καὶ ὑποβολὴ τὸν Τόπο τοῦ Μαρτυρίου.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπέμβαση τοῦ 1988, ὅπως καὶ προηγούμενες ἀρχαιολογικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βράχου στὶς δεκαετίες 1960 καὶ '70, ἔχουν ρίξει ἀρκετὸ φῶς στὶς προηγούμενες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου καὶ ἔχουν ὀδηγήσει στὴν ἀπόρριψη τῶν αἰτιάσεων γιὰ τὴ μὴ αὐθεντικότητα τοῦ Τόπου τῆς Σταύρωσης καὶ τῆς Ταφῆς τοῦ Θεανθρώπου (Σχέδ. VI, VII).

Τελευταία ἐργασία στὸ Ἱερὸ Προσκύνημα εἶναι ἡ ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα πρὸς Β. μὲ πολύχρωμα μάρμαρα καὶ ἐξαίρετα παραδοσιακὰ μοτίβα, ἐκπονηθέντα ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Θ. Μητρόπουλο τοῦ Τεχνικοῦ Γραφείου τοῦ Πατριαρχείου. Ἀπὸ τὸ νάρθηκα ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ προσβάσεις μὲ (νέα) κλίμακα πρὸς τοὺς ἐξῶστες (μπαλκόνια) τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Καθολικοῦ καὶ πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ὄρατὸ τμήμα τοῦ Βράχου τοῦ Γολγοθᾶ μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς τομὲς καὶ τοὺς διάφορους χώρους καὶ κλίμακες, ποὺ ἐξυπηρετοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος (κελλιά, τραπεζαρία, θησαυροφυλάκιο κ.ἄ.) τοὺς Ἁγιοταφίτες πατέρες. Κατερχόμενοι ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν 4,5 μ. στὸ δάπεδο τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ Β. τμήμα τοῦ παραλληλεπίπεδου τοῦ Γολγοθᾶ ἐρχόμαστε στὸ λεγόμενον παρεκ-

κλήσιο του Ἰαδὰμ (Σχέδ. 2, 10 καὶ Σχέδ. I, II, III), μὲ κόγχη πρὸς Α., ἡ ὁποία περιέχει τμῆμα τοῦ φυσικοῦ βράχου μὲ ὄρατὴ τὴ συνέχεια τῆς διαμπεροῦς σεισμικῆς ρωγμῆς, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ ἐπάνω τμῆμα του, καὶ τὸν χωρίζει ἐγκάρσια σὲ δύο μέρη. Δεξιὰ μας ὑπάρχει ἡ εἴσοδος τοῦ χώρου τοῦ Σκευοφυλακίου καὶ τοῦ Γραφείου τοῦ Σκευοφύλακος τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (Σχέδ. 2, 11 καὶ Σχέδ. I, 8).

Περίδρομος (Ambulatorium) (Σχ. 2, 12)

Βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἰαδὰμ ἀρχίζει περιμετρικὸς διάδρομος, ἓνα εἶδος Ambulatorium (περίδρομος), συνηθισμένο στοιχεῖο στοὺς ρωμανογοτθικοὺς ναοὺς, μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ Καθολικοῦ καὶ τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς, μὲ κυκλοτερῆ ἐπίσης μορφή, ὅπου εὐρίσκονται: α) τρία μικρὰ παρεκκλήσια μὲ μικρότερες κόγχες τὸ καθένα καὶ β) ἡ κάθοδος μὲ κλίμακα πρὸς τὸ σημεῖο τῆς Εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἀμέσως μετὰ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἰαδὰμ καὶ δεξιὰ μας συναντᾶμε ἐπίσης ἡμικυκλικὴ κλίμακα μὲ πέντε βαθμίδες, ποὺ ὁδηγεῖ μέσα ἀπὸ ἄνοιγμα μὲ σιδερένια θύρα σὲ ἐσωτερικὸ χῶρο, ὅπου βρίσκεται τὸ σωζόμενο ἐπίσης λοιπὸ τμῆμα τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐνῶ ἓνα ἀκόμα μικρότερο μέρος του εἶναι ὄρατὸ ἀπὸ τὸ διάδρομο, προφυλαγμένο μέσα σὲ μεταλλικὸ πλαίσιο καὶ κρυστάλλινο περίβλημα.

Παρεκκλήσι τοῦ ἀκάνθινου Στεφάνου (Σχ. 2, 13)

Εἶναι τὸ πρῶτο ἀνατολικά τοῦ περιδρόμου, εὐρισκόμενο παρεκκλήσιο μὲ κόγχη, μὲ Ἁγία Τράπεζα καὶ τμῆμα κίονα ἀπὸ γρανίτη, ὕψους 55 ἐκ. καὶ διαμέτρου 45 ἐκ., ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ αὐτή. Εἶναι ἀφιερωμένο στὴν εὐαγγελικὴ περιγραφή τοῦ γεγονότος στὸ Πραιτώριο καὶ πιστεύεται ὅτι εἶναι ὁ λίθος, ὅπου ἐκάθισαν οἱ στρατιῶτες τὸν Ἰησοῦ, τὸν ἐγδυσαν ντύνοντάς τον μὲ κόκκινη χλαμύδα, καὶ ἀφοῦ τὸν στεφάνωσαν “στέφανον ἐξ ἀκανθῶν” καὶ τοῦ ἔδωσαν ὡς σκῆπτρο ἓνα καλάμι, τὸν περιέπαιζαν λέγοντας: “χαῖρε ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων”. Ἐνα στεφάνι πλεγμένο ἀπὸ τὸ σκληρότερο ἀγκάθι τῆς Παλαιστίνης ὑπάρχει δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα γιὰ νὰ θυμίζει τὸ γεγονός. Τὸ παρεκκλήσι αὐτὸ ἀνήκει στοὺς Ἑλληνορθόδοξους.

*Τὸ Παρεκκλήσι καὶ τὸ Σπήλαιο τῆς Εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ
(Σχ. 2, 14)*

Μετὰ τὸ παρεκκλήσι τοῦ ἀκάνθινου Στεφάνου συναντοῦμε μεγάλο ἄνοιγμα, ὅπου ἀρχίζει κλίμακα μὲ 29 βαθμίδες, ἡ ὁποία μᾶς καταβιβάζει στὰ χαμηλότερα τμήματα τοῦ ἀρχαίου λατομείου - κήπου καὶ κατόπιν παρεκκλησίου καὶ Σπηλαίου τῆς Εὐρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο βρίσκεται σήμερα τὸ παρεκκλήσι τῆς Εὐρέσεως ἢ παλαιότερα τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ποὺ ἀνήκει τώρα στοὺς Ἀρμενίους. Τὸ δάπεδό του εἶναι ἐπιστρωμένο μὲ ψηφιδωτὲς παραστάσεις μοναστηριῶν καὶ ἱερῶν τόπων τῆς μακρινῆς Ἀρμενίας, ἐνῶ στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων νεωτερικὲς παραστάσεις μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Ἀρμενίας, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση τῆς μεταφορᾶς στὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως ἔθνικῶν κειμηλίων τῶν Ἀρμενίων σὲ ἓναν Ἱερό Χῶρο ἄλλου προορισμοῦ καὶ προέλευσης. Τὸ νέο ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τοῦ παρεκκλησίου ἀποπνέει ἐπίσης ἀρμενικὴ τεχνοτροπία, ὅπως δυστυχῶς ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους “ἐξιδιασμένους” χώρους τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος, ἔτσι ὥστε τὸ κορυφαῖο αὐτὸ παγγριστηρικὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύμβολο νὰ πάσχει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη μιᾶς ἐνιαίας καλλιτεχνικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας. Ὁ τροῦλλος τοῦ παρεκκλησίου φέρεται ἀπὸ τέσσερις κίονες, ὕψους τριῶν μέτρων περίπου μὲ διαφορετικὲς βάσεις καὶ κιονόκρανα.

Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ παρακολουθοῦσε ἡ Ἁγία Ἑλένη, κατὰ τὴν παράδοση καὶ ὡς πρώτη γνωστὴ ἀρχαιολόγος στὴν ἱστορία, τὴν ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν Εὐρέση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶχε ριφθεῖ μαζί μὲ ἐκείνους τῶν δύο ληστῶν καὶ τὰ καρφιά στὸ ἀκόμα χαμηλότερο κατὰ 13 βαθμίδες σκαλισμένες στὸ Βράχο “σπήλαιο” μὲ τὴ στέρνα. Τὸ σπήλαιο διαφοροποιεῖται σὲ δύο τμήματα, μὲ τὸ νότιο νὰ ἔχει χαμηλότερη ὄροφὴ ἀπὸ τὸ βόρειο. Τὸ σπήλαιο ἀνήκει στοὺς Λατίνους, ἀλλὰ καὶ στοὺς Ἑλληνορθόδοξους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ τελοῦν ἐκεῖ τὴν Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ τὴν 14ῃ Σεπτεμβρίου κάθε χρόνο.

Τὸ Παρεκκλήσι “Διμερίσαντο” (Σχ. 2, 15)

Ἀνεβαίνοντας ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Εὐρέσεως στὸν Περίδρομο καὶ προχωρώντας πρὸς Β. συναντᾶμε τὸ μεσαῖο παρεκκλήσι, τὸ λεγόμενο “Διμερίσαντο τὰ ἱμάτια”. Πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη του ἔχει τρία κλειστὰ πλέον παράθυρα μὲ λίθους, καὶ ὅπως λέγει καὶ τὸ ὄνομά του, εἶναι ἀφιερωμένο στὸ γεγονός τῆς εὐαγγελικῆς

επίσης περιγραφής, κατά τὸ ὁποῖο οἱ στρατιῶτες, πού ἐσταύρωσαν τὸν Ἰησοῦ, μοιράσθηκαν τὰ ἐνδύματά του βάζοντας κληῖρο. Ἔχει καὶ αὐτὸ Ἁγία Τράπεζα καὶ σχετικὲς μὲ τὴν ἀφιέρωσή του ἀπεικονίσεις στὶς ἐπιφάνειες. Ἀνήκει στοὺς Ἀρμένιους, ὅπως ἄλλωστε δηλώνει καὶ ἡ τεχνοτροπικὴ του ἐπένδυση.

Τὸ Παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Λογγίνου τοῦ Ἑκατοντάρχου (Σχ. 2, 16).

Τὸ τρίτο Παρεκκλήσι στὸν κυκλοτερῆ διάδρομο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν ἑκατόνταρχο Λογγίνο, ὁ ὁποῖος ἀνεγνώρισε δημόσια τὴ θεϊκὴ ιδιότητα τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴ Σταύρωση, λέγοντας “ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος” καὶ ἀποκεφαλίστηκε στὴ συνέχεια, τιμῶμενος πλέον ὡς ἅγιος. Τὸ παρεκκλήσι ἔχει Νεοβυζαντινὴ διαμόρφωση μὲ πεντελικὸ μάρμαρο, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ ἀκάνθινου Στεφάνου, ὡς ἀνήκοντα στοὺς Ἑλληνορθόδοξους.

Τὸ παρεκκλήσι τῶν Κλαπῶν καὶ ἡ Φυλακὴ τοῦ Χριστοῦ (Σχ. 2, 17-18)

Ἀφήνοντας τὸν περίδρομο καὶ βαδίζοντας πρὸς Δ. βρισκόμαστε στὴ βόρεια πλευρὰ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ Ναοῦ καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Καθολικοῦ, στὸ ὀνομαζόμενο Ἑπτακάμαρον. Ἀμέσως δεξιὰ μας συναντᾶμε μιὰ μικρὴ Ἁγία Τράπεζα κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει παλαιὰ πλάκα μὲ δύο ὀπές (κλάπες), ὅπου ἔδесαν τοὺς πόδες τοῦ Ἰησοῦ στὸ Πραιτώριο καὶ κατόπιν τὴν μετέφεραν στὸ Ναό, ὅταν ἡ Παλαιστίνη περιῆλθε στοὺς Μωαμεθανούς.

Ἀριστερότερα τῶν Κλαπῶν ὑπάρχει τὸ παρεκκλήσι τῆς Φυλακῆς τοῦ Χριστοῦ, μικρὸ καὶ τρίχωρο μὲ χαμηλὴ ὄροφή καὶ Ἁγία Τράπεζα, ὅπου κατὰ τὴν παράδοση φυλακίσθηκαν ὁ Θεάνθρωπος καὶ οἱ δύο ληστές, ὥσπου νὰ ἐτοιμασθοῦν οἱ τρεῖς σταυροὶ γιὰ τὴν ἐκτέλεση. Καὶ τὰ δύο παρεκκλήσια ἀνήκουν στοὺς Ἑλληνορθόδοξους.

Στὸ λεγόμενο Ἑπτακάμαρο (Σχ. 2, 19) γίνονται σαφέστερες οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Μνημείου, ἐκείνη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ 11ου αἰ. (τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων) καὶ τοῦ 12ου αἰ. μ.Χ. (τῶν Σταυροφόρων). Μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου εἶναι κωνσταντινέιος, τρεῖς κίονες τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ., πού ἀνήκουν στὴ στοὰ τοῦ τότε αἰθρίου, διασώθηκαν καὶ ἐντάχθηκαν στὴ σταυροφορικὴ διαμόρφωση τοῦ 12ου αἰ. μ.Χ. μετὰ τοὺς δύο ὀγκώδεις πεσσούς καὶ ἓνα λεπτότερο τρίτο στὴ μέση. Στὸ βόρειο τοῖχο, μὲ τὴν κωνσταντινεία καὶ ταυτόχρονα μὲ τὴ σταυροφορικὴ φάση, ὑπάρχει τὸ ἀνοιγμα πού ὀδηγεῖ στοὺς χώρους ὑγιεινῆς στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος.

Παρεκκλήσι τῆς “Ἐμφανείας” τῶν Λατίνων (Σχ. 2, 20)

Προχωρώντας πρὸς Δ., μετὰ τὸ Ἑπτακάμαρον, συναντοῦμε τὰ λατινικά παρεκκλήσια σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, ὅπου ἀνεβαίνουμε μὲ τέσσερις βαθμίδες. Ἐδῶ ἡ παράδοση θέλει τὴν Παναγία νὰ στέκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Τάφο, ὥστε νὰ δεῖ πρώτη τὴν ἐμφάνισή Του ὡς ἀναστάντος. Ἐκτὸ ἐδῶ καὶ ἡ ὀνομασία Παρεκκλήσιο τῆς “Ἐμφανείας”, ὅπου ἐπίσης βρίσκεται καὶ τμημα κίονα, ὅπου ἔδесαν οἱ στρατιῶτες τὸν Ἰησοῦ κατὰ τὴ φραγγέλωσή Του. Νεωτερικὰ ψηφιδωτὰ καὶ γλυπτές ζωφόροι κοσμοῦν τὸ Παρεκκλήσι αὐτό, ἓνα ἀκόμα δεῖγμα τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτοτέλειας κάθε δόγματος καὶ ταυτόχρονα τῆς ἔλλειψης μιᾶς κοινῆς στυλιστικῆς ἐνότητος, πού χαρακτηρίζει ἔντονα τὸ μεγάλο καὶ κορυφαῖο αὐτὸ χριστιανικὸ συγκρότημα.

Ἐξω ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι καὶ βλέποντας πρὸς Ν. ἀντικρύζουμε ἀριστερὰ μίαν ἐπίσης ἔντονα νεωτερικὴ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν Μαγδαληνή, στὸ σημεῖο, ὅπου κατὰ τὴν παράδοση ἡ Μαγδαληνὴ ἀναγνωρίζει τὸν ἀναστάντα Χριστόν. Σπεύδοντας νὰ Τὸν προσκυνήσει Ἐκεῖνος εἶπε τὴ γνωστὴ εὐαγγελικὴ φράση: “μὴ μου ἅπτου”. Δεξιὰ ὑπάρχει ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Ὁργάνου τῶν Καθολικῶν, στοὺς ὁποίους ἀνήκει ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ Ναοῦ.

Ἡ Ροτόντα καὶ τὸ Κουβούκλιο τοῦ Παναγίου Τάφου (Σχ. 2, 21)

Ἀπὸ τὸ χῶρο “Μὴ μου ἅπτου” προχωρώντας μερικὰ βήματα πρὸς Ν. εἰσέρχομαστε στὸν κυκλικὸ χῶρο ἢ τὴ Ροτόντα, μὲ τὸ μεγάλο τροῦλλο καὶ τὸ Κουβούκλιο τοῦ Παναγίου Τάφου, ἓνα ἀπὸ τὰ κορυφαῖα προσκυνήματα τοῦ ὅλου Ἱεροῦ Συγκροτήματος. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀναστάσεως ἢ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τάφου, πού στηρίζεται ἀπὸ κολοσσιαῖα ὑποστυλώματα – 6 πεσσούς, 10 μεγάλους κίονες καὶ 2 διπλούς. Πάνω ἀπὸ τὰ ὑποστυλώματα αὐτὰ ὑψώνονται διαδοχικὲς στοῆς ὡς θεωρεῖα καὶ ἄλλα διαμερίσματα ἀνήκοντα στὶς ἰδιοκτήτριες θρησκευτικὲς κοινότητες. Ὁ χῶρος τῆς Ροτόντας ἐπιστέφεται μὲ ἡμισφαιρικὸ μεταλλικὸ τροῦλλο, πού κατασκευάστηκε τὸ 1868 καὶ ἐπισκευάστηκε στὴ δεκαετία τοῦ '70, μετὰ τὶς φθορὲς ἀπὸ τὸν ἰσραηλινο-ιορδανικὸ πόλεμο τοῦ 1948. Διακοσμήθηκε τὸ 1995-97 ἀπὸ τὸν τεξανὸ γραφίστα Ara Normart μὲ δώδεκα “θηριώδεις” ἀκτίνες, ἐπειδὴ οἱ καλλιτεχνικὲς παραδόσεις τῶν τριῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων δὲν κατέστη δυνατόν νὰ συναيرهθοῦν σὲ μιὰ κοινὴ πρόταση – καὶ ὑπῆρξαν πολυάριθμες προτάσεις κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς δε-

καετίας (1985-95) – πλησιέστερη πρὸς τὴ χριστιανικὴ τέχνη. Μένει ἀκόμα νὰ διακοσμηθεῖ τὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου, τὸ ὁποῖον ἀνήκει στοὺς Ἑλληνορθόδοξους, πιθανῶς σὲ Νεοβυζαντινὴ τεχνοτροπία.

Ἡ διάμετρος τῆς Ροτόντας εἶναι 20 μ. καὶ τὸ ὕψος τῆς 35 μ. Στὴ βόρεια γαλαρία, πού ἀνήκει στοὺς Λατίνους, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα ψηφιδωτοῦ τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ. κατὰ τὶς ἔρευνες τοῦ ἔτους 1969, πού ἐκτίθενται ἐκεῖ. Ἡ ἀνάδειξη αὐτοῦ τοῦ χώρου μὲ νεότροπα ἐπίσης μοτίβα (σὲ κιονόκρανα κ.ἄ.) ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἀκολουθεῖ τὴν πρακτικὴ τῶν τελευταίων πενήντα ἐτῶν, ὅπου ἀπουσιάζει ἢ κοινὴ ἀντιμετώπιση στὴν καλλιτεχνικὴ ἐπένδυση τοῦ Μνημείου.

Ὁ Πανάγιος Τάφος (Σχ. 2, 22 καὶ 21-27)

Στὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ μνημειακοῦ χώρου βρίσκεται ὁ Τάφος τοῦ Θεανθρώπου, ἐνσωματωμένος στὸ ναόσχημο κέλυφος τῆς μορφῆς ἀρχαίου ἐβραϊκοῦ τάφου μὲ ἰδιότυπο τρούλλο, πού πραγματώθηκε ἀπὸ τὸν Ἑλληνα βασιλικὸ ἀρχιτέκτονα Ν. Κομνηνὸ-Κάλφα τὸ 1810, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἐπιγραφή μαρμαρίνη στὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας τοῦ Τάφου στὸ ἐσωτερικό.

Ἐξωτερικὰ τὸ Ἅγιον Κουβούκλιον διαμορφώνεται σὲ κομψὸ οἰκοδόμημα μὲ πλούσια πλαστικὴ διακόσμηση, τυφλὰ ἀψιδώματα, ἐλικοειδεῖς ἡμικίονες, τριπλὴ διαίρεση τῶν ὕψων, ἀνάγλυφες παραστάσεις, πλῆθος ἀποσπασμάτων ἀπὸ τροπάρια καὶ εὐαγγελικὰ ἀποσπάσματα στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, μανουάλια, ἐλεύθερους κίονες καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, γνωστὰ ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία Νεομπαρόκ, πού τὴν περίοδο ἀνοικοδόμησής του ἦταν σὲ χρῆση τόσο στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὅσο καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὸν ἰσχυρὸ σεισμό τοῦ 1927 τὸ Μνημεῖο, ὅπως καὶ ἄλλα μέρη τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος (δυτικὴ πρόσβαση, εἴσοδος κ.ἄ.) ὑποστυλώθηκαν μὲ μεταλλικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ μὴν καταρρέουσιν. Τελευταῖο κατάλοιπο αὐτῆς τῆς ὑποστυλώσεως εἶναι οἱ μεταλλικοὶ δοκοί, πού “δένουν” ἀκόμα τὸ σῶμα τοῦ Ἁγίου Κουβουκλίου ἐξωτερικὰ, μέχρι ν’ ἀποφασιστεῖ ἀπὸ τὶς τρεῖς Κοινότητες – Ἑλληνορθόδοξους, Λατίνους καὶ Ἀρμενίους – ἡ ὀριστικὴ ἀντιμετώπιση τῆς στατικῆς του ἐπάρκειας. Σὲ ὅλες τὶς ἐξωτερικὰς ἐπιφάνειες μὲ τὸν πλαστικὸ διάκοσμο καὶ τὶς ὀρθομαρμαρώσεις χρησιμοποίηθηκε ὁ ἐντόπιος ἐρυθρόλευκος λίθος. Στὴ νότια καὶ βόρεια πλευρὰ παρατηροῦμε δύο ὠσειδεῖς ὁπὲς διαμπερεῖς στὸν τοῖχο, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μεταδίδεται τὸ Ἅγιον Φῶς ἀπὸ τὸν Πατριάρχη κατὰ τὴ σχετικὴ τελετὴ κάθε Μεγάλου Σάββατο. Στὴ στέγη (ἢ ὁποῖα περιβάλλεται ἀπὸ πλαίσιο λίθινων κιγκλίδων, καὶ

ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ Τάφου), ὑψώνεται τροῦλλος σὲ κωνοειδῆ ἀπόληξη μολυβδοσκεπάστος. Ὁ διάδρομος ποὺ ὀδηγεῖ στοῦ Μνημεῖο ἀπὸ τὴν Α. πλευρά, εἶναι ἀνυψωμένος ἀπὸ τὸ λοιπὸ δάπεδο τῆς Ροτόντας καὶ εἶναι ἐπιστρωμένος μὲ λευκῆς, ἐρυθρῆς καὶ μαῦρες μαρμάρινες πλάκες, ἐνῶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ὑπάρχουν καθίσματα ἀπὸ ἐρυθρόλευκο λίθο.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἁγίου Κουβουκλίου ἔχει προστεθεῖ ἀργότερα ἓνα μικρὸ λίθινο παρεκκλήσιο, ποὺ σήμερα ἀνήκει στοὺς Κόπτες.

Εἰσερχόμεστε στὸν Πανάγιο Τάφο ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ καὶ πλέον διακοσμημένη (ὄχι μόνο μὲ λίθινα πλαστικά στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ μὲ μανουάλια, κανδηλῆς καὶ κατὰ τὶς διάφορες ἐορτὲς μὲ λάβαρα κ.λπ.) πλευρὰ, ὅπου ἡ τοξοειδῆς θύρα εἰσόδου, καὶ εὐρισκόμεθα στὸν προθάλαμο, χῶρο περίπου τετράγωνο, στοῦ κέντρο τοῦ ὁποῖου ἐπάνω σὲ λίθινη βάση ἀντικρύζουμε τὸν Ἅγιον Λίθον. Εἶναι ἓνα τμήμα τοῦ Λίθου, ποὺ κατὰ τὶς εὐαγγελικῆς περικοπῆς (Ματθ. κζ', Ἰωάν. ιθ') ἔφραζε τὴ θύρα τοῦ Τάφου καὶ ἀποκυλίσθηκε ἀπὸ Ἄγγελον Κυρίου. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ βλέπουμε τὶς δύο διαμπερεῖς ὠσειδεῖς ὀπές, ποὺ ἤδη ἀναφέρθησαν, γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Ἁγίου Φωτός. Ὁ χῶρος ἔχει ἐπένδυση μὲ λευκωπὸ μάρμαρο καὶ λεπτοὺς κίονες κορινθιακοῦ ρυθμοῦ. Δύο μικρῆς κλίμακες ὀδηγοῦν μέσα ἀπὸ ἱκανὸ πάχος τοῦ τοίχου στὴ στέγη τοῦ Ἁγίου Κουβουκλίου.

Ἀπὸ τὸν προθάλαμο μικρὴ πυλῖδα (ὑψους 1,33 μ.) ἀριστερὰ στοῦ τοίχωμα τοῦ ταφικοῦ θαλάμου ὀδηγεῖ στὸν κατ' ἐξοχὴν πυρήνα τοῦ ὅλου Μνημεῖου, τὸν Πανάγιο Τάφο. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιό της ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Θεανθρώπου. Εἰσερχόμεθα λοιπὸν εἰς τὸν θάλαμο ποὺ εἶναι ἐπίσης τετράγωνος, χωριζόμενος δεξιὰ εἰς τὸν Ζωοδόχον Τάφον καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸν στενὸν χῶρον, ὅπου εἰσέρχονται ὄχι περισσότερα ἀπὸ 2-3 ἄτομα γιὰ νὰ προσκυνήσουν κάθε φορά. Κι ἐδῶ ὀρθομαρμαρώσεις καὶ πλήθος ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν κοσμοῦν τὸν ἱερὸ χῶρο, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ θέαση τοῦ αὐθεντικοῦ Βράχου, ὁ ὁποῖος καλύπτεται ἀπὸ τὴ μαρμαρινὴ ἐπένδυση σ' ὅλες τὶς ὀρατῆς τοῦ πλευρῆς. Στὸ ἄνω μέρος τοῦ θαλάμου ὀκτώ ἐρυθρόλευκοὶ κίονες φέρουν ἀθέατον ἐξωτερικὰ τρουλλίσκον μὲ ὀπή γιὰ τὴν ἔξοδο τοῦ καπνοῦ τῶν κεριῶν καὶ τῶν κανδηλιῶν καὶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸν ὑψώνεται ὁ μεγαλύτερος τροῦλλος τοῦ Κουβουκλίου μὲ τὴν κωνοειδῆ μορφή, ποὺ θυμίζει τὸν ἀρχαῖο τροῦλλο τοῦ τάφου τοῦ Ἀβεσσαλώμ, ποὺ βρίσκεται στὴν κοιλάδα τοῦ Ἰωσαφὰτ ἔξω ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ παρεκκλήσιο τῶν Κοπτῶν καὶ πίσω ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Ροτόντας σ' ὀλόκληρῃ τὴν Ν. καὶ Δ. πλευρὰ, ὑπάρχουν κελλιὰ, ὁ Τάφος τοῦ

Ἰωσήφ τοῦ ἀπὸ Ἀρμαθαίας, τὸ φτωχικὸ ἱερὸ τῶν Συριάνων καὶ τὸ Παρεκκλήσι τῶν Ἀρμενίων μὲ νέες ἀρμενικῆς τεχνοτροπίας ψηφιδωτὲς παραστάσεις (Σταύρωση κ.ἄ.), προσκυνητάρια καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μοτίβα. Στὰ ὑπερῶα τῆς νότιας πλευρᾶς, ποὺ ἀνήκουν στοὺς Ἀρμενίους βρίσκονται ἀντίστοιχα παρεκκλήσια μὲ πλούσια διακόσμηση ἀρμενικῆς τεχνοτροπίας.

Τὸ Καθολικὸν τῶν Ἑλλήνων (Σχ. 2, 23)

Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἁγίου Κουβουκλίου πρὸς Α. ἀντικρίζουμε τὸ Τρικάμαρον (τρεῖς ἀψίδες), τὴν ὄψη καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ Καθολικοῦ τῶν Ἑλλήνων, κάτω ἀπὸ μία ὑψηλότερη μεγάλη ἀψίδα, ποὺ διασώζει μέρος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης τῆς Ροτόντας τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ εἶναι διαμορφωμένη μὲ μεταλλικὸ ἐξώστη, ὅπου σὲ ἐπίσημες τελετὲς λαμβάνουν θέση ἐπίσημοι καὶ μὴ ἐπισκέπτες. Εἰσερχόμενοι βρισκόμαστε στὴν πλέον εὐρύχωρη καὶ κεντρικὴ ἐκκλησία μέσα στὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, μὲ ὑπερβολικὸ ὕψος, μικρότερο ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς Ροτόντας ἀλλὰ ἐπιβλητικὸ τροῦλλο μὲ νεοβυζαντινὲς ψηφιδωτὲς παραστάσεις, ποὺ καλύπτουν τὶς ἐπιφάνειες μέχρι τὴ βάση τοῦ τυμπάνου. Πρόκειται γιὰ τὸν σταυροφορικὸ χορὸ (Chorus Dominorum) τῆς δυτικῆς ναοδομίας, ἀνοικτὸ, ὅταν κτίσθηκε, στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ του ἀλλὰ σήμερα κλεισμένο μὲ ὑψηλοὺς τοίχους, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴ ἐκκλησία μὲ τὸν λεγόμενον ὀμφαλὸν (μαρμαρίνη βάση μὲ σφαῖρα) τῆς Γῆς, δηλ. κέντρο τοῦ κόσμου. Δύο μεγαλοπρεπεῖς θρόνοι (δεξιὰ ὁ πατριαρχικὸς), δύο χοροὶ ψαλτῶν καὶ τὸ νέο (ἡμιτελὲς ἀκόμα) τέμπλον μὲ τὴ μεγάλη σὲ μορφή ἀχιβάδας ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο συμπληρώνουν τὸν εὐρύχωρο καὶ μνημειακὸ λατρευτικὸ αὐτὸν χώρο, ποὺ ἐπὶ Σταυροφόρων κατέλαβε τὴ θέση τοῦ αἰθρίου μεταξὺ τῆς Ροτόντας καὶ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του ἔχουν βρεθεῖ ἴχνη ἀκριβῶς τῶν κωνσταντινέων κτισμάτων καὶ τμήματα ἐπιδαπέδων ψηφιδωτῶν σὲ τεχνικὴ *cosmati*. Ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα τοῦ Καθολικοῦ ὑπάρχουν προσβάσεις πρὸς τὴν ἐκκλησία τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τὸ Σκευοφυλάκιο.

*

Τὸ σύντομο αὐτὸ ὁδοιπορικὸ στοὺς χώρους καὶ στὰ ἐπιμέρους προσκυνήματα τοῦ πλέον σύνθετου καὶ πολύπλοκου χριστιανικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συμπλέγ-

ματος, αντικατοπτρίζει δραματικά τή σύγχρονη τάση και συμπεριφορά τῶν ἐπιμέρους χριστιανικῶν δογμάτων, πού στό κορυφαῖο ὅσο και προβληματικό αὐτό σύνολο ἀπό πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας και εἰκαστικῆς ἁρμονίας, ἐκφράζονται, δροῦν και πραγματώνουν μέ ζῆλο, ἐμμονή και δύσκολη συνεννόηση τή μορφή και τὸ περιεχόμενο τοῦ διαχρονικοῦ και πανιέρου αὐτοῦ Ἱεροῦ ἢ Ἀγίου Χώρου.

Ἡ εὐχή πού τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἐπισκεπτῶν και τῶν προσκυνητῶν ἐκφράζουν, βιώνοντας ἓνα ἀρχιτεκτονικό και καλλιτεχνικό συνονθύλευμα νά τοὺς ὑποδέχεται στόν Τόπο τοῦ Θείου Δράματος, εἶναι οἱ Ἱηγεσίες τοῦ Χριστιανισμοῦ νά ἐπανεέλθουν σ' ἓνα κοινὸ *modus vivendi* και *operandi*, ἐκεῖ πού ὁ Ναζωραῖος ἔχυσε τὸ αἷμα Του για τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι πραγματικά ἀπογοητευτικό και ὀδυνηρὸ για τὸν νηφάλιο χριστιανὸ πιστὸ νά προσκυνᾷ και νά προσεύχεται ἢ στόν Ἑλληνορθόδοξο ἢ στό Λατινικὸ Γολγοθᾶ, ν' ἀντικρύζει ἀρμενικά, λατινικά και ἑλληνορθόδοξα παρεκκλήσια και χώρους λατρείας, πού ὑπῆρξαν Ἱεροὶ Τόποι τοῦ Θείου Δράματος γύρω ἀπὸ τή Σταύρωση και τήν Ταφή (Ἀποκαθήλωση, παρεκκλήσια Ἀδάμ, Ἀκάνθινου Στεφάνου, Εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ, "Διμερίσαντο", Ἀγίου Λογγίνου, Κλαπῶν, Φυλακῆς τοῦ Χριστοῦ, Ἐμφανείας, Μαγδαληνῆς κ.λπ.) και σήμερα νά ἔχουν διαφοροποιηθεῖ μέ ἔθνικες και δογματικές ταμπέλες, πού δὲν περιποιῶν κῦρος και θρησκευτικὴ ὑποβολή στους χριστιανούς ἡγέτες και τοὺς ἀπλοὺς πιστούς!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Γ. ΛΑΒΒΑ - Δ. Δ. ΜΠΑΛΟΔΗΜΟΥ:

ΤΑ ΝΕΑ ΓΕΝΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ (Σχέδ. 1-27)

Στὰ ἐπόμενα παρατίθενται τὰ κυριότερα γενικά σχέδια (σὲ σμίκρυνση) τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος σὲ κάτοψη, ὀψοτομές, ὄψεις καὶ τομές. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς δημοσιευόμενης ἐδῶ ὁμιλίας, τὰ σχέδια αὐτὰ εἶναι προϊόν δεκαετοῦς καὶ πλέον ἐργασίας διεπιστημονικῆς ομάδας Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων, τοπογράφων, ἀρχαιολόγων καὶ ἄλλων εἰδικῶν, ἢ ὅποια ἐργάσθηκε εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Ἀθήνα. Ἐπιστημονικοὶ ὑπεύθυνοι τοῦ προγράμματος αὐτοῦ ἦσαν ὁ γράφων καὶ ὁ Δ. Δ. Μπαλοδήμος καὶ μέλη τῆς διεπιστημονικῆς ομάδας μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ οἱ: Ε. Βοζίκης, Ἀ. Γεωργόπουλος, Ε. Δογγούρης, Δ. Ζήβα, Γ. Καραδέδος, Ε. Λάμπρου, Μ. Λεφαντζής, Γ. Μακρῆς, Θ. Μητρόπουλος, Γ. Πανταζής, Ἰ. Πετρόγκωνας, Σ. Ταμπάκη, Μ. Τσιλίκης καὶ Δ. Χλιβερός. Ἡ ἐργασία ἔγινε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ἑλληνορθοδόξου Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ τὴν εὐλογία τῶν Πατριαρχῶν Μακαριστοῦ Διοδώρου Α΄ καὶ Μακαριωτάτου Εἰρηναίου Α΄ καὶ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πολιτεία. Εἶναι μιὰ πρώτη ολοκληρωμένη σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ μοναδικοῦ σὲ σημασία καὶ πολυπλοκότητα ἀρχιτεκτονικοῦ συμπλέγματος, ποῦ ἔχει ἱστορία δεκάδων αἰώνων, μὲ περιόδους ἀκμῆς καὶ κρίσεων, μὲ καταστροφές, φθορές, σεισμικὲς καταπονήσεις καὶ ἄλλες δοκιμασίες. Ὅλα αὐτὰ προσφέρονται στὰ σχέδια αὐτὰ σὲ ἄμεση θέαση, ὡς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ὡς κατασκευαστικὲς ἰδιοτυπίες καὶ ὡς εἰκαστικὴ πολυμορφία, ποῦ χαρακτηρίζει φέροντα δομικὸ ὄργανισμὸ καὶ ἐπιφάνειες τοῦ Μνημείου. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποκτᾶ ἐπομένως πολλαπλὴ χρησιμότητα: τεκμηρίωση ἱστορικῆ, διασφάλιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ Γένους ἐπάνω στὸ Μνημεῖο καὶ βοήθεια γιὰ κάθε ἐργασία προστασίας καὶ διατήρησης τοῦ οἰκοδομικοῦ του σώματος καὶ τέλος μιὰ βάση γιὰ παραπέρα ἔρευνα ἱστορικῆ, ἀρχαιολογικῆ καὶ ἀρχιτεκτονικῆ.

Οι έργασίες πεδίου και γραφείου άρχισαν τὸ 1993. Ὁργανώθηκαν ἑπτὰ ἀποστολές εἰς Ἱεροσόλυμα μὲ σκοπὸ τὴ λήψη γεωμετρικῶν - τοπογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ Μνημείου, γιὰ τὴν μετέπειτα ἐπεξεργασία, καθὼς και γιὰ κάθε εἶδους τοπογραφικούς και ἀρχιτεκτονικούς ἐλέγχους.

Οἱ ἀποστολές αὐτές γίνονταν κάθε χρόνο μεταξύ Μαΐου και Ἰουνίου και συνολικά κάλυψαν χρονικὸ διάστημα 205 ἡμερῶν.

Ὁ χαρακτήρας τῶν ἀποστολῶν αὐτῶν ἦταν διεπιστημονικός και ἔχουν συμ- μετάσχει μέχρι σήμερα οἱ 17 ἀναφερθέντες ἐπιστήμονες εἰδικευμένοι σὲ τέτοιου εἶδους ἐργασίες (9 Τοπογράφοι Μηχανικοί, 5 Ἀρχιτέκτονες Μηχανικοί, 1 Ἀρχαιολόγος και 2 Φωτογράφοι), προερχόμενοι κυρίως ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο τοῦ Ε.Μ.Π., τοῦ Α.Π.Θ. και τοῦ Ε.Κ.Π.Α.

Χρησιμοποιήθηκαν ὄργανα και συστήματα συμβατικῆς και ψηφιακῆς τεχνολογίας, πὺ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς τὰ πλέον σύγχρονα και ἀκριβῆ. Ὁ ἐξοπλισμὸς αὐτὸς ἀνήκει και διετέθη, γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Προγράμματος, ἀπὸ τὰ Ἐργαστήρια Γενικῆς Γεωδαισίας και Φωτογραμμετρίας τοῦ Τμήματος Ἀγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικῶν τοῦ Ε.Μ. Πολυτεχνείου.

Οἱ μέθοδοι πὺ χρησιμοποιήθηκαν εἶναι οἱ πλέον σύγχρονες και ἀκριβεῖς. Ἐγιναν τοπογραφικῆς - γεωδαιτικῆς μετρήσεις ἀκριβείας στὸ σύνολο τῶν τμημάτων τοῦ Μνημείου, καθὼς ἐπίσης προγραμματίσθηκαν και ἐκτελέσθηκαν φωτογραμμετρικῆς μετρήσεις (φωτογραφίες μὲ εἰδικῆς φωτομηχανῆς), οἱ ὁποῖες, συνδυαζόμενες μὲ τὶς τοπογραφικῆς - γεωδαιτικῆς μετρήσεις, ἀποδίδουν ὅλες τὶς δομικῆς και ἀρχιτεκτονικῆς λεπτομέρειες τοῦ Μνημείου. Ἐξαίρεση ἀποτελέσαν τὰ σχέδια 21-27 τοῦ Ἀγίου Κουβουκλίου, πὺ ἐκπονήθηκαν μὲ τὶς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς μεθόδους λόγω τῆς στενότητος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου.

Ἡ ἐργασία πεδίου τῶν ἀποστολῶν δὲν ἦταν πάντοτε ἀπρόσκοπτη και συνεχῆς. Ἐπειδὴ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν μετρήσεων και τῶν φωτομετρήσεων ἔπρεπε οἱ ἐργαζόμενοι νὰ εὐρίσκονται και νὰ παραμένουν ἀναγκαστικά σὲ χώρους εὐθύνης τῶν ἄλλων Ὀργανισμῶν Κοινοτήτων μέσα στὸ Μνημεῖο, χρειάστηκε ἐπανειλημμένως νὰ αἰτηθοῦν εἰδικῆς ἄδειες γι' αὐτό, οἱ ὁποῖες δὲν ἐδίδοντο πάντοτε μὲ εὐκολία και κατανόηση. Τὶς περισσότερες φορὲς τὸ Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων βοήθησε καταλυτικά γιὰ τὴ χορήγηση τῶν εἰδικῶν αὐτῶν ἀδειῶν.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν μετρήσεων κάθε ἐτήσιας ἀποστολῆς μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχεῖς ἐλέγχους καὶ ὑπολογισμοὺς χρησιμοποιήθησαν γιὰ τὴ σύνταξη τῶν σχεδίων τῶν γεωμετρικῶς τεκμηριωμένων τμημάτων τοῦ Μνημείου. Οἱ ἐργασίες αὐτές, οἱ ὁποῖες ἀπαιτοῦν εἰδικὴ τεχνογνωσία, εἶναι ἰδιαίτερα χρονόβορες καὶ μέχρι σήμερα ἔχουν γίνεи στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν ἀποστολῶν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα.

Ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τὰ πλέον σύγχρονα συστήματα ἀποδόσεων τῶν τοπογραφικῶν καὶ φωτογραμμετρικῶν μετρήσεων καὶ τῆς τελικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπεξεργασίας τῶν σχεδίων. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπεξεργασία ὑπῆρξε ἐπίσης ἀντικείμενο μεγάλης προσοχῆς, ὥστε ν' ἀποδοθεῖ τὸ optimum τῆς συνεργασίας διαφορετικῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων.

Τὰ ἀποτελέσματα κάθε ἀποστολῆς ἐλέγχονταν πάντα τὴν ἐπομένη. Οἱ ἐργασίες γραφείου συνιστοῦν ἐπίσης διεπιστημονικὴ συνεργασία καὶ μέχρι σήμερα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ περὶ τοὺς 30 ἐπιστήμονες εἰδικότητων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐργασίες πεδίου, καθὼς καὶ βοηθητικὸ τεχνικὸ καὶ διοικητικὸ προσωπικόν. Μπορεῖ ἐπομένως νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸ παρὸν διεπιστημονικὸ πρόγραμμα τεκμηρίωσης ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ πνεῦμα πρωτοποριακὸ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Μὲ τὸ μετρητικὸ ὕλικὸ ποὺ μέχρι σήμερα ἔχει συλλεχθεῖ καὶ ἔχει ὑποστῆ τὴν ἀνάλογη ἐπεξεργασία, περατώθηκαν ἄνω τῶν 30 τελικῶν σχεδίων σὲ κλίμακα 1:50, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν τὴν εἰκόνα τῆς τεκμηρίωσης τοῦ Μνημείου ὡς τελικὸ προϊόν τοπογραφικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἐπεξεργασίας.

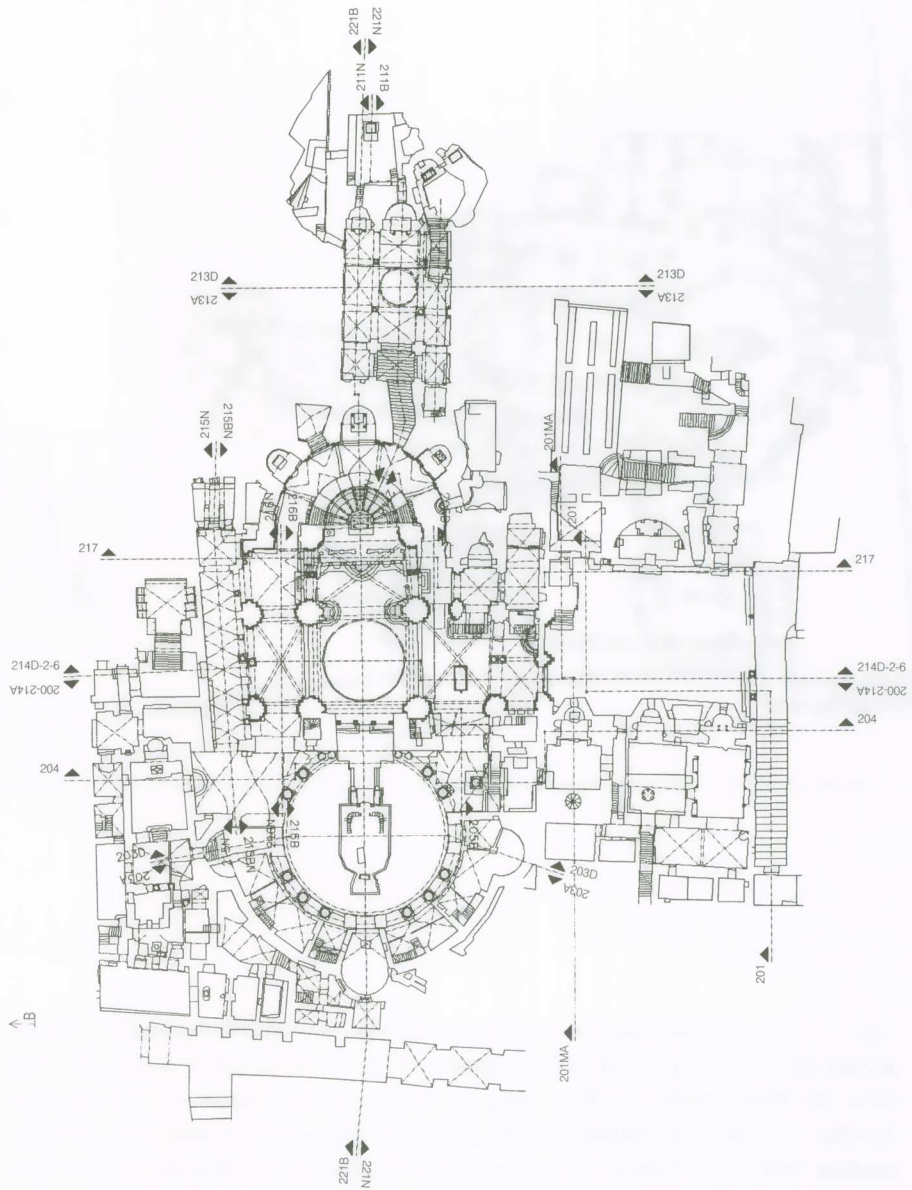
Στὰ σχέδια αὐτὰ περιέχονται κατόψεις, ὄψεις, τομὲς καὶ ὀψοτομὲς τῶν χαρακτηριστικῶν μερῶν τοῦ Μνημείου, ὅπως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε προδιαγραφῆ.

Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἤδη στὴ διάθεση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, καθὼς καὶ τοῦ Ἑλληνορθόξου Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, γιὰ νὰ προασπίσουν κάθε εἶδους ἐθνικὰ καὶ θρησκευτικὰ δικαιώματα ποὺ τυχὸν ἤθελαν ἀμφισβητηθοῦν.

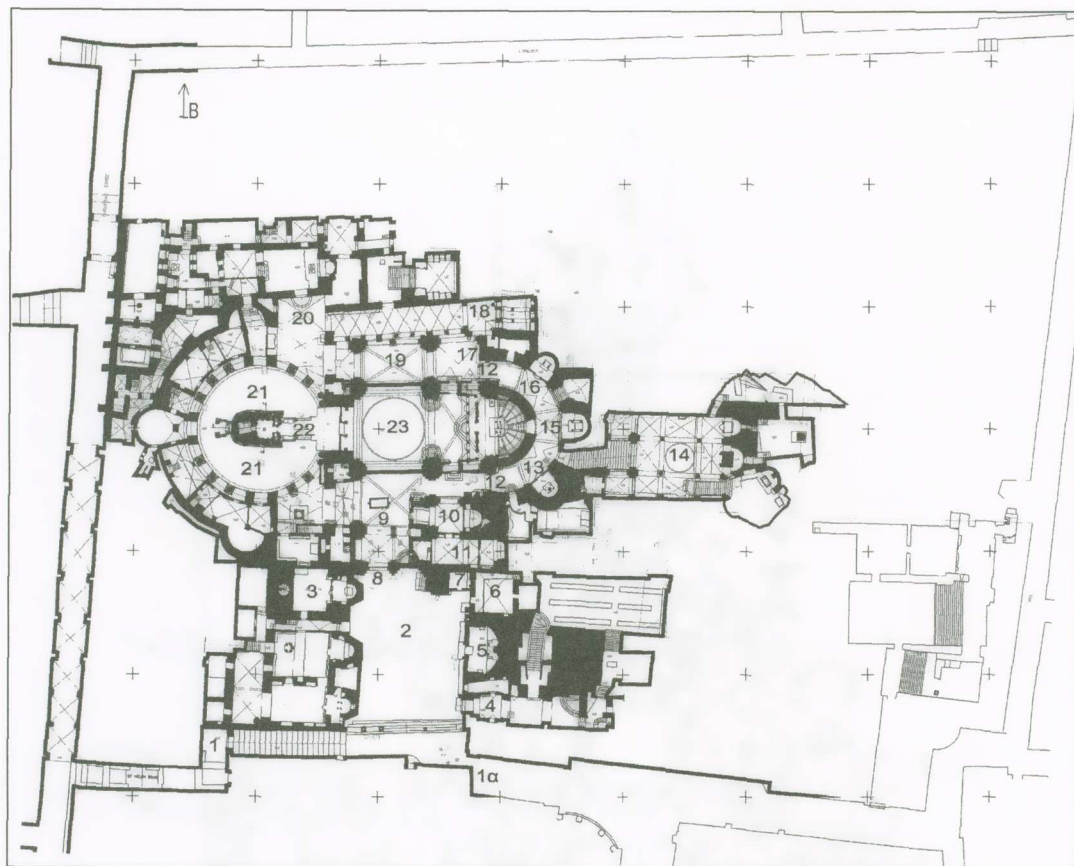
Ἐπίσης, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει πλήρης λεπτομερὴς φάκελλος τῶν σχεδίων (στὴν οὐσία κατασκευαστικῶν σὲ κλίμακα 1:50), ποὺ θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς βάση γιὰ κάθε ἐπισκευὴ ἢ συντήρηση τοῦ Μνημείου στὸ μέλλον.

Τέλος, μὲ τὸ ὑπάρχον ὕλικὸ καὶ μὲ τὸν κατάλληλο ἐμπλουτισμὸ μὲ συνοδευ-

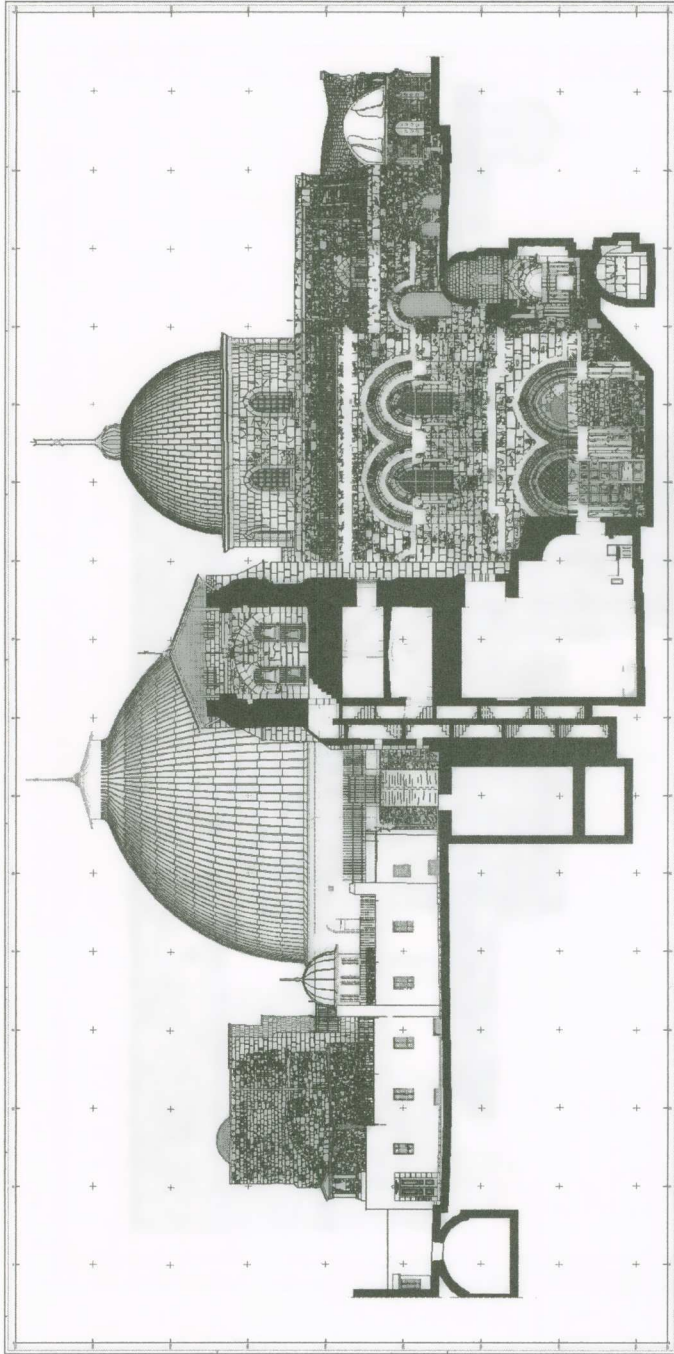
τικά ἐπιστημονικά κείμενα, εἶναι δυνατή ἡ ἔκδοση ἑνὸς χρήσιμου τόμου, γιὰ τὸν Πανίερο Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως εἰς Ἱεροσόλυμα, μὲ καθαρὰ ἑλληνικὴ πρωτοβουλία, δημοσίευση πού μέχρι στιγμῆς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν διεθνή βιβλιογραφία γιὰ τὸ πρῶτο Μνημεῖο τῆς Χριστιανοσύνης.

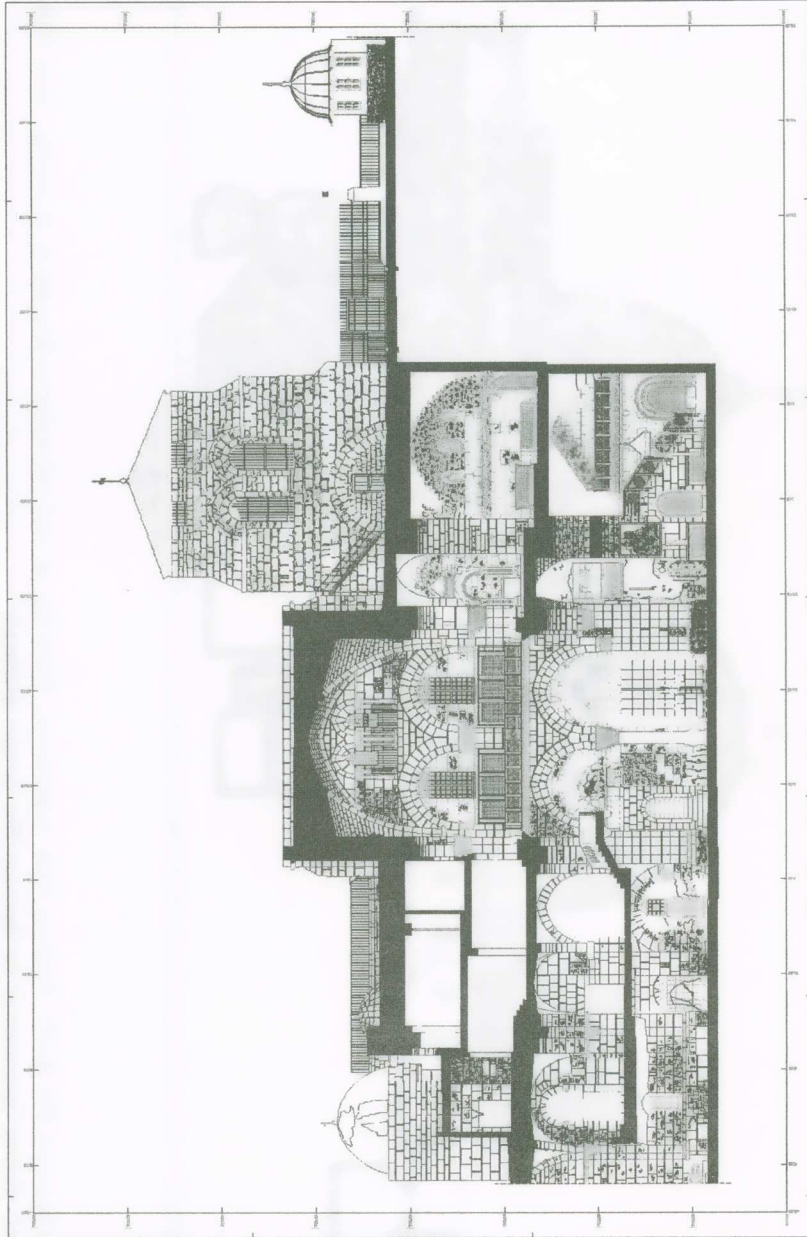
Σχέδ. 1. Κάτοψη του Ναού Ἀναστάσεως με σημειωμένες τις ὀψεις, ὀψοτομές καὶ τομές.

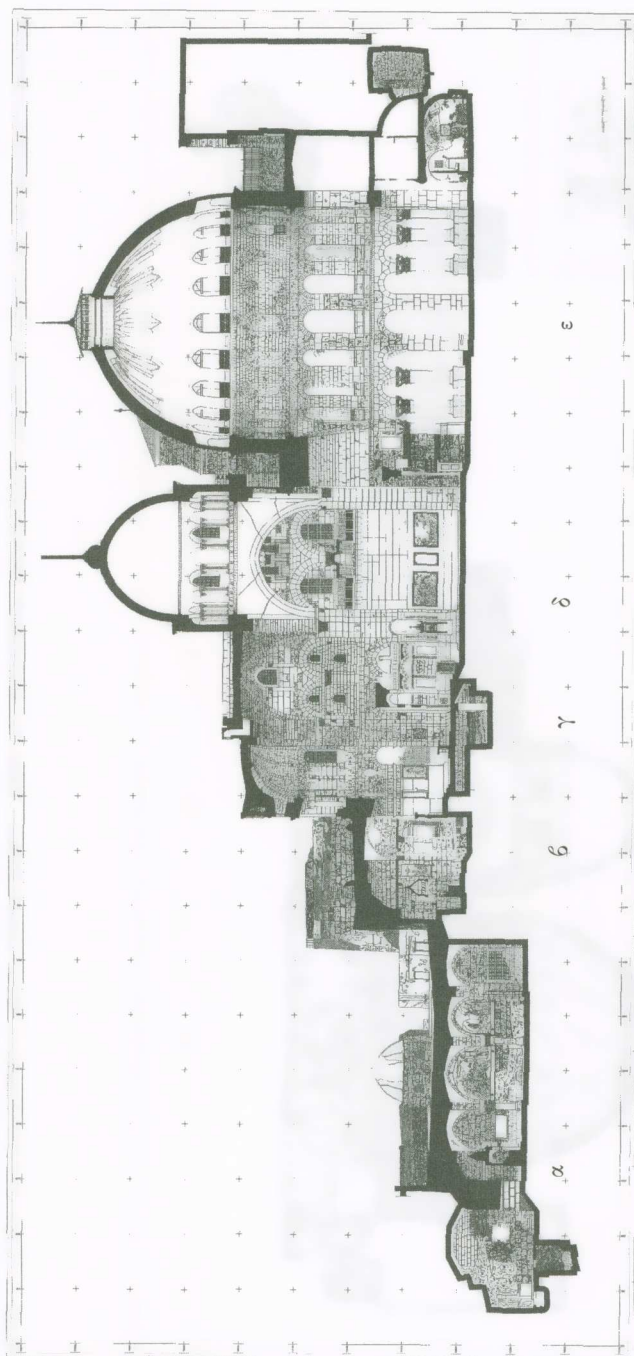
Σχέδ. 2. Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Κάτοψη τοῦ συνολικοῦ ἱεροῦ Συγκροτήματος. Τὰ κυριώτερα μέρη του σημειώνονται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 1-23. (1-1α) Δ. καὶ Α. εἰσοδοί, (2) Ἁγία Αὐλή, (3) Κωδωνοστάσι, (4) Μονὴ Ἀβραάμ, (5) Παρεκκλήσι Ἀρμενίων, (6) Παρεκκλήσι Κοπτῶν, (7) Παρεκκλήσι Μαρίας Αἰγυπτίας, (8) Ἁγία Πόρτα, (9) Ἀποκαθήλωση, (10) Παρεκκλήσι Ἀδάμ, (11) Γραφεῖο Σκευοφύλακος, (12) Περίδρομος, (13) Παρεκκλήσι Ἀκανθίνου Στεφάνου, (14) Εὕρεση Τιμίου Σταυροῦ, (15) Παρεκκλήσι “Διμερίσαντο”, (16) Παρεκκλήσι Λογγίνου, (17-18) Παρεκκλήσι Κλαπῶν - Φυλακὴ Χριστοῦ, (19) Ἑπτακάμαρο, (20) Παρεκκλήσι “Ἐμφανείας”, (21) Ροτόντα, (22) Πανάγιος Τάφος, (23) Καθολικὸ τῶν Ἑλλήνων.

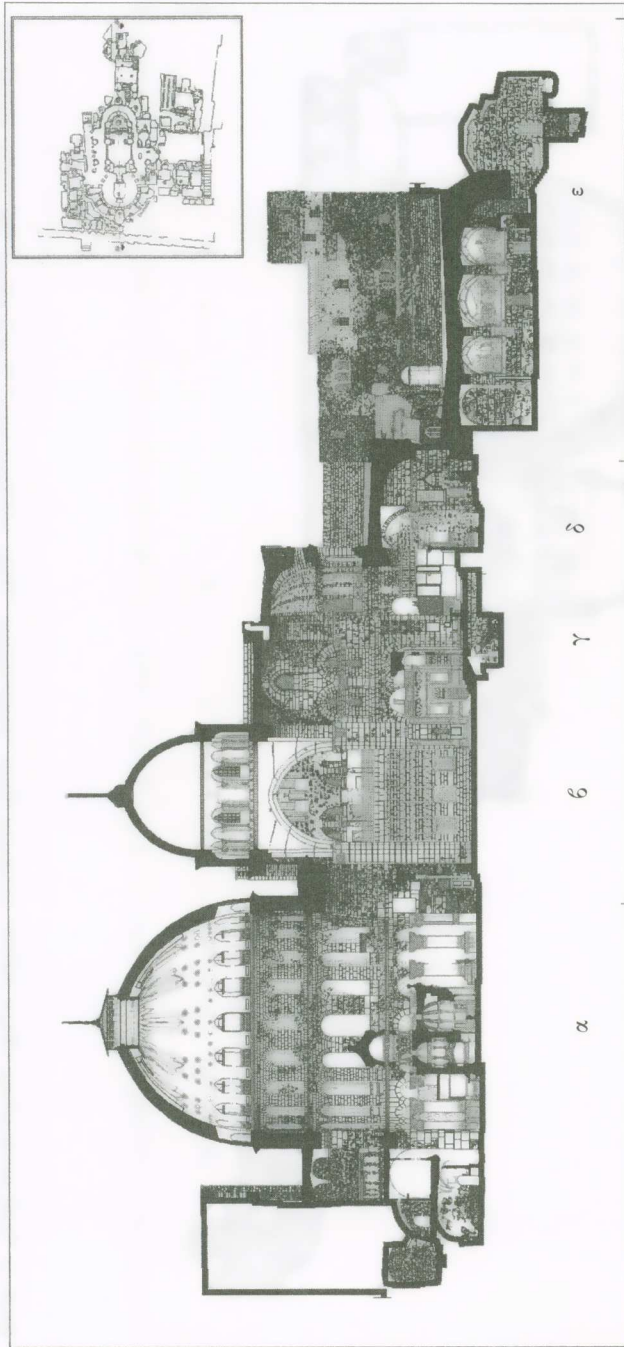
Σχέδ. 3 (όψοσμή 201 ΜΑΡ). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Νότια ὄψη με τομή με τὸν ὁμώνυμο Ναό (μικρὸς τροῦλλος).
 ντίου καὶ Ἑλένης (ἀριστερά) με τὸν ὁμώνυμο Ναό (μικρὸς τροῦλλος).

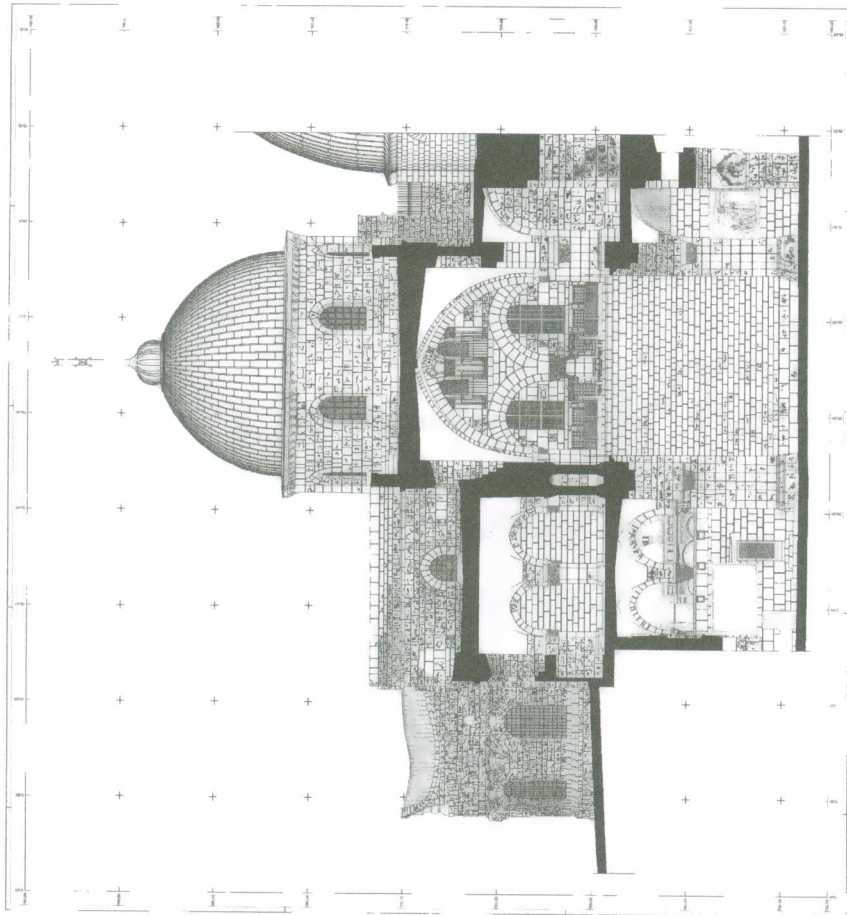
Σχ. 4 (όμοιομή 205B). Πανίερος Ναός Ἀναστασίας. Ὁψη τοῦ ἐσωτερικοῦ (περιοχή εἰσόδου, Ἀποκαθλιώσεως) βλέποντας πρὸς Ν. Εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς Ν. πρόσοψης.

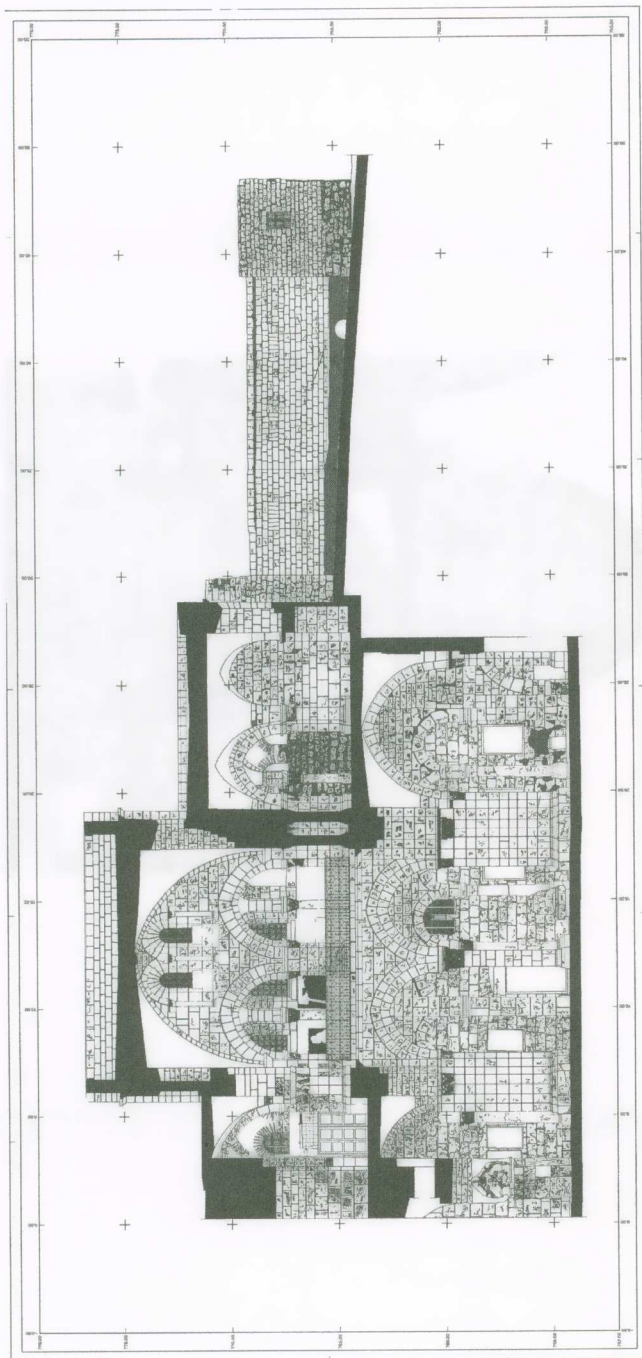
Σχ. 5. Τομή κατά μήκος (Τομή 221B). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ὁψη τοῦ ἑσωτερικοῦ (κατὰ μήκος τοῦ κύριου ἄξονα) τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος μετὰ τὸ διέμημα στραμμένο πρὸς Ν. Ἐκτὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ Εὐρέση (α), ὁ Περίδρομος (β), Κρύπτη μετὰ τῆς Κωνσταντινίαιας Βασιλικῆς (γ), Καθολικὸ τῶν Ἑλλήνων (δ), Ροτόντα (ε).

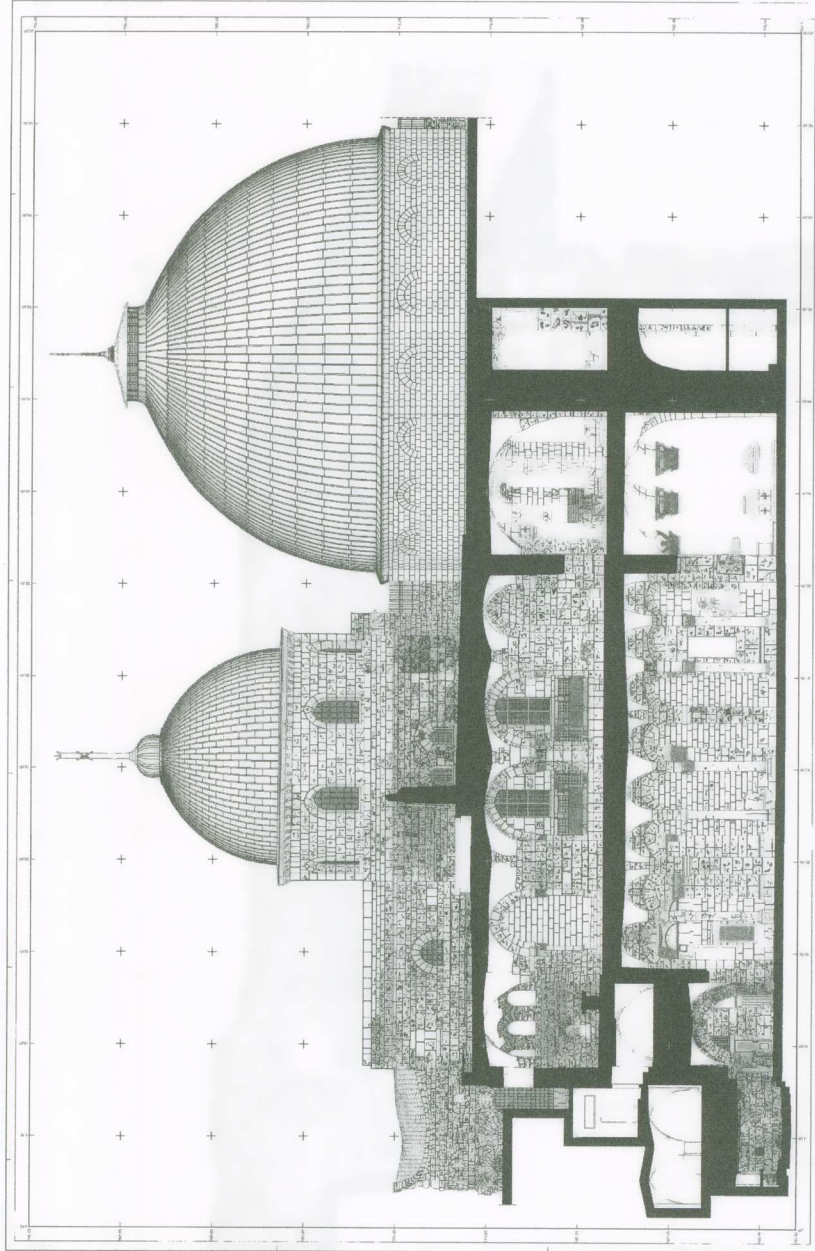
Σχέδ. 6 (Τομή 221N). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ὁψη τοῦ ἐσωτερικοῦ (κατὰ μῆκος τοῦ κύριου ἄξονα) μετὰ τὸ βλεμμαστραμμένο πρὸς Β. Ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιά: Ροτόντα (α), Καθολικὸ τῶν Ἑλλήνων (β), Κρύπτη μετ' ἴγνη τῆς Κωνσταντινείας Βασιλικῆς (γ), Περίβραχος (δ) καὶ Εὐρέση (ε).

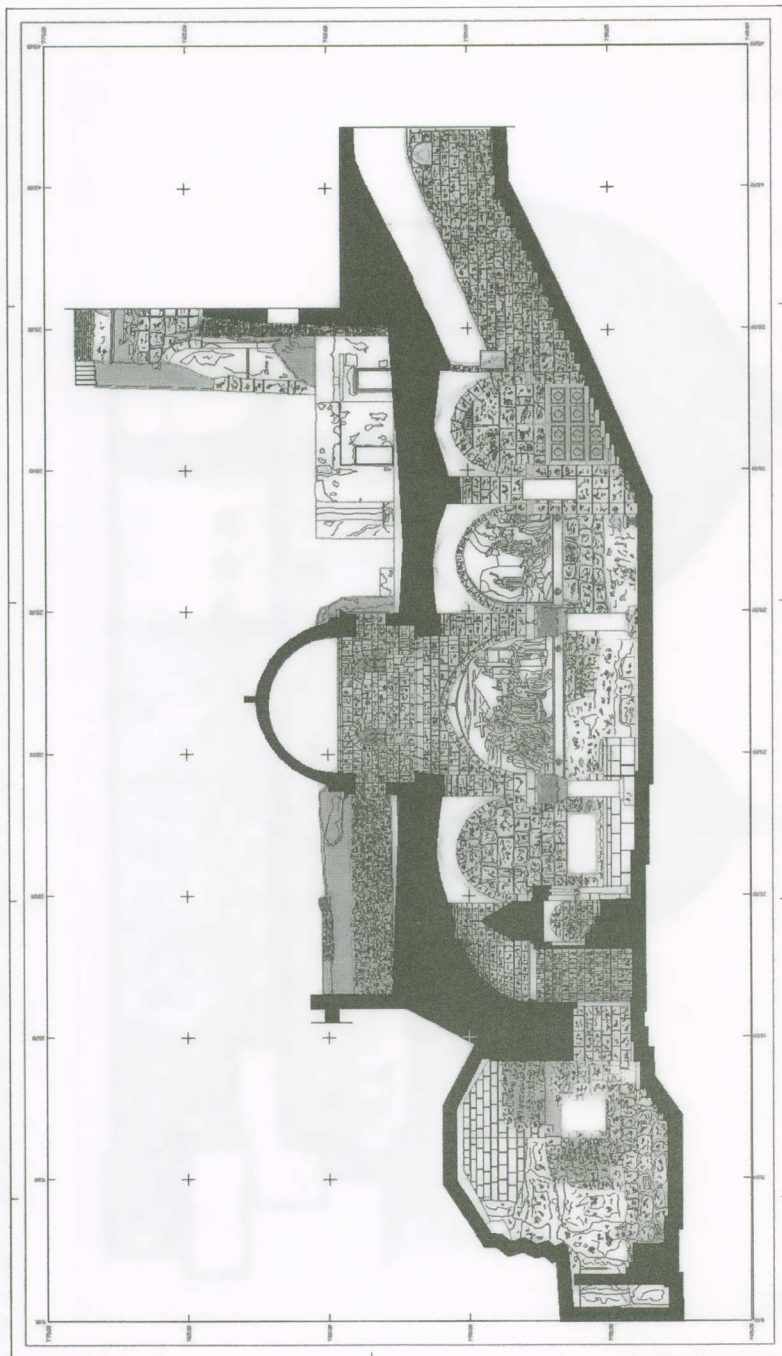
Σχέδ. 7 (Τομή 216B). Παλιός Ναός Ἀναστάσεως. Ὁψη τοῦ ἐσωτερικοῦ κατὰ μῆκος τοῦ Ἐπτακάμρου μὲ τὸ διέμμα στραμμένο πρὸς Ν.

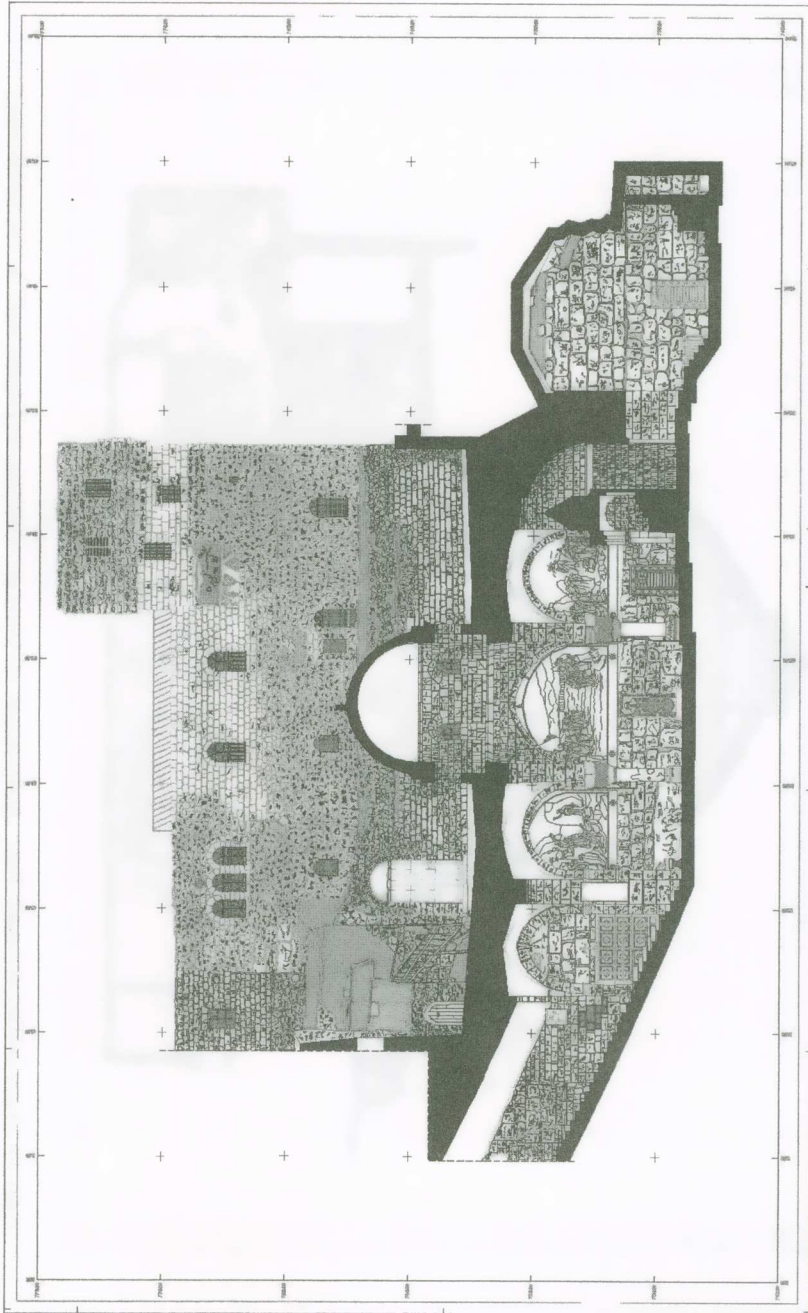
Σχ. 8 (Τομή 216Ν). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ὅψη ἐσωτερική τοῦ Β. τοῦ ναοῦ μετὰ τὸ ἐπιπέδιο στρωμένο πρὸς Β.

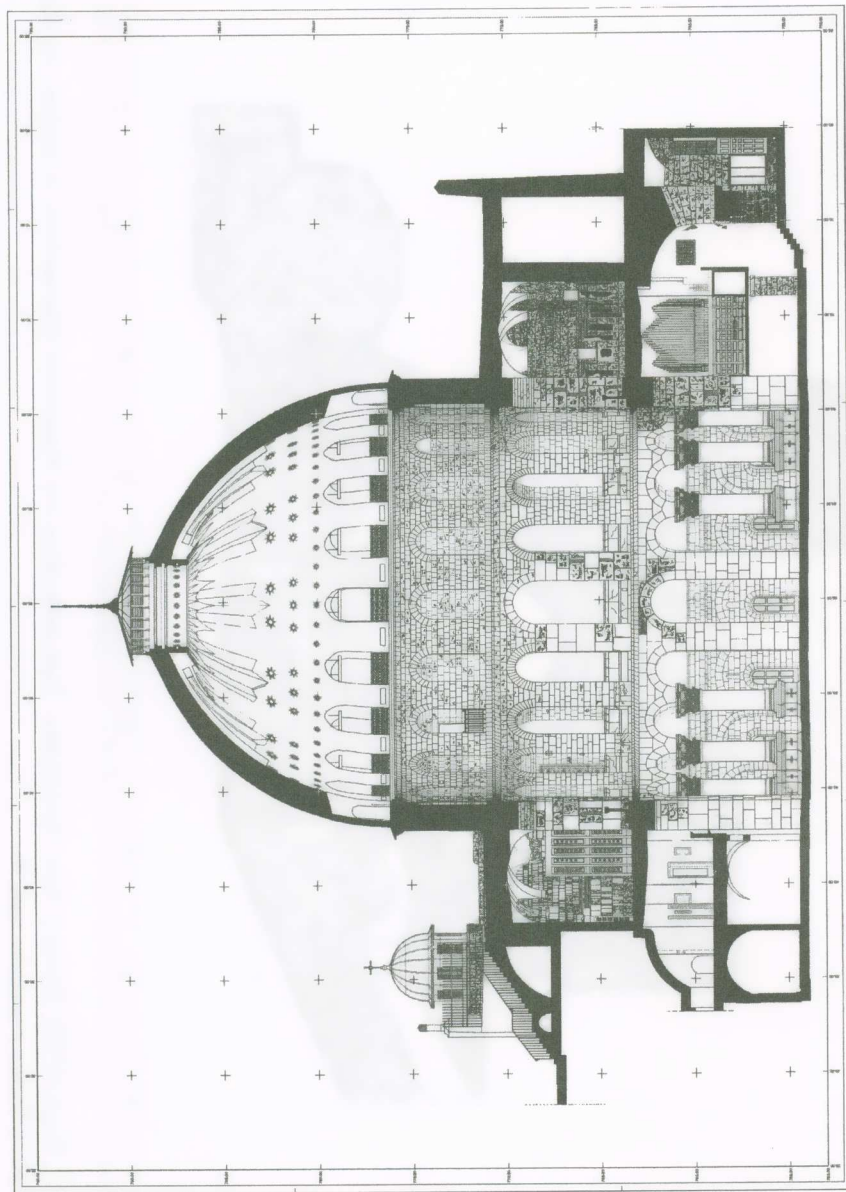
Σχέδ. 9 (Τομή 215BN). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ἐσωτερικὴ ὄψη καὶ τομὴ στὸ ἑπτακάματο μετὰ τὸ διέμμα στραμμένο πρὸς Ν.

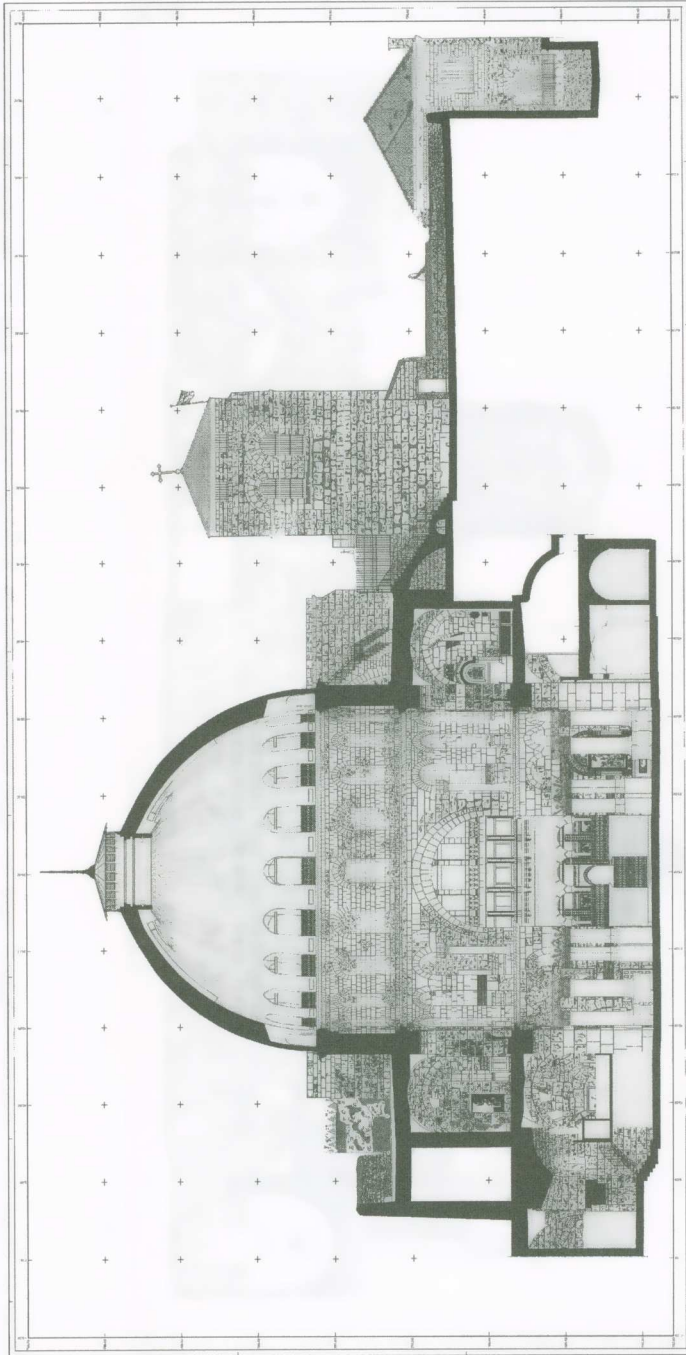
Σχέδ. 10 (Τομή 211B). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Τομή κατά μήκος στο Παρεκκλήσι (δεξιά) και τὸ Σπήλαιο τῆς Εὐρέσης (ἀριστερά) μὲ τὸ διέμμη στραμμένο πρὸς Ν.

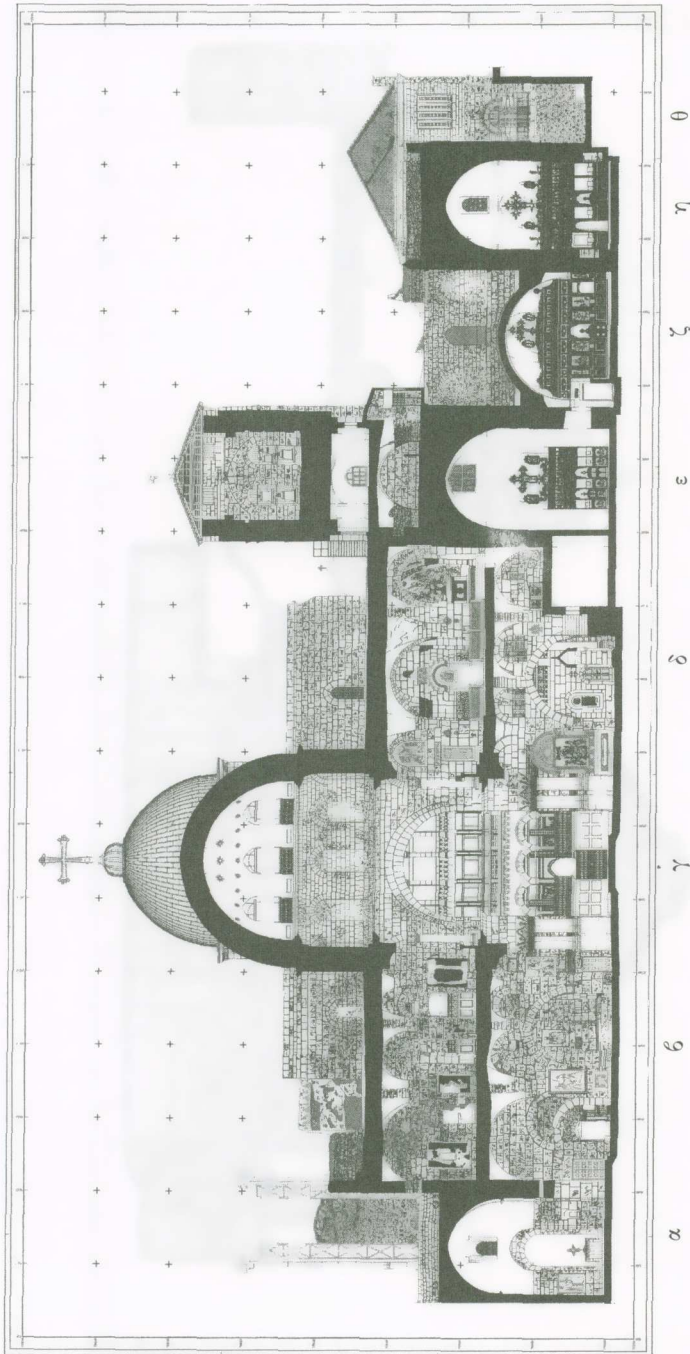
Σχ. 11 (Τομή 211N). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Τομή κατά μῆκος στο Παρεκκλήσι (ἀριστερά) καὶ τὸ Σπήλαιο τῆς Εὐρέσεως (δεξιά) μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς Β.

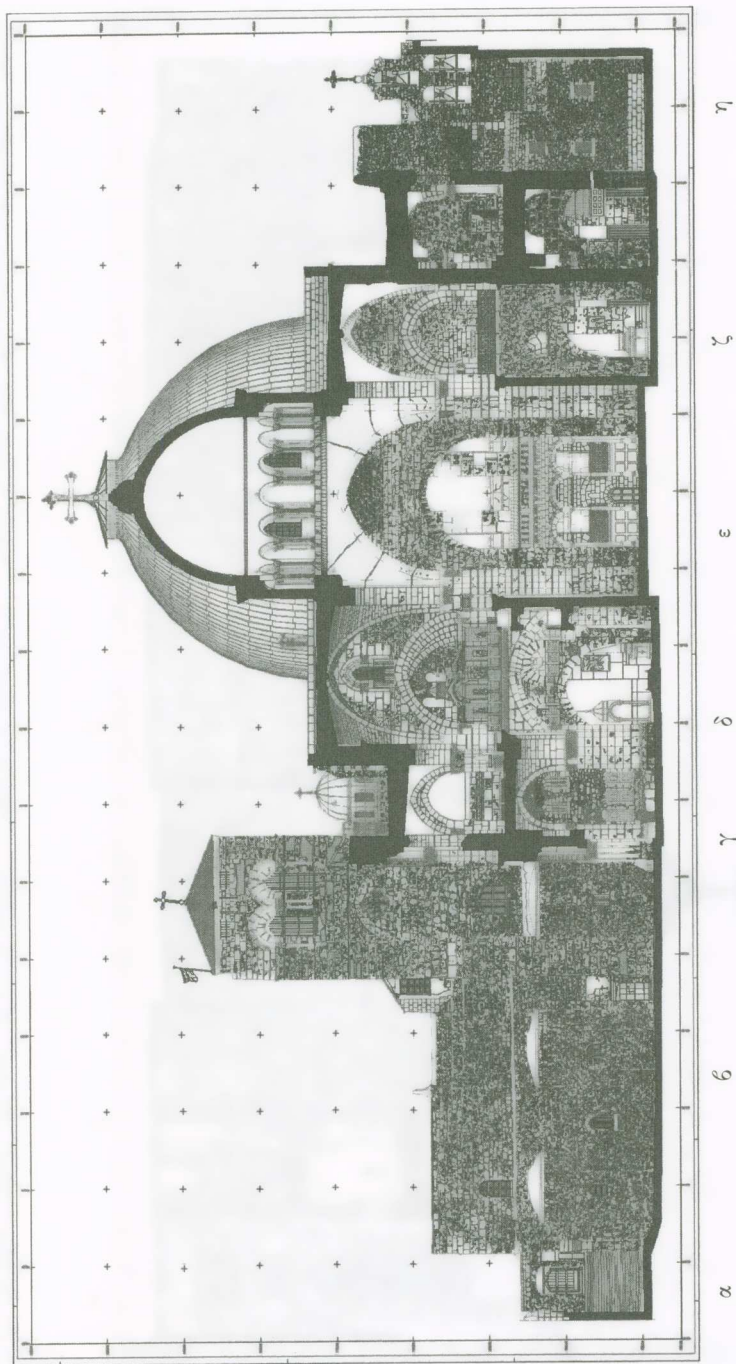
Σχέδ. 12 (Τομή 203Α). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ροτόντα με τὸ διέμμη στραμμένο πρὸς Δ. (ἐγκάρσια τομή).

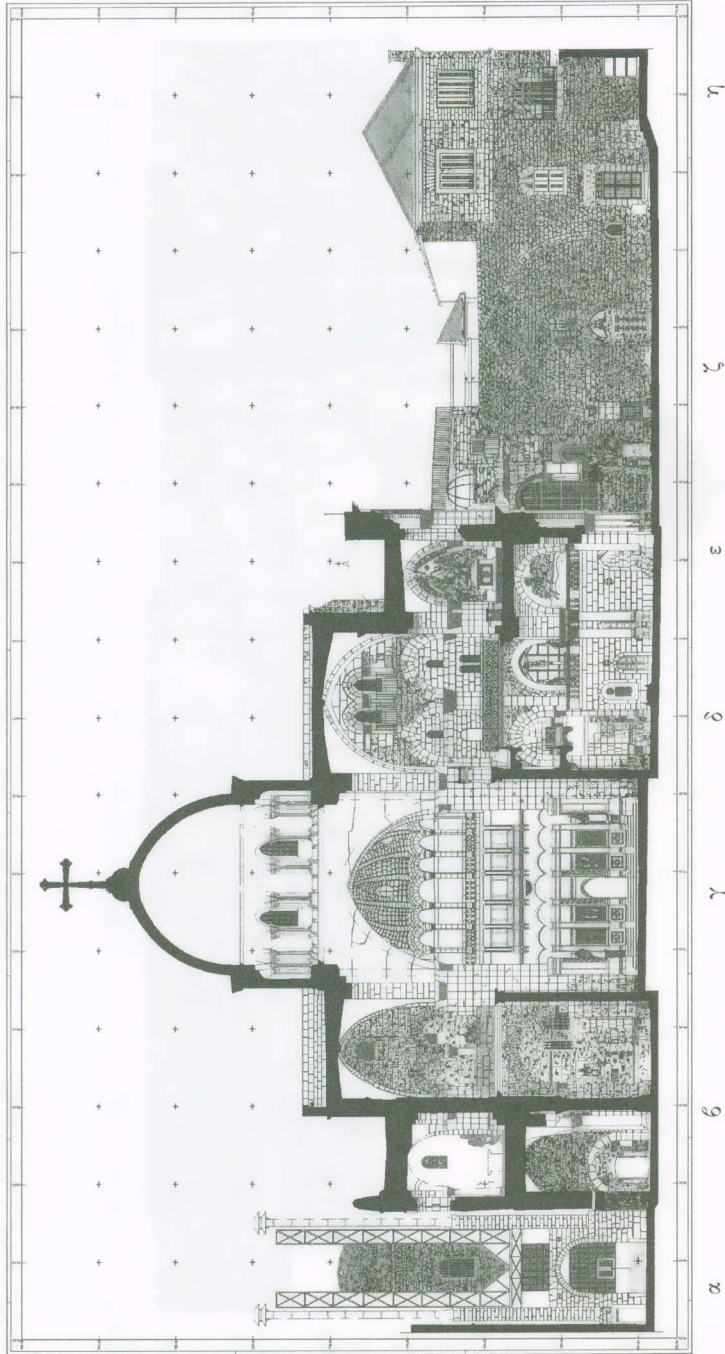
Σχέδ. 13 (Τομή 203Δ). Πανιέρως Ναός Ἀναστάσεως. Ρωτόννα με τὸ δέμμα στραμμένο πρὸς Δ. (ἐργάφια τομή).

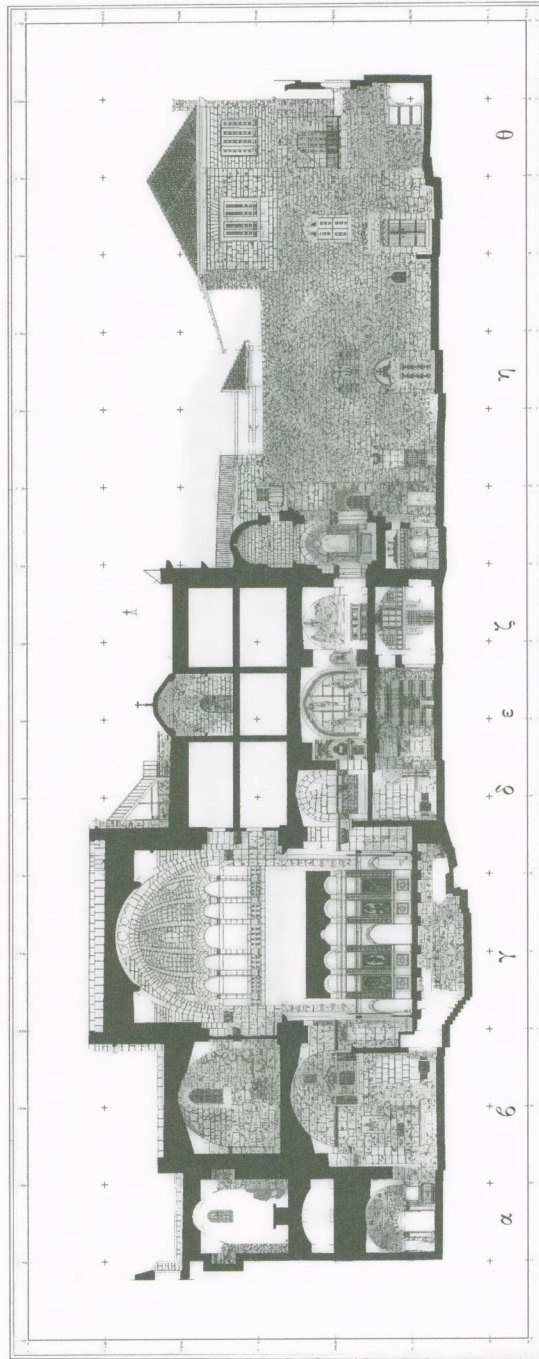
Σχέδ. 14 (Τομή 204). Συνολική ἐγκάρσια τομή τοῦ Ἱεροῦ Συγκροτήματος, μετὰ τὸ διέμμα στραμμένο πρὸς Α. Ἐκ δεξιᾶς ἀριστερᾶς: Παρεκκλήσιον “Ἐμφανείας” (α), Ἑπτακάμαρον (β), Τρικάμαρον (γ), Ἀρμενικὸν Παρεκκλήσιον (δ), Κωδωνοστάσιον, Παρεκκλήσιον 40 Μαρτύρων (ε), Ἐκκλησία Μυροφόρων (ζ), Ἐκκλησία Ἁγίου Ἰακώβου (η), δυτικὴ πρόσβασις (θ).

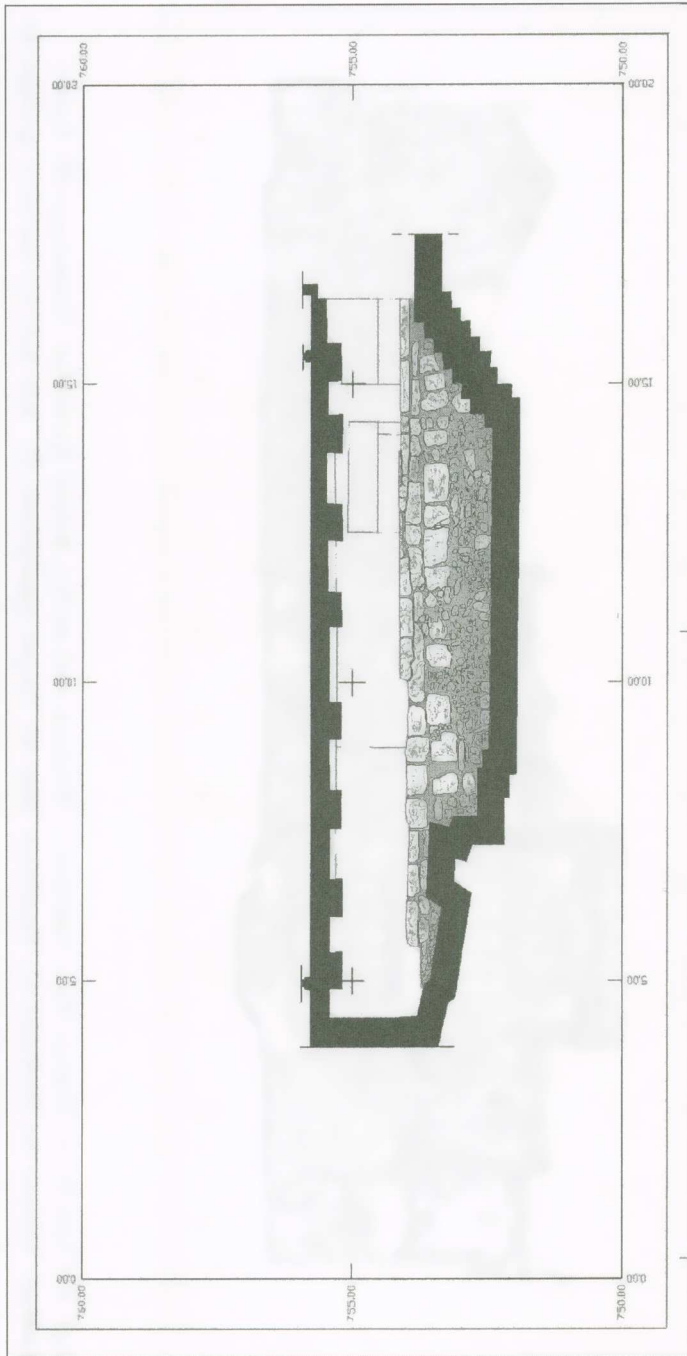
Σχ. 15 (Τομή 214Α). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ἐγκύρσια τομῆ καὶ ὄψη. Δυτικὴ πρόσβαση (α), Ἁγία Αὐλή (β), Εἴσοδος (γ), Ἀποκαθήλωση (δ), Καθολικὸ (ε), Ἑπτακάμαρο (ζ), Χῶροι Λατίνων (η) μὲ τὸ βλιέμα στραμμένο πρὸς Δ.

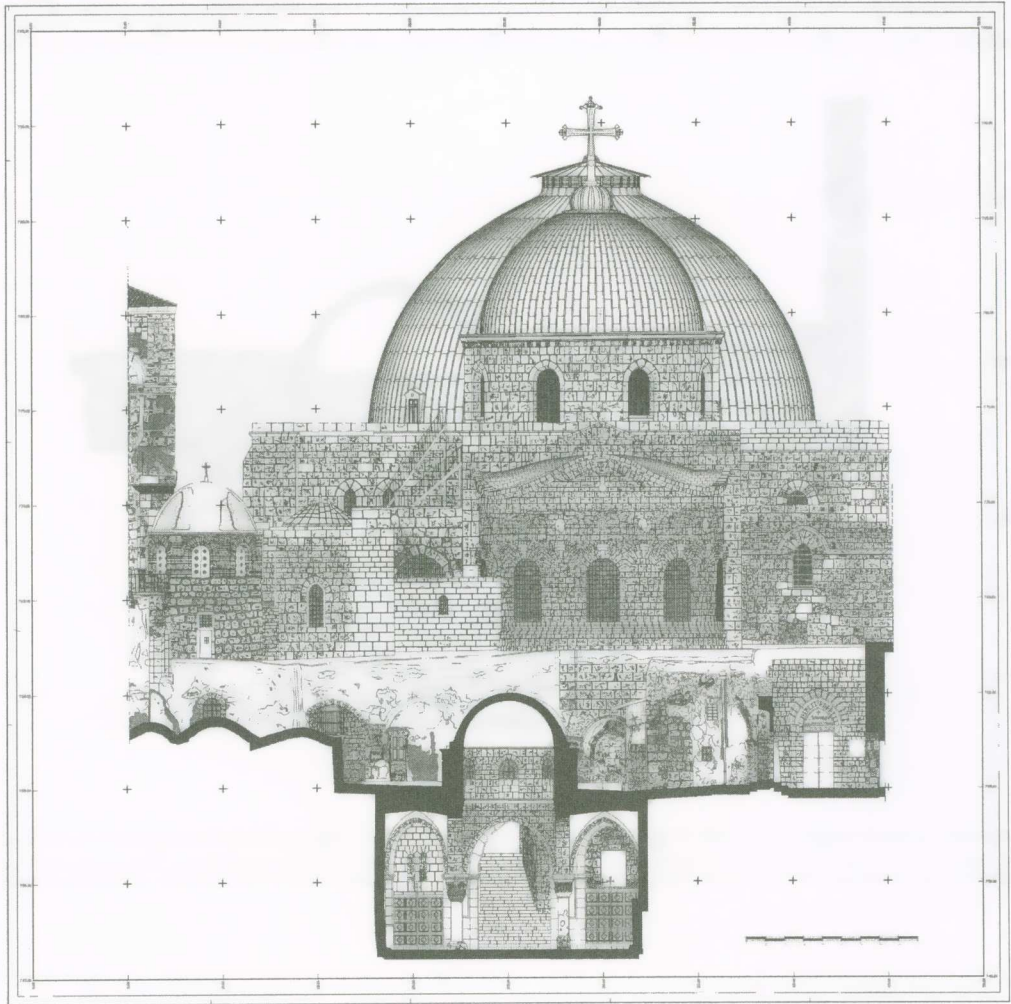
Σχ. 16 (Τομή 214Δ). Πανιέρος Ναός Ἀναστάσεως. Ἐγκαίρως τομή καὶ ὄψη. Χῶροι ὑμεινῆς (α), Ἑπτακάμαρο (β), Καθολικὸ Ἑλλη-
νων (γ), Ἀποκαθῆλωση (δ), Εἰσόδος (ε), Ἁγία Αὐλή (ζ), ἀνατολική πρόσβαση (η).

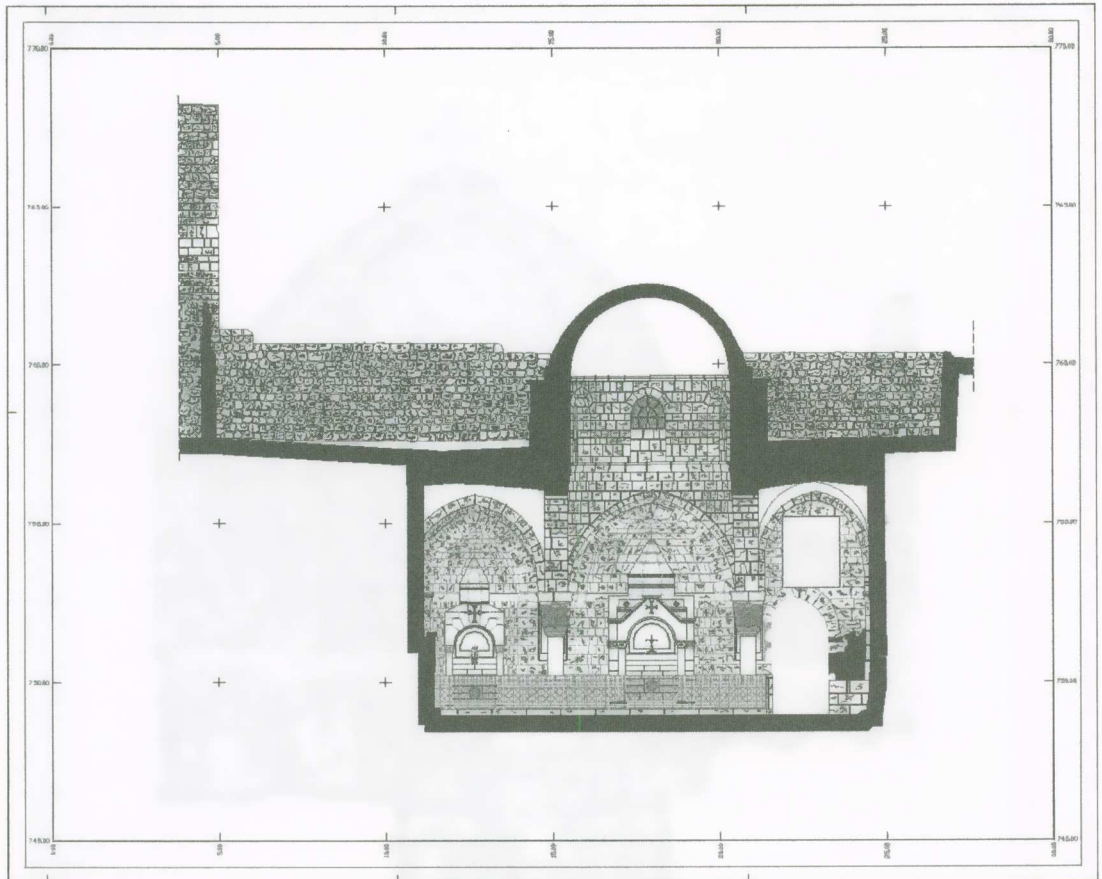
Σχ. 17 (Τομή 217Α). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ἐγγύρσια τομῆ καὶ ὄψη. Φυλακὴ Χριστοῦ (α), Ἐπτακάμαρο (β), Κρύπτη - Καθολικὸ Ἑλλάγγων (γ), Περιδρόμος (δ), Παρεκκλήσι Ἀδάμ (ε), Γραφεῖο Σκευοφύλακος (ζ), Ἁγία Αὔλη (η), ἀνατολική πρόσδαση (θ).

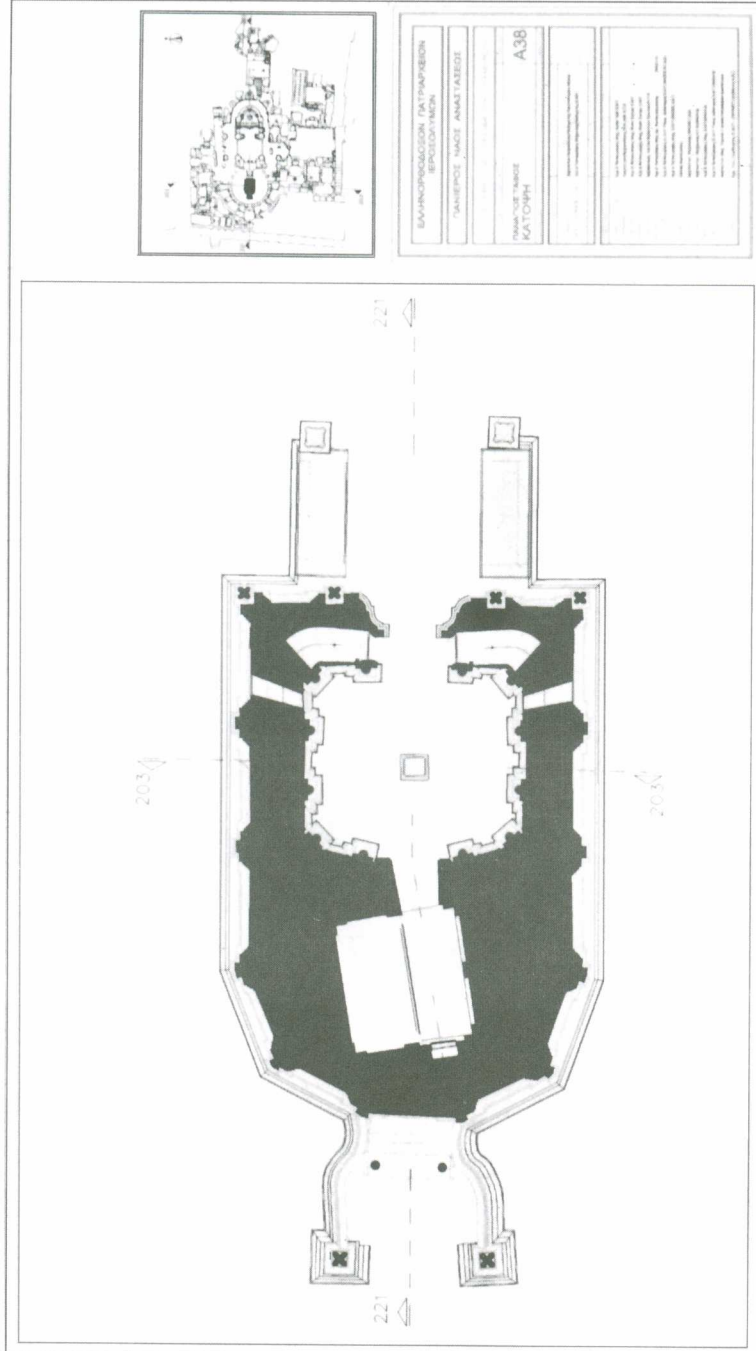
Σχ. 18 (Τομή 217Δ). Πανίερος Ναός Αναστασίου. Τομή κρύπτης κάτω από το Καθολικό των Ελλήνων με ἕγνη τῆς Κωνσταντινείας Βασιλικῆς.

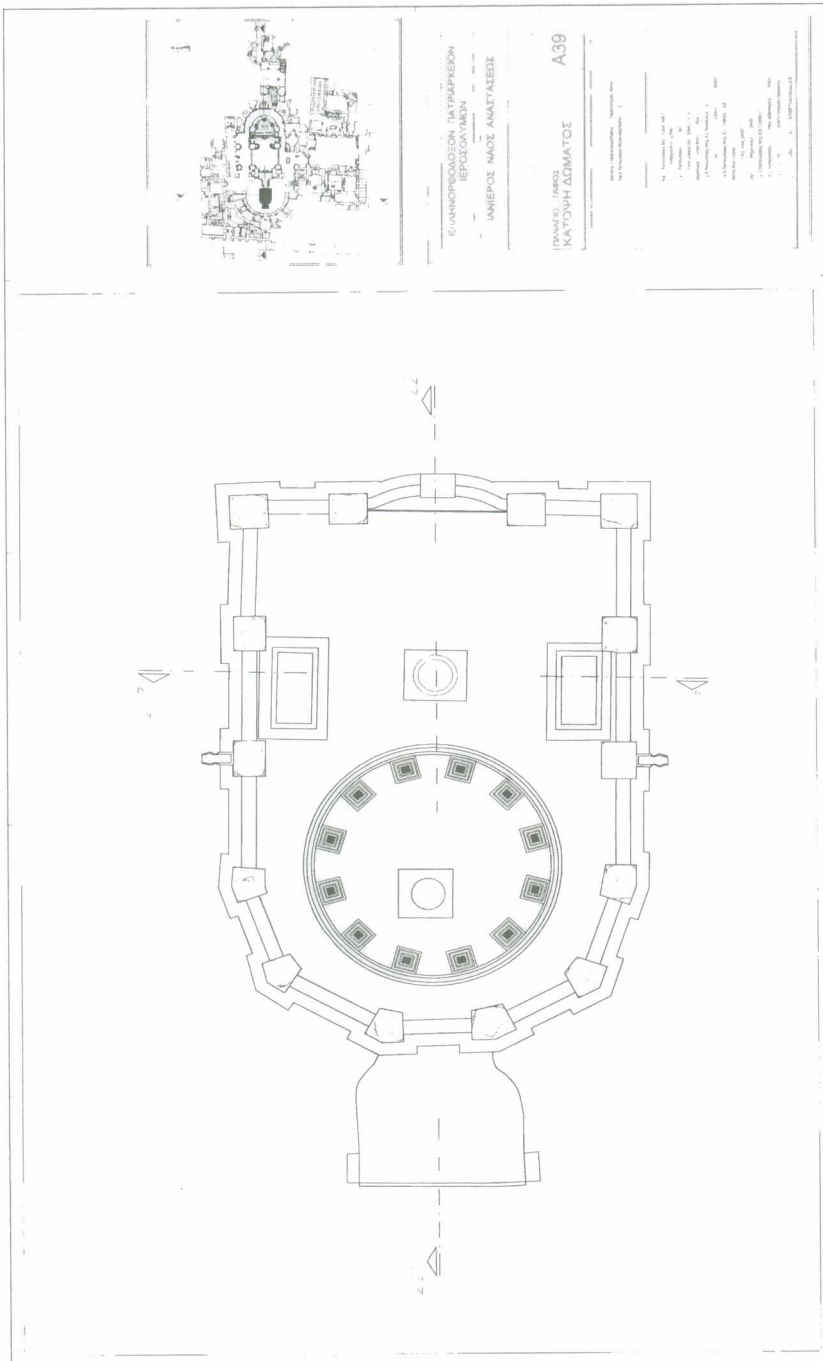
Σχέδ. 19 (Τομή 213Α). Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ἐγκάρσια τομή στο Παρεκκλήσι τῆς Εὐρέσης με τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς Δ.

Σχέδ. 20. Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Τομή στο Παρεκκλήσι τῆς Εὐρέσης με τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς Α. Δεξιὰ ἡ κάθοδος πρὸς τὸ Σπήλαιον Εὐρέσης.

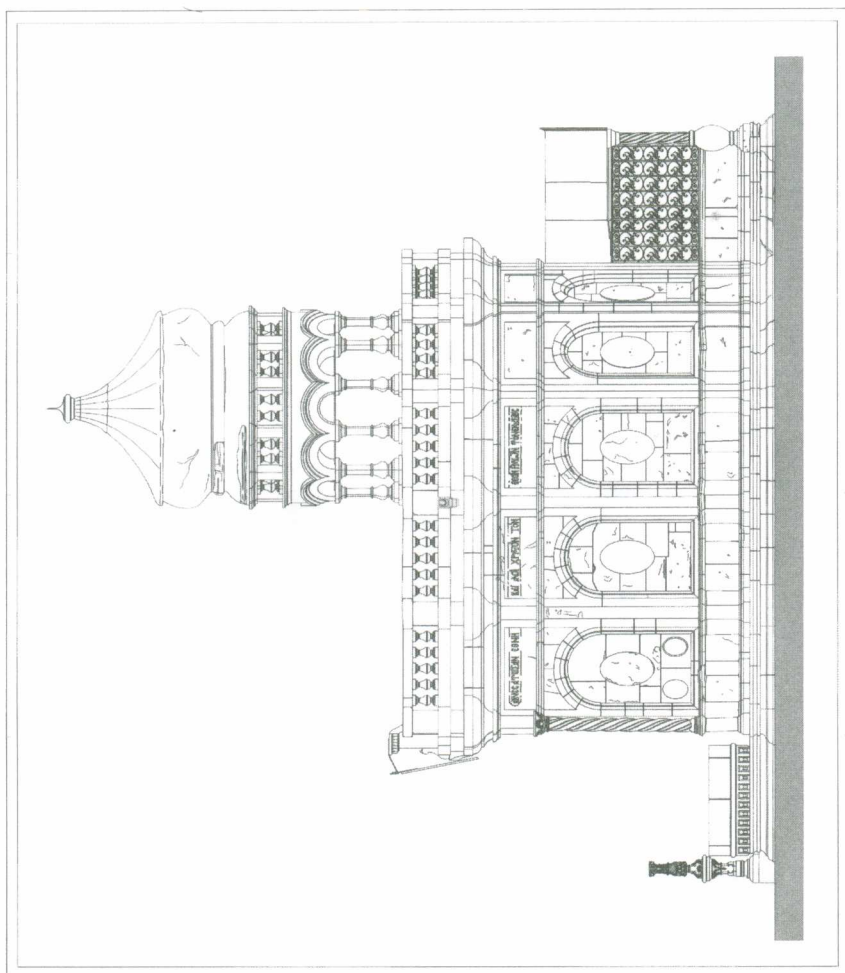
Σχ. 21. Πανίερος Ναός Ἀνασάσσεως, Ροτόντα, κάτοψη Ἀγίου Κουβουκλίου.

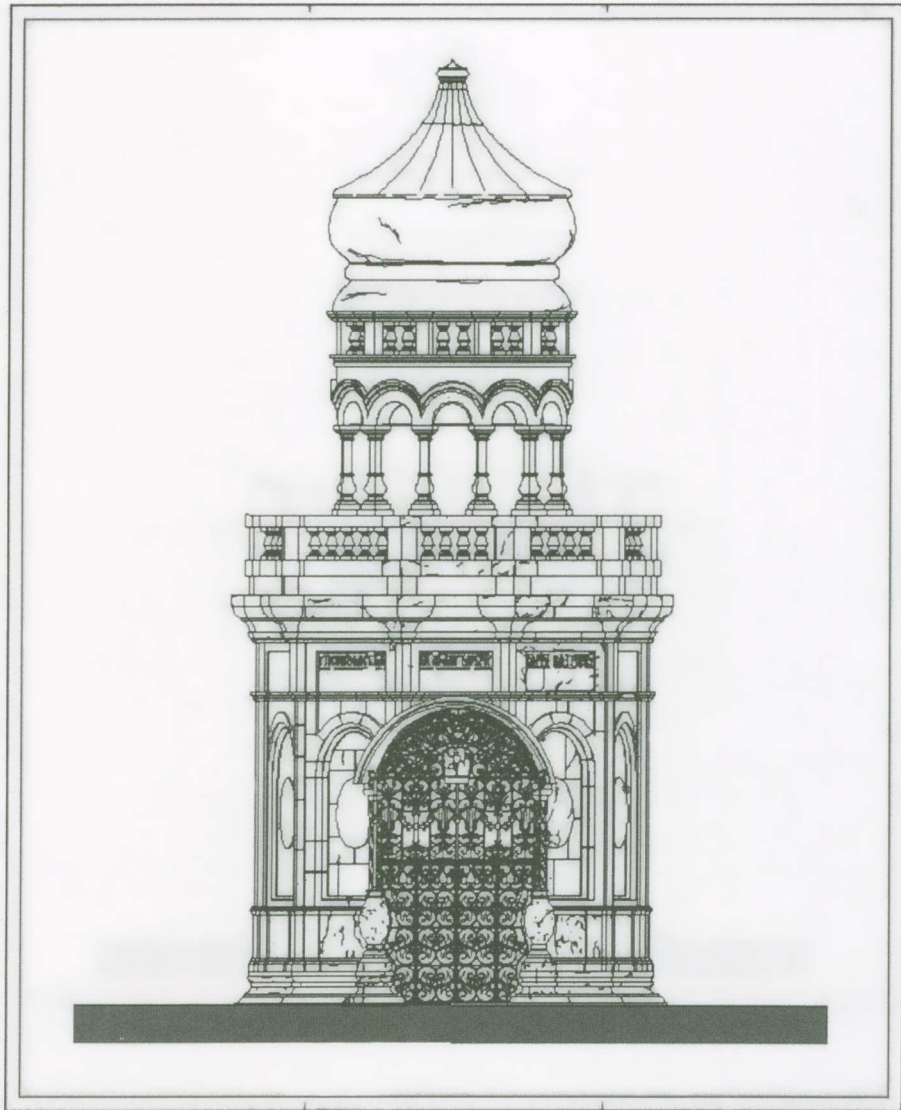
Σχέδ. 22. Πανιέρως Ναός Αναστάσεως. Ροτόντα, Άγιον Κουδούλιον. Κάτοψη δώματος.

Σχέδ. 23. Πανίερος Ναός 'Αναστάσεως. Ροτόντα, "Άγιον Κουβούκλιον. Άνατολική όψη.

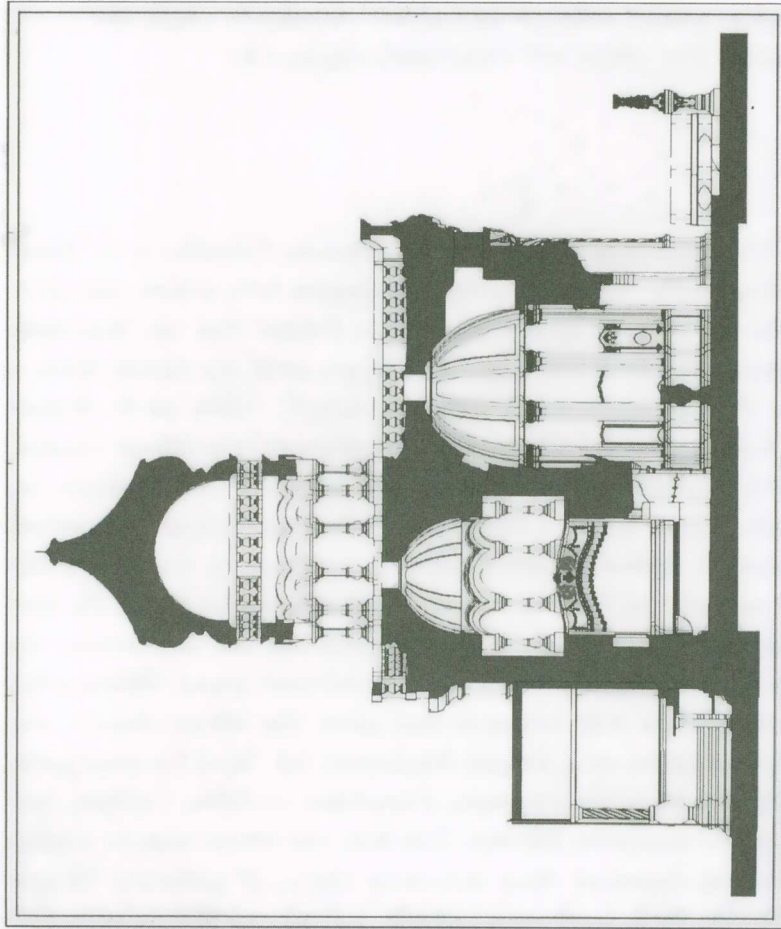
Σχ. 24. Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ροτόντα, Ἄγιον Κουδούκλιον. Βόρεια ὄψη.

Σχέδ. 25. Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ροτόντα, Ἅγιον Κουβούκλιον. Δυτική ὄψη.

Σχέδ. 26. Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ροτόντα, Ἅγιον Κουβούκλιον. Προθάλαμος με Ἅγιον Λίθον. Ἐγκάρσια τομή.

Σχέδ. 27. Πανίερος Ναός Ἀναστάσεως. Ροτόντα, Ἅγιον Κουβούκλιον. Κατὰ μῆκος τομὴ. Πανακλήθρι Κοπτῶν (α), Τάφος (β), Προθάλαμος (γ), Εἴσοδος (δ).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄

Γ. ΔΑΒΒΑ - Θ. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΧΕΔΙΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ ΤΟΥ
ΒΡΑΧΟΥ ΤΟΥ «ΦΡΙΚΤΟΥ ΓΟΛΓΟΘΑ» (Σχέδια I-X).

Όπως ήδη σημειώθηκε (Παράρτημα Α΄, «Φρικτός Γολγοθᾶς»), τὸ Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων πραγματοποίησε (στὸ πλαίσιο τῶν ἐκτελούμενων ἐδῶ καὶ δεκαετίες ἐργασιῶν μέσα στὸν Πανίερο Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως), ἀνασκαφικὴ ἐπέμβαση στὸ χῶρο τοῦ Γολγοθᾶ κατὰ τὴν περίοδο Μαΐου - Ὀκτωβρίου 1988 με ὑπεύθυνους ἀρχιτέκτονες τοὺς Γ. Λάββα καὶ Θ. Μητρόπουλο. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ ἀπέβλεπε στὴν ἀπομάκρυνση τῶν λίθινων πλακῶν, πού με πολλὴ στενότητα χρόνου τοποθετήθηκαν ἐκεῖ μετὰ τὴν πυρπόληση τοῦ ναοῦ τὸ 1808. Προτοῦ ἀρχίσει ἡ ἀπομάκρυνση αὐτὴ, προηγήθηκε συστηματικὴ καὶ λεπτομερειακὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση καὶ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς τοῦ Γολγοθᾶ. Καρπὸς αὐτῆς τῆς διερεύνησης καὶ τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τὰ σχέδια, πού μερικὰ παρουσιάζονται ἐδῶ καὶ τεκμηριῶνουν τὴν μορφή (πρὶν καὶ μετὰ) τοῦ κορυφαίου αὐτοῦ χριστιανικοῦ χώρου. Βέβαια ἡ ὅλη ἐπέμβαση περιορίσθηκε στὴν ἀντικατάσταση μόνον τῶν λίθινων πλακῶν, ἐνῶ ὅλη ἡ λοιπὴ διακόσμηση καὶ ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνηματος (Ἁγία Τράπεζα με ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, εἰκονοστάσι, κανδῆλες, Πρόθεση, ὄροφή, δάπεδο κ.λπ.) παρέμειναν ἀνέπαφα. Στὴ θέση τῶν λίθινων πλακῶν τοποθετήθηκε μεταλλικὸ πλαίσιο με εἰδικὰ κρύσταλλα πάχους 33 χιλιοστῶν. Τὰ κρύσταλλα αὐτὰ εἶναι βατὰ, ὥστε καὶ ἡ ἐπιθυμία, ὁ Τόπος τοῦ Μαρτυρίου νὰ εἶναι θεατὸς καὶ ἡ ἀπαίτηση τῆς προστασίας καὶ τῆς ἐξυπηρέτησης τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν, νὰ ἐξυπηρετοῦνται. Ἡ ἐκτέλεση τοῦ προστατευτικοῦ πλαισίου ἔγινε στὸ Ἐργαστήριον Μεταλλικῶν Κατασκευῶν τοῦ Ἀριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ὑπεύθυνοι: καθηγητῆς Π. Παναγιωτόπουλος, καὶ πολιτικὸς μηχανικὸς Μ. Ζυγομαλᾶς), ἐνῶ τὸ εἰδικὸ κρύσταλλο παραγγέλθηκε στὴν Ἑλβετία (SET Glasbau A.G., Duebendorf/ZH, Ἑλβετία).

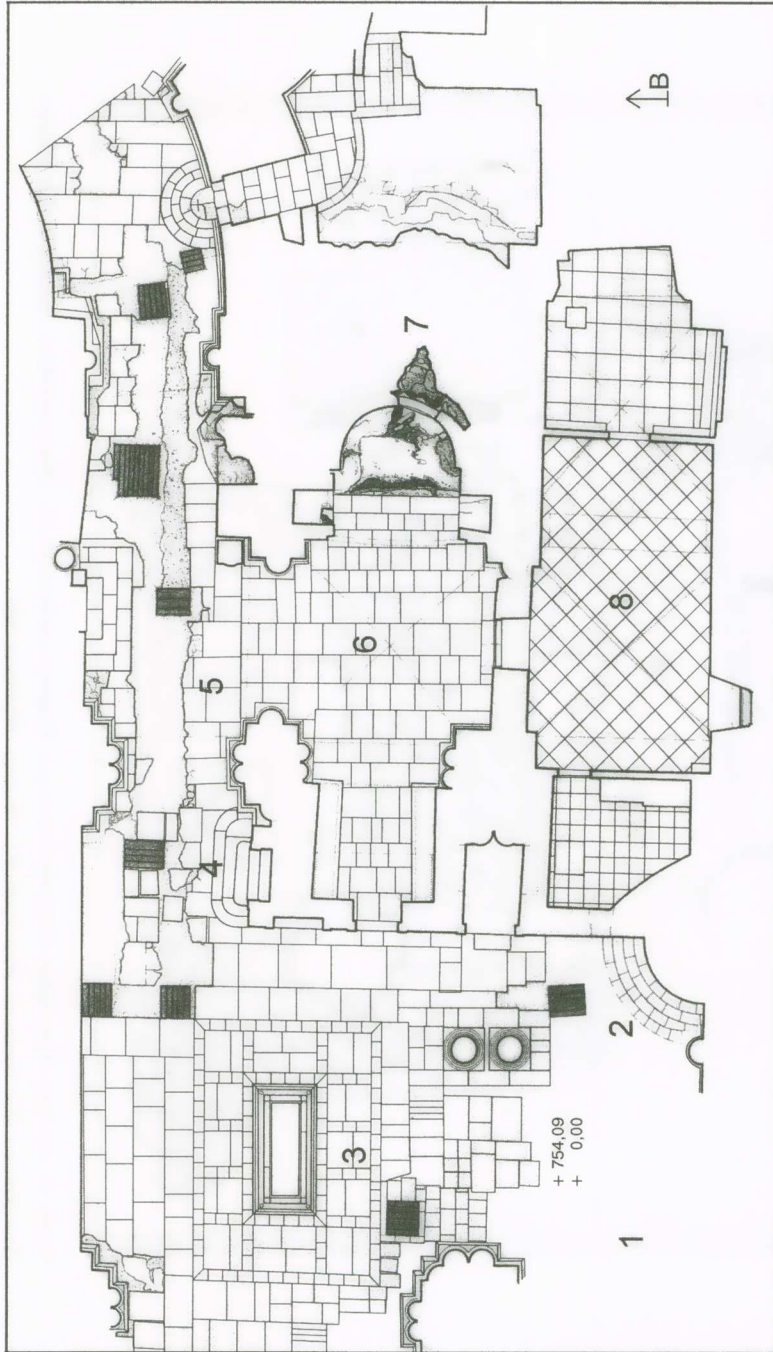
Οι εργασίες επί τόπου άρχισαν τήν Τετάρτη 27-4-1988 με τήν κατασκευή ξύλινου παραπετάσματος. Συνεργεῖο εἰδικευμένων τεχνιτῶν με ἐπικεφαλῆς τόν γλύπτη καί «πετρᾶν» Anastas άρχισε τήν ἀποκόλληση τῶν σημαντικοῦ βάρους πλακῶν (ἀφου πρώτα ἀριθμήθηκαν ὅλες) με τήν ἐποπτεία τοῦ ἹΑρχιεπισκόπου Θαβωρίου μακαριστοῦ Δανιήλ, τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ τεχνικοῦ γραφείου κου Θ. Μητρόπουλου καί τοῦ γράφοντος. Οἱ καλυπτήριες αὐτές πλάκες εἶχαν ὄρατό πάχος μέχρι 12 ἑκατοστῶν, ἀλλά με ἀκατέργαστη καί παχύτερη (μέχρι 35 ἑκατοστῶν) τήν ἀθέατη ἐπιφάνειά τους, ἡ ὁποία ἐδραζόταν σέ παχύ «γέμισμα» ἀποτελούμενο ἀπό κονίαμα, ξύλα, γύψο, «ἀγγελαιούς λίθους» (πού ἀναφέρει ἡ περιγραφή τοῦ Νεοφύτου μετὰ τῆ διαμόρφωσή του τὸ 1810 μ.Χ.) καί ἄλλα πρόχειρα ὕλικά πληρώσεως, ὥστε νά ἰσοπεδωθεῖ ἡ ἀκανόνιστη μορφή τοῦ φυσικοῦ πετρώματος κάτω ἀπό αὐτά. Ἐνδιαφέρον εἶναι νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι μέσα στὰ δύο ὑπερυψωμένα θρανία στὸ βόρειο καί νότιο τμήμα τοῦ Προσκυνηματος, συμμετρικά πρὸς τήν ἹΑγία Τράπεζα, δὲν ὑπῆρχε φυσικός βράχος, ὡς ἄφηνε νά ἐννοηθεῖ ἡ ὑπερύψωσή τους, ἀλλά «γέμισμα» γύψινο, τὸ ὁποῖο μάλιστα εἶχε «φουσκώσει» καί εἶχε ἀνασηκώσει κατὰ μερικά ἑκατοστὰ τῆ λεπτή, ὀριζόντια πλάκα στῆ βορειοδυτικῆ γωνία τῆς. Διάφορα νομίσματα τῆς ἐποχῆς μας κυρίως καί πλῆθος σημειωμάτων σέ χαρτί με ὀνόματα προσκυνητῶν καί συγγενῶν τους, εἶχαν ριχθεῖ μέσα ἀπὸ τίς ὕφιστάμενες ὀπές τῶν πλακῶν καί εἶχαν ἀναμειχθεῖ με τὸ σκούρο μείγμα καμμένων κεριῶν, πετρελαίου καθαρισμοῦ καί σκόνῆς, τὰ ὁποῖα εἶχαν διεισδύσει ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1810. Ὅλο αὐτὸ τὸ ὕλικὸ πληρώσεως μᾶς ἐμπόδιζε γιὰ πολλὲς μέρες τῆ θέα τοῦ φυσικοῦ πετρώματος, πού με δικαιολογημένη προσμονῆ καί ἀγωνία ἀναζητούσαμε, καθὼς μᾶς κατεῖχε τὸ φοβερὸ συναίσθημα, ὅτι ἐργαζόμεστε ἐπάνω στὸ ἱερότερο γήινο σημεῖο τῆς Χριστιανοσύνης.

Μετὰ τήν ἀποκόλληση ὅλων τῶν καλυπτηρίων πλακῶν, ἡ ἐργασία προχώρησε με προσοχή καί περίσκεψη, ὥστε κατὰ τήν ἀπομάκρυνση τοῦ σημαντικοῦ σέ ποσότητα ὕλικου πληρώσεως νά μὴ χαθεῖ ὅ,τιδήποτε ἀρχαιολογικὸ ἢ ἄλλο τεκμήριο ὑπῆρχε μέσα σέ αὐτό. Στῆ φάση αὐτῆ – ἐμπειρογνώμων καί ἀρχιτέκτων – ἀναλάβαμε εὐχαρίστως τὸν ρόλο τοῦ ἐργάτη κατὰ τῆ σταδιακῆ διάλυση, μεταφορὰ καί φύλαξη σέ ἰδιαίτερο χῶρο, τόσο τῶν πλακῶν ὅσο καί τοῦ ὡς ἄνω ὕλικου πληρώσεως.

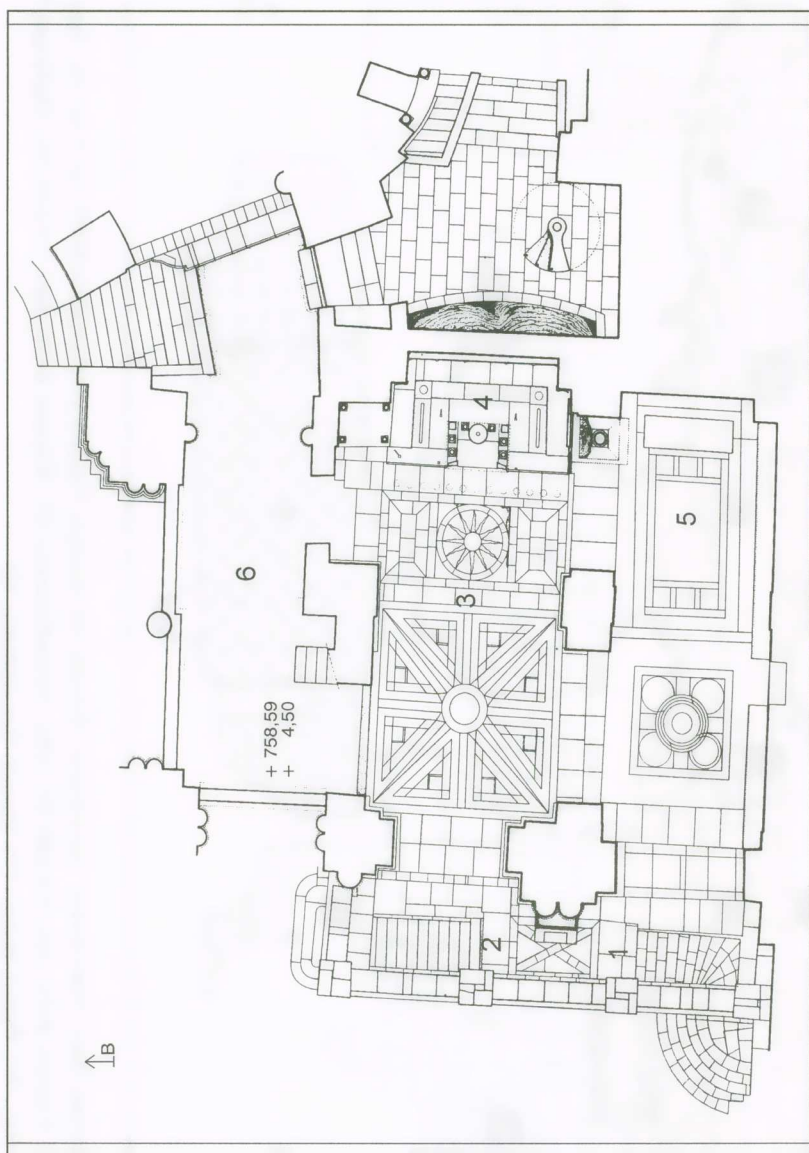
Εἶναι ἄλλωστε αὐτονόητο ὅτι ἡ ποικίλη αὐτῆ μάζα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ καλλιτεχνικῆ ἢ μνημειακῆ ποιότητα, ἀποτελεῖ ἱστορικὸ ὕλικὸ προερχόμενο ἀπὸ κορυφαῖο λατρευτικὸ χῶρο καί τῆς ὀφείλεται διαφύλαξη καί σεβασμός.

Μετά από μερικές εβδομάδες προσεκτικῆς ἐργασίας φάνηκε ἐπιτέλους τόσο τὸ ἀνάγλυφο τοῦ φυσικοῦ Βράχου ὅσο καὶ ἄλλα ὑπολείμματα διαμορφώσεων καὶ ἐπεμβάσεων προηγούμενων περιόδων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκαν ἤδη στὸ Παράρτημα Α΄ στὴν περιγραφή τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνήματος.

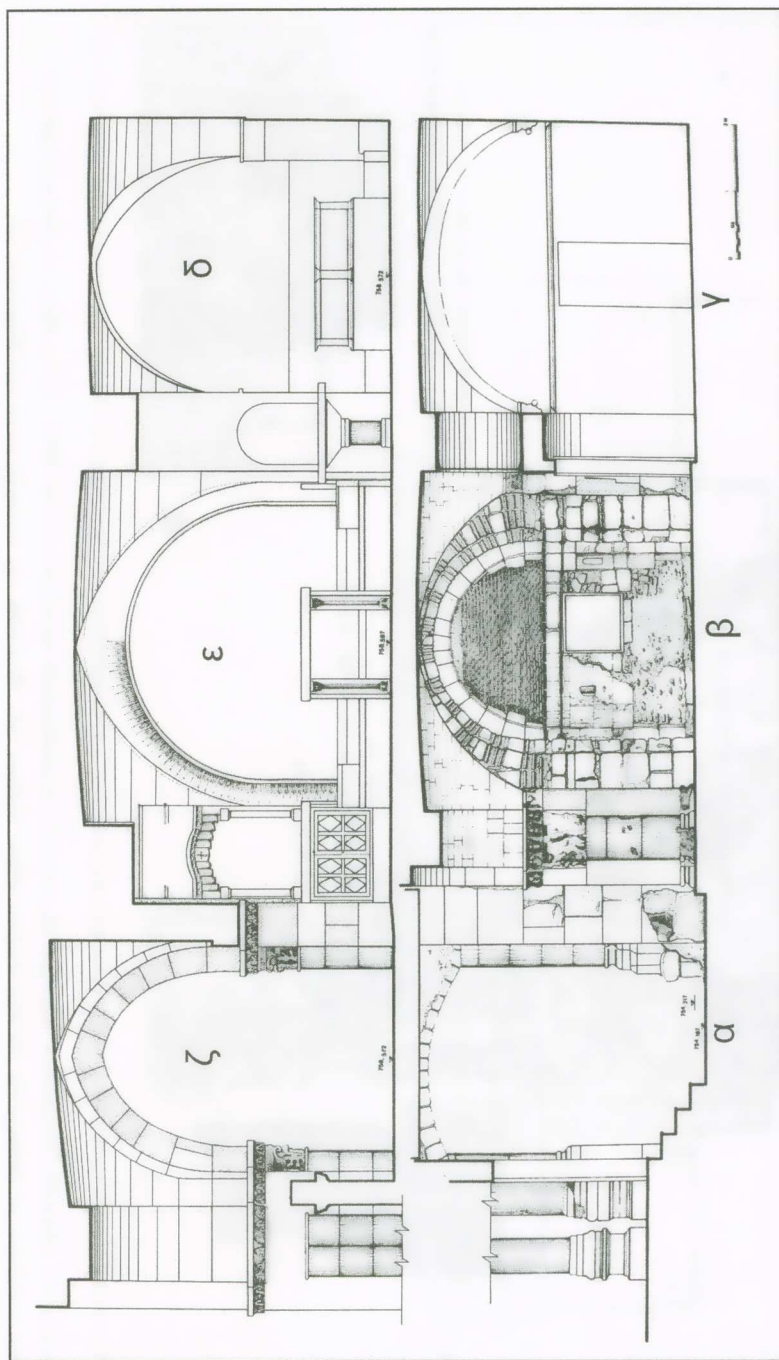
Ὁ εἰδικὸς φωτισμὸς, ποῦ ἐπίσης μελετήθηκε, συμπληρώνει τέλος τὴν ὅλη ὑποβλητικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου ὡς Συμβόλου πάθους καὶ ἀγωνίας Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ἀπὸ τὴ Σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ μέχρι σήμερα.

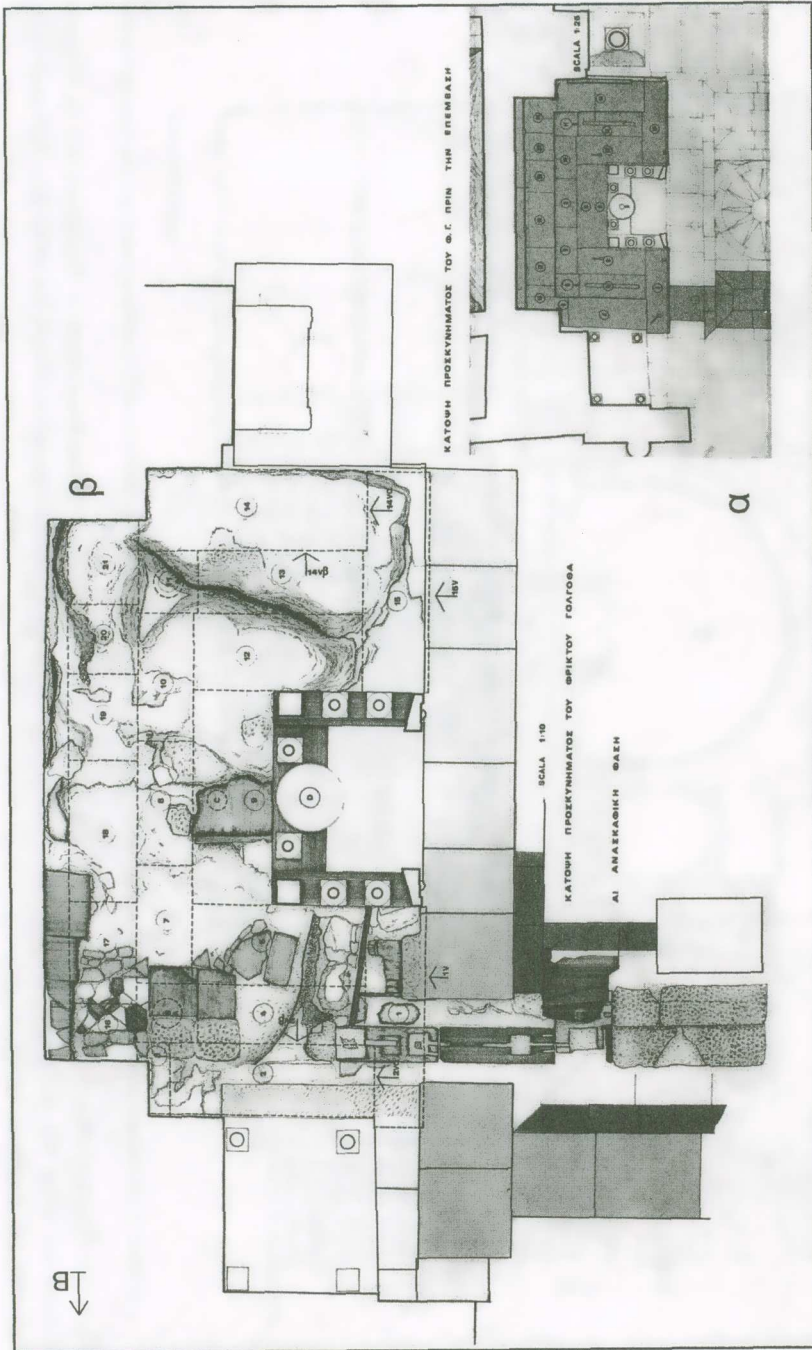
Σχέδ. Ι. Πανιέρος Ναός Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων. Κάτοψη τῆς περιοχῆς Γολγοθᾶ στό ἐπίπεδο (+0.00) τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως. Εἴσοδος (1), Κλίμακα ἀνάδου πρὸς Γολγοθᾶ (2), Λίθος Ἀποκαθηλώσεως (3), Κλίμακα ἀνάδου πρὸς Γολγοθᾶ (4), Περίδρομος (5), Παρεκκλήσιο Ἀδάμ (6), Ρωγμή Βράχου (7), Γραφεῖο Σκευοφύλακος (8).

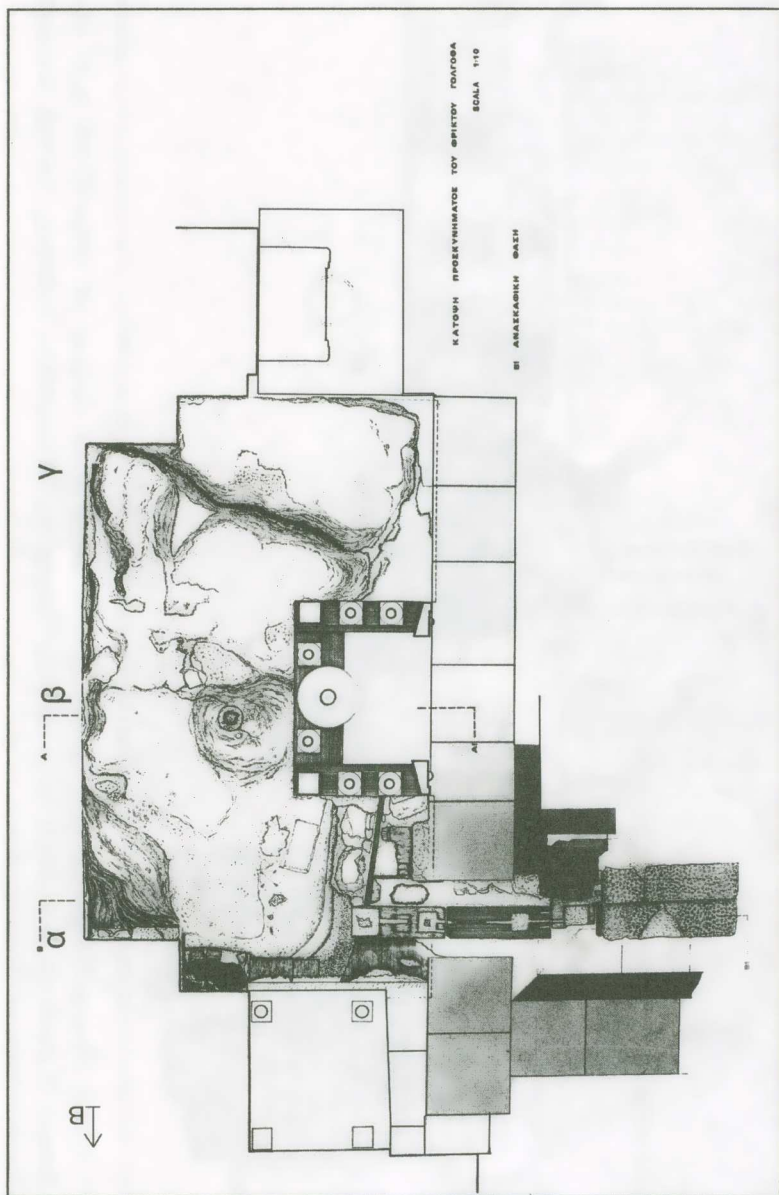
Σχέδ. Π. Κάτοψη Ἐκκλησίας Γολγοθᾶ (+4,5 μ.). Κλίμακες ἀνάδου (1, 2), Ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία (3), Σημεῖο Σταυρώσεως (4), Λατινική Ἐκκλησία (5), Βόρειος Νάρθηκας (6).

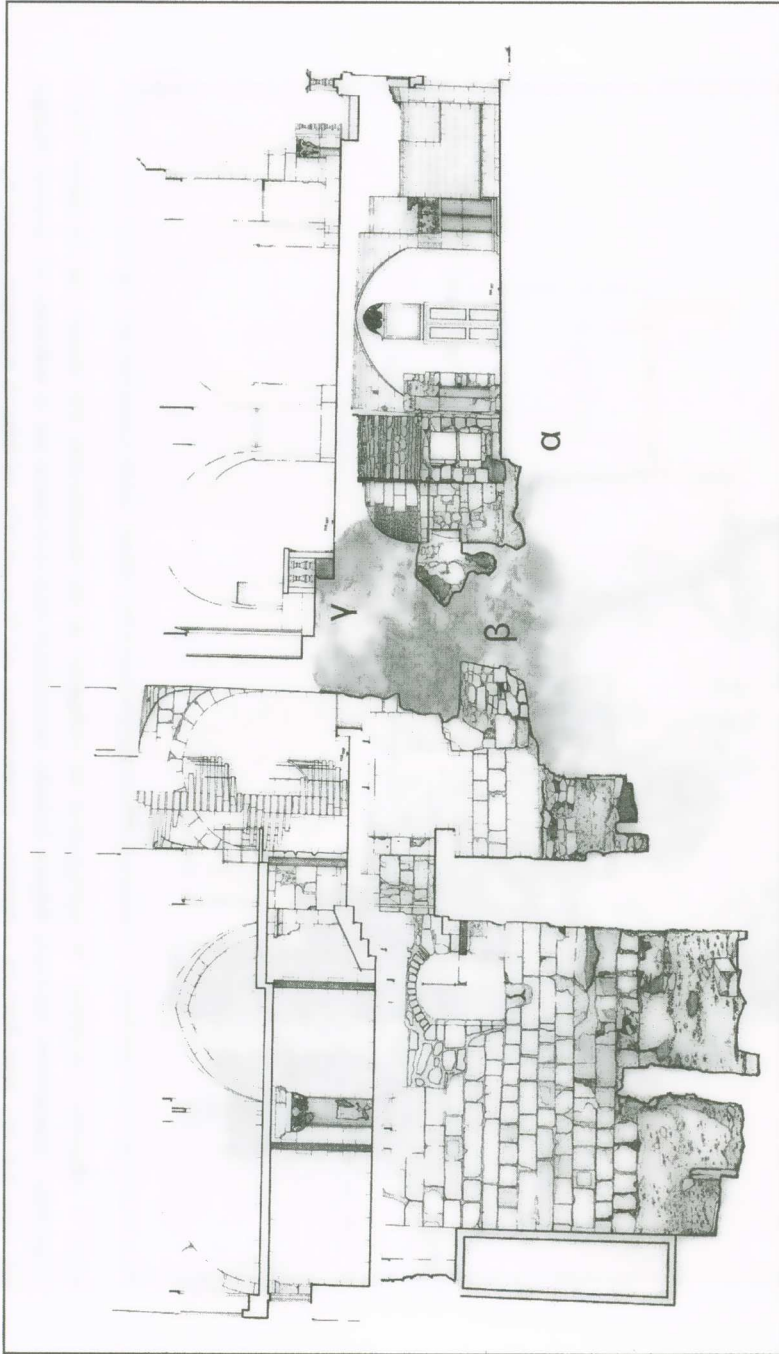
Σχ. 3. III. Περιοχή «Φρικτού Γολγοθάς» σε τομή. Στο επίπεδο του Ναού της Ἀναστάσεως διακρίνονται: ὁ Παρεκκλήσιο του Ἀδάμ (α), τὸ Γραφεῖο του Σκευοφύλακος (β). Στὸ ἐπίπεδο του Προσκυνηματος: Λατινικὸς Γολγοθάς (δ), Ἑλληνορθόδοξος Γολγοθάς καὶ Νάρθηκας (ε, ζ).

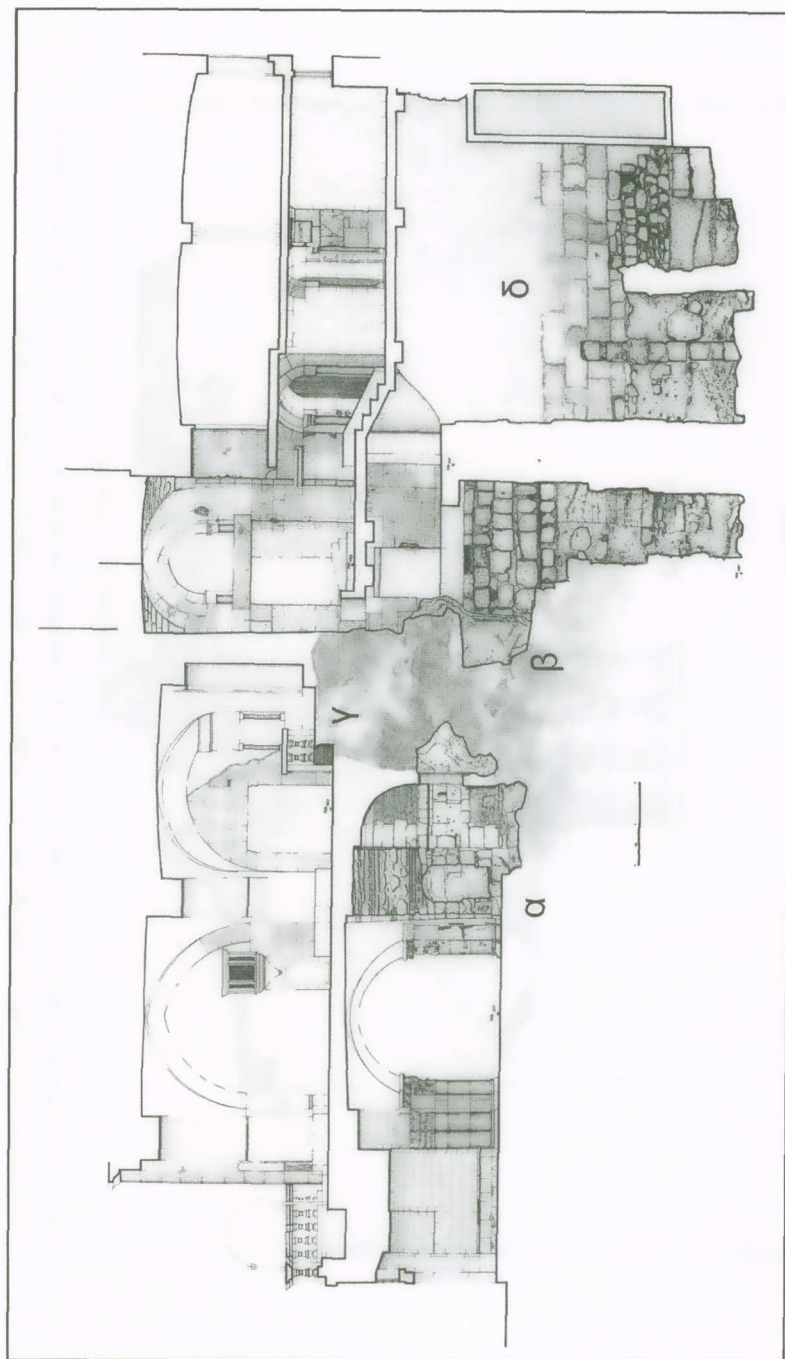
Σχέδ. IV. «Φρικτός Γολγοθάς». Κάτοψη τῆς περιοχῆς ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν τὸ ἔτος 1988. Κάτω δεξιᾶ, τὸ Προσκύνημα πρὶν τὴν ἐπέμβαση με ἀριθμημένους τίς καλυπτηρίες λίθινες πλάκες (α). Ἡ εἰκόνα τῆς περιοχῆς μετὰ τὴν ἐπέμβαση (β).

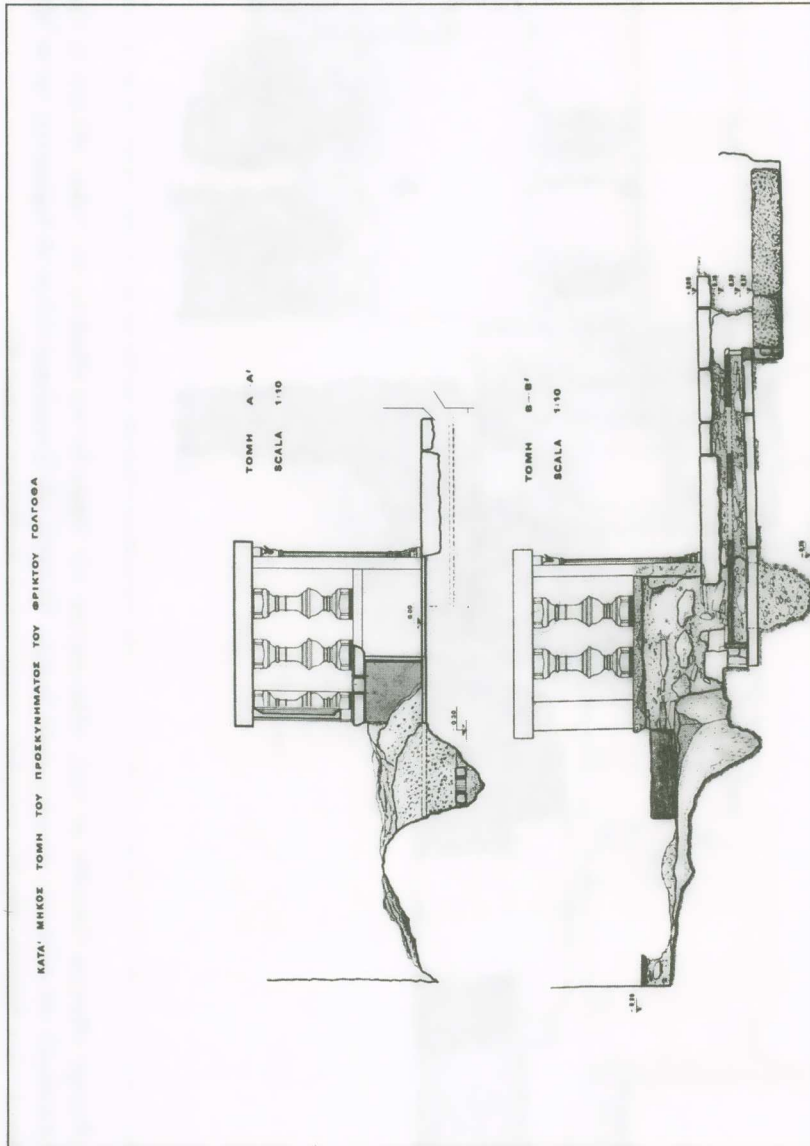
Σχέδ. V. «Φρικτός Γολγοθάς». Η περιοχή μετά τον καθαρισμό με την απομάκρυνση των πλακών και του λοιπού υλικού πληρώσεως. Διακρίνονται: άριστερά, διάφορα επίπεδα παλαιότερων πλακοστρώσεων και το ανάγλυφο του φυσικού Βράχου (α), πίσω από την Άγια Γράπεζα ο δακτύλιος τοποθέτησεως του Σταυρού (β), και δεξιά, η διαμπερής ρωγμή (γ).

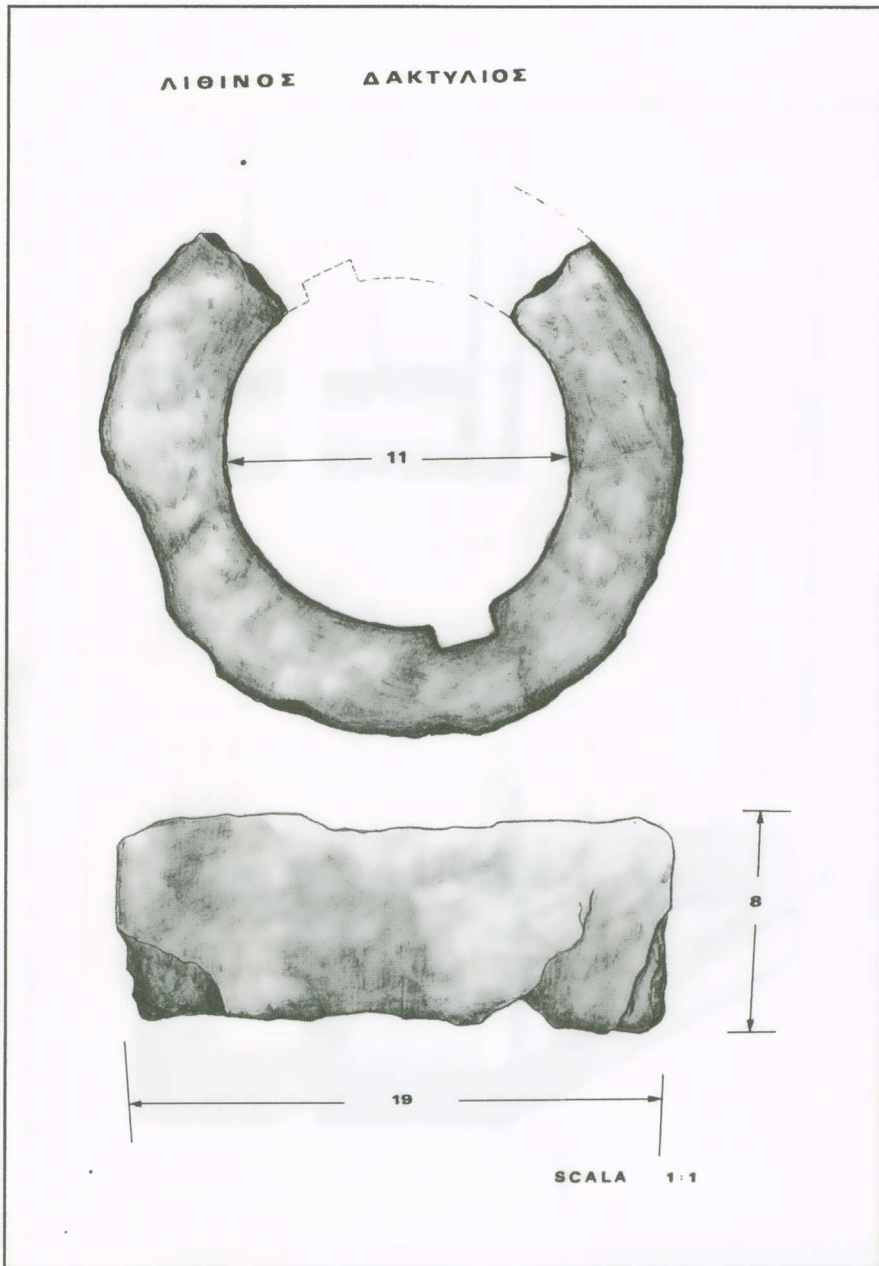
Σχέδ. VI. Περιογή «Φρικτοῦ Γολγοθᾶ» σέ τομή. «Παρεκκλήσιο τοῦ Ἀδάμ» (α) καί «Σπήλαιο τοῦ Ἀδάμ» (β) ἀπό τῆς δύο πλευρῆς τοῦ φουσικοῦ Βράχου. Τό σημεῖο τῆς Σταυρώσεως (γ) μέ τήν Ἁγία Τριάδα τῆς Ἐλληνορθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἀριστερά, ὑπολείμματα τοῦ τοῦ τῆς Κωνσταντίας καί ἄλλων περιόδων.

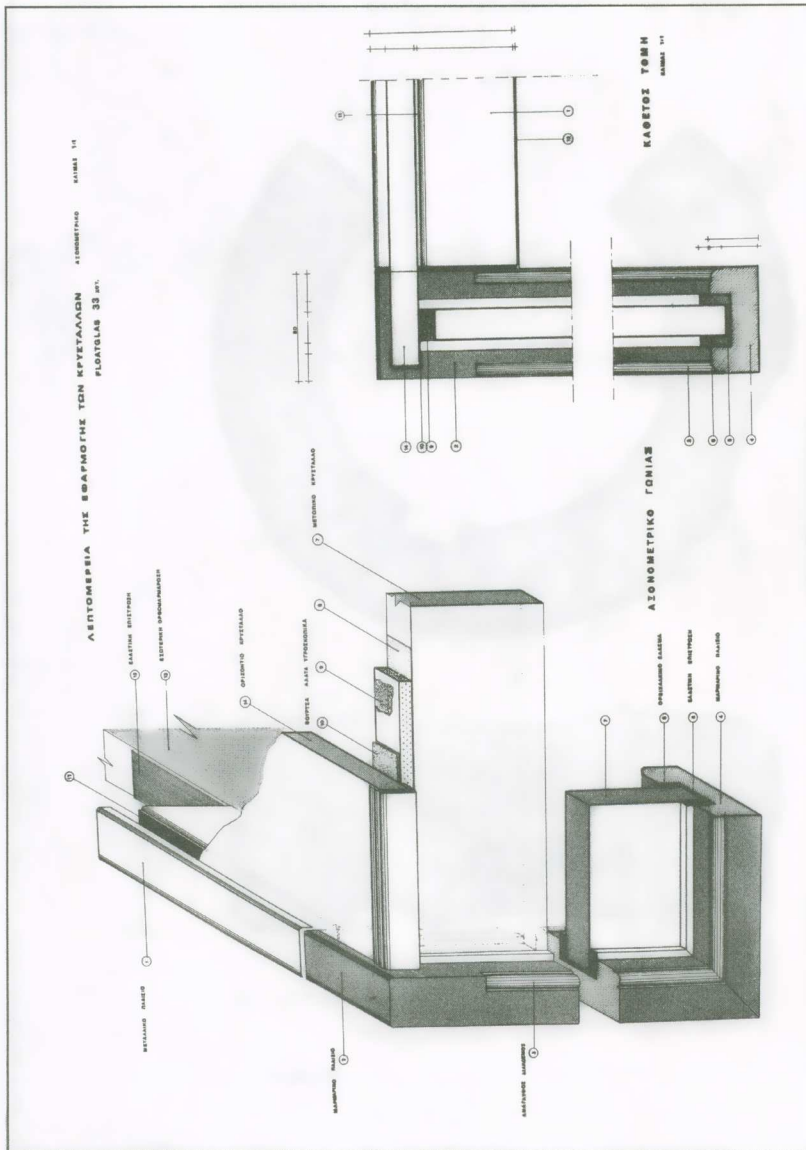
Σχέδ. VII. Περισχή «Φρικτού Γολγοθά» σέ τομή. «Παρεκλήσιο τοῦ Ἀδάμ» (α) καί «Σπηλαιο τοῦ Ἀδάμ» (β) ἀπό τίς δύο πλευρές (δυνατά καί ἀνατολικά) τοῦ σώζόμενου σήμερα φρικτοῦ Βράχου. Τò σημεῖο τῆς Σταυρώσεως (γ) μέ τή διαμόρφωσή του σέ Ἑλληνορθόδοξη ἐκκλησία μέ Ἁγία Τράπεζα. Θεμέλια κτισμάτων προηγούμενων οἰκοδομικῶν φάσεων (δ).

Σχ.δ. VIII. Περιοχή «Φρικτού Γολγοθά» σε τομές. Η επιφάνεια του Βράχου με εξάρσεις και βυθίσματα. Διακρίνονται παλαιότερα δάπεδα σε διάφορες στάθμες και η Αγία Τράπεζα με τους κιονίσκους.

Σχέδ. IX. «Φρικτός Γολγοθᾶς». Ὁ λίθινος δακτύλιος, ὅπου τοποθετήθηκε κατὰ τὴν Παράδοση ὁ Σταυρὸς τοῦ Ἰησοῦ, σὲ κάτοψη καὶ πλάγια ὄψη.

Σχέδ. X. «Φρικτός Γολγοθάς». Το μεταλλικό και χρυστάλλινο περίβλημα που αντικατέστησε τις λίθινες πλάκες. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες.